Шоқан Уәлиханов

Аққан жұлдыз

Блестящий метеор

The sparkling meteor

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату қазақстандық мәдени мұрағы сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді.

Выпущено по программе «Повышение конкурентоспособности сферы культуры и искусства, сохранение, изучение и популяризация казахстанского культурного наследия и повышение эффективности реализации архивного дела», подпрограмме «Издание социально-важных видов литературы» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

Published in accordance with the «Increase of Competitiveness of Culture and Art, Preservation, Studying and Promotion of Kazakhstan's Cultural Heritage and Increase of Efficiency of Archiving» program, the «Publication of Socially Important Types of Literature» sub-program of the Ministry of Culture and Sport of the Republic of Kazakhstan.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ
АҚҚАН ЖҰЛДЫЗ

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ
БЛЕСТЯЩИЙ МЕТЕОР

SHOQAN WALIKHANOV
THE SPARKLING METEOR

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ – ЕЛБАСЫ
НҰРСҰЛТАН ӘБІШҰЛЫ НАЗАРБАЕВ

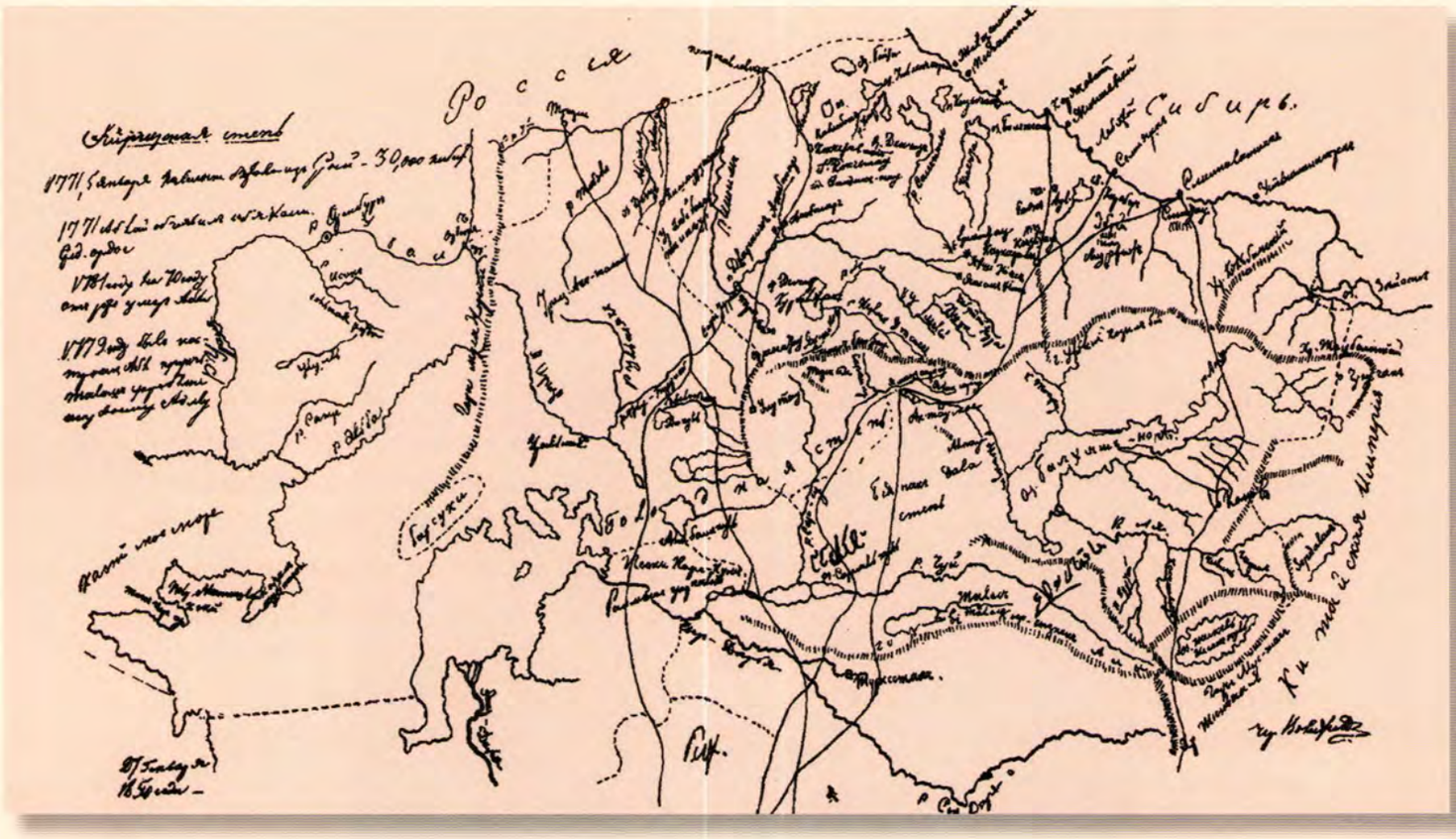
ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН – ЛИДЕР НАЦИИ
НУРСУЛТАН АБИШЕВИЧ НАЗАРБАЕВ

PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
THE LEADER OF THE NATION
NURSULTAN ABISHEVICH NAZARBAYEV

Шоқан Уәлиханов – Абылай ханның тікелей мұрагері, ол өзінің ата-бабаларынан мұраланған орасан зор рухани күш-қуаттың, терең ақыл-ойдың иесі еді. Табиғат сирек кездесетін қабілет берген. Тамаша ғалым, зерттеуші, өзінің жарқын өмірін қазақ халқына толықтай арнады, өйткені ол халқын жанындай жақсы көрді және олардың сауатты да гүлденген, өркендеген ел болғанын шын ниетімен қалады. Оның есімі ұлтымыздың мақтанышына айналды, ал шығармашылық мұрасы өзінің мән-маңызы бойынша ұлттық шеңберден әлдеқайда алысқа шығып кетті.

Чокан Валиханов – прямой наследник хана Абылая – имел огромную духовную силу, глубокий ум, которые он унаследовал от своих предков. Природа наделила его феноменальными способностями. Блестящий ученый, исследователь, он свою яркую жизнь посвятил казахскому народу, который горячо любил и искренне желал видеть образованным и процветающим. Его имя стало национальной гордостью, а творческое наследие по своей значимости выходит далеко за национальные пределы.

Shoqan Walikhanov, a direct successor of Khan Abylay, had an immense spiritual strength and profound intelligence inherited from his ancestors. Nature gave him remarkable talents. A brilliant scholar and explorer, he devoted his vivid life to the Kazakh people he passionately loved and longed to see educated and prosperous. His name became the national heritage, and his valuable artistic legacy spreads far beyond the country's boundaries.

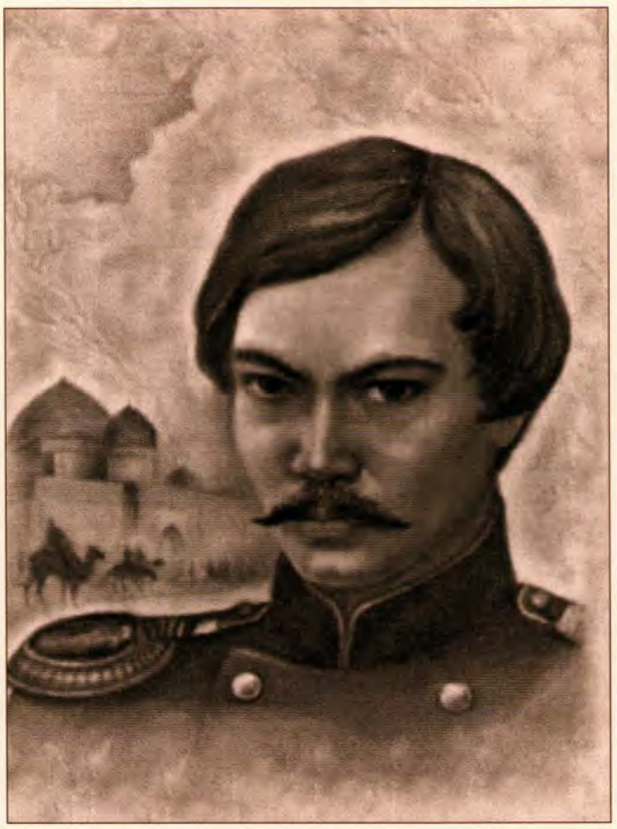
Диярованың К.Ш. «Шоқан Уәлиханов – географ, саяхатшы, зерттеуші» атты кітабының алғы сөзінде География институтының ғылыми құрылымы мен зерттеулері республикада талап етіліп отырған су, экология және азық-түлік қауіпсіздігі, сондай-ақ сел, көшкін, тасқын және басқа қауіпті гидрометеорологиялық процестер қаупі бар аудандардағы өмір сүру қауіпсіздігі мәселелерінің кең шеңберін ғылыми-қолданбалы түрде әзірлеуге бағдарланғанын атап көрсетеді. Климаттың өзгеруіне және аумақта шаруашылықты жүйесіз игерумен байланысты қиратушылық процестердің пайда болуы аса өзекті болып отыр.

Институт жұмысында үлкен орынды республиканың табиғат ресурсының әлеуетін бағалау бойынша іргетастық және қолданбалы жұмыстар шеңберіндегі ғылыми жұмыстар, табиғатты пайдаланудың ұлттық, өңірлік бағдарламаларының ақпараттық-талдамалық негізін, қоршаған ортаны қорғау, елдік, салалық және өңірлік тақырыптық және атлас карталарын жасаумен экологиялық тұрақсыз болған табиғи-шаруашылық жүйесін қайта құрастыру бойынша әзірлеулер алады.

Білімді тарату мақсатында География институты негізгі қызметімен қатар Қазақстанның көп түрлі табиғатын, оның тарихын ғылыми түрде зерттеулер арқылы көрсететін ғылыми-кеңінен таралған сипаттағы жұмыстар сериясын дайындаумен және басып шығарумен белсене айналыса бастады. А.П. Горбуновтың «Қазақстан табиғаты: таным тарихы» (2011 ж.), К.Г. Макаревичтің «Іле Алатауы мұздықтарының фотоатласы» (2012 ж.), К.Ш. Диярованың «Шоқан Уәлиханов – географ, саяхатшы, зерттеуші» (2011 ж.), В.П. Благовещенскийдің «Іле Алатауының шыңдары мен мұздықтары» (2014 г.) атты кітаптары қызықты.

Келтірілген ғылыми-кеңінен таралған басылымдар қатарында Шоқан Уәлиханов, оның география мәселесінің кең шеңберін қамтитын шығармашылық мұрасы туралы кітап үлкен қызығушылық тудырады. Ол Жетісуды, Ыстықкөлді, Жоңғарияны, Қашқарияны, Тянь-Шаньды алғаш зерттеушілердің бірі еді. Алғашқы саяхаттардың ғылыми нәтижелері оның «Ыстықкөлге саяхат күнделігі», «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалар» атты еңбектерінде көрсетілген, мұнда ол Тянь-Шань мен Жетісу географиясында терең білімі бар, байқампаз, білімі жетік ғалым ретінде көрсетті.

Северо-Казахстанская
областная библиотека
им. С. МУКАНОВА
г. Петропавловск

«Шоқан өмір бойы өз халқының дәрежесін көтеруді армандап, оның басқа халықтардың мәдениеті мен қоғам бостандығы бойынша бірдей екендігін дәлелдегісі келді».

С. Мұқанов

«Чокан всю свою сознательную жизнь мечтал поднять гордость своего народа, хотел доказать, что он на одном уровне с другими народами по культуре и свободе общества».

С. Муканов

«During all his conscious experience Shoqan had been dreaming to increase honour of his nation. He wanted to prove they were on the same level with other peoples in terms of culture and liberty of society».

S. Mukhanov

Оған дейін осы елге барған, қайғылы қаза тапқан неміс ғалымы Адольф Шлагинтвейттің тағдырын еске алсақ, оның Қашқарға сапары (1858-1859 ж.) шын мәнінде ғылыми және азаматтық ерлік болды.

Физикалық, экономикалық, әлеуметтік және экономикалық география, рельеф, геология және минералогия, өсімдік және жануарлар әлемі бойынша, оның ішінде ол кезде белгісіз ішкі Азия бойынша экспедициялық зерттеулер процесінде жиналған зор материал белгілі Тянь-Шань мен оған іргелес аумақтарды зерттеушілердің, ірі ғалымдар П.П.Семенов Тян-Шанскийдің, Н.А.Северцевтің, И.В. Мушкетовтың, В.А. Обручевтың және басқа Ресейдің шығармашылық және ғылыми бомондының көптеген басқа өкілдерінің құрметіне бөледі. Олардың ішінде ол көп достар тапты. Жоғары ақылы, табиғи таланты, талпынғыштығы және жұмысқа қабілеттілігі, белгілі бір жұмбақ кейпі ежелгі хан тегі – шыңғыстар тегінің бұл өкілін әрқашан тартымды көрсететін.

Шығармашылық жылдарының кемінде он жылы ішінде Ш.Ш. Уәлиханов әр түрлі тақырыптағы жүзден аса еңбек, мақала, естелік, қолжазба және көркем суреттер жазды. Оның еңбектері маңызды мәселелерді алға қоюдың сонылығымен, оларды мұқият әзірлеумен және табиғатты, географияны сипаттауда, туған өлкесі мен Шығыс халықтарының тарихы мен материалдық және рухани мәдениетін сипаттаудағы ғылыми және әдеби стильдің жоғары шеберлігімен ерекшеленеді.

Ш.Ш.Уәлихановтың Ресейде ғана емес шетелде де (оның еңбектері орыс, ағылшын, неміс және француз тілдерінде басылды) үлкен беделі туралы оның жұмыстарын Батыс Еуропада жариялау куәландырады.

Оның мәтіндік материалын толықтыратын карталар, сызбалар, суреттер ерекше құнды болып табылады. Оның туған күнінен бастап 180 жыл толатын кезде География институты суреттерге түсінік бере отырып, оларды фотоальбом түрінде басып шығару және осылай оның талантының көп қырлылығын көрсету туралы шешім қабылданды.

Диярова К.Ш. дайындаған фотоальбомды басып шығара отырып, біз Ш.Ш. Уәлихановтың аса терең ойлайтынын анық көреміз және өзімізге есеп береміз. Ол бізге су бетіндегі бөлігі ғана көрінетін айсберг сияқты таныс болуы мүмкін.

Қорытындылай келе – «Кітапта Шоқан Уәлиханов кезіндегі тарихи және географиялық атаулар сақталғанын» атап айту жөн.

А. Медеу,
ҚР БҒМ География институтының директоры, доктор, профессор, ҚР ҰҒА мүше-корр., ҚР Ғылымға еңбек сіңірген қайраткері, Мем. сыйлықтын иегері.

«Халық кемеліне келіп, өркендеп өсуі үшін ең алдымен азаттық пен білім қажет».

Ш. Уәлиханов

«Для совершенства и для процветания народа в первую очередь нужны свобода и знания».

Ч. Валиханов

«For perfection and prosperity of nation at first place need freedom and knowledge».

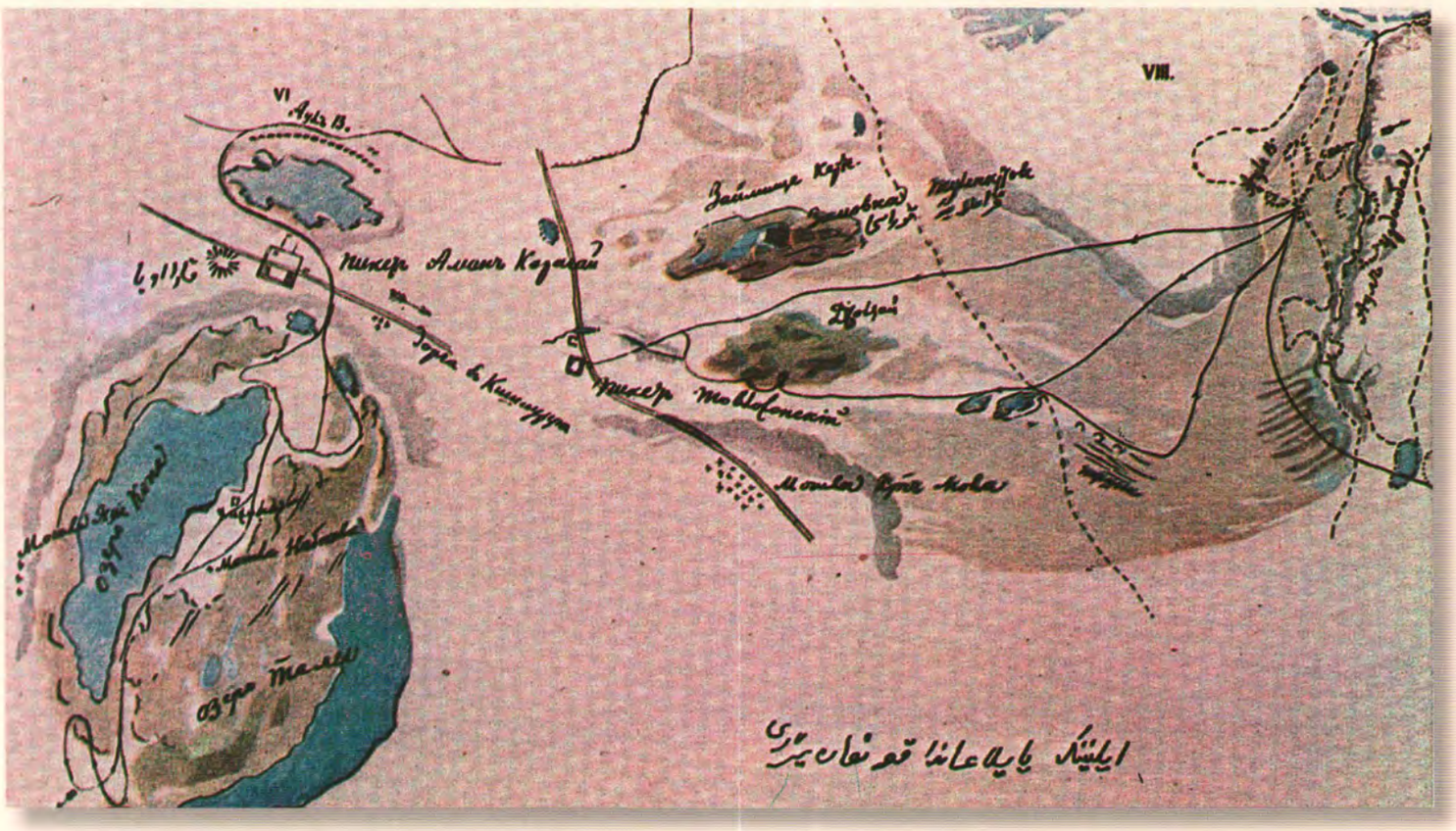
Sh. Walikhanov

В предисловии книги К.Ш. Дияровой «Чокан Валиханов – географ, путешественник, исследователь» особо отмечается, что научная структура и исследования Института географии ориентированы на востребованные в республике научно-прикладные разработки широкого круга проблем водной, экологической и продовольственной безопасности, а также безопасности жизнедеятельности в районах риска селевых потоков, оползней, лавин и других опасных гидрометеорологических процессов. Разрушительное проявление природных процессов в связи с изменением климата и бессистемного хозяйственного освоения территории имеет высокую актуальность.

Большое место в работе Института занимают научные исследования в рамках фундаментальных и прикладных работ по оценке природно-ресурсного потенциала республики, разработки информационно-аналитической базы национальных, региональных программ природопользования, охраны окружающей среды, реконструкции экологически дестабилизированных природно-хозяйственных систем, создание страновых, отраслевых и региональных тематических и атласных карт.

В целях распространения знаний Институт географии в результате научных исследований наряду с основной деятельностью начал активно заниматься подготовкой и изданием серии работ научно-популярного характера, отражающих многообразие природы Казахстана, его историю. Интересными являются книги Горбунова А.П. «Природа Казахстана: история познания» (2011 г.), Макаревича К.Г. «Фотоатлас ледников Заилийского Алатау» (2012 г.), Дияровой К.Ш. «Чокан Валиханов – географ, путешественник, исследователь» (2011 г.), Благовещенского В.П. «Пики и ледники Иле-Алатау» (2014 г.).

Из числа приведенных научно-популярных изданий несомненно большой интерес представляет книга о Чокане Валиханове, творческое наследие которого охватывает широкий круг вопросов географии. Он был одним из первых исследователей Семиречья, Иссык-Куля, Джунгарии, Кашгарии, Тянь-Шаня. Научные результаты первых путешествий отражены в его путевых очерках «Дневники поездки на Иссык-Куль»; «Западная провинция Китайской империи и г. Кульджа»; «Записки о киргизах», где он проявил себя как наблюдательный, эрудированный ученый, имеющий глубокие познания в географии Тянь-Шаня и Семиречья. Его поездка в Кашгар (1858-1859 гг.) была поистине его науч-

ным и гражданским подвигом, если учесть судьбу трагически погибшего немецкого ученого Адольфа Шлагинтвейта, до него посетившего эту страну.

Огромный материал по физической, экономической, социальной и экономической географии, рельефу, геологии и минералогии, растительному и животному миру, собранный в процессе экспедиционных исследований, в том числе по неизвестной тогда внутренней Азии, снискали ему большое уважение у ведущих исследователей Тянь-Шаня и смежных с ним территорий, крупных ученых Семенова Тян-Шанского П.П., Северцева Н.А., Мушкетова И.В., Обручева В.А. и многих других представителей творческого и научного бомонда России. Среди них он приобрел много друзей. Высокий ум, природный талант, целеустремленность и работоспособность наряду с неким ореолом загадочности, делали этого представителя древнего ханского рода – чингизида по крови, всегда притягательным.

Менее чем за десять творческих лет Валиханов Ч.Ч. успел написать более ста трудов, статей, заметок, черновых набросков и художественных зарисовок, посвященных самой разнообразной тематике. Его труды отличаются оригинальностью постановки важнейших проблем, тщательностью их разработки и высоким мастерством научного и литературного стиля в описании природы, географии, истории материальной и духовной культуры родного края и народов Востока.

О большом авторитете Валиханова Ч.Ч. не только в России, но и за рубежом (труды его печатались на русском, английском, немецком и французском языках) свидетельствуют публикации его работ в Западной Европе.

Особо ценными являются карты, схемы, зарисовки, которые дополняют его текстовой материал. И в год его 180-летия со дня рождения Институтом географии принято решение издать их в виде фотоальбома с комментариями рисунков и тем самым показать многогранность его таланта.

Издавая фотоальбом, подготовленный Дияровой К.Ш., мы ясно представляем и отдаем себе отчет в том, что Валиханов Ч.Ч. намного глубже мыслит. Он как айсберг, и нам знакома по всей вероятности, только его надводная часть.

В заключение следует отметить: в книге сохранены исторические и географические названия времен Чокана Валиханова.

А. Медеу,
директор института географии МОН РК,
доктор, профессор, член-корр. НАН РК,
заслуженный деятель науки РК,
лауреат Гос.премии.

The foreword to the book by K.Sh. Diyarova Shoqan Walikhanov: the Geographer, Traveler, and Researcher specifically emphasizes that the scientific framework and researches of the Institute of Geography are focused on scientific and experimental efforts to address a wide range of issues related to water, environmental, and food safety, as well as life safety in the regions with risks of earth flows, landslides, avalanches and hazardous hydrometeorological processes, with these efforts being of high importance for the country. The destructive natural processes triggered by the climate change and unsystematic land reclamation present extremely topical problems.

Work of the Institute is largely devoted to researches as a part of fundamental and applied works on assessment of the natural resources potentials of the country, development of informational and analytical database of national and regional natural use programs, environmental management, reconstruction of environmentally destabilized natural and business systems, creation of country, industry and regional thematic and atlas maps.

In its outreach efforts, the Institute of Geography along with its key activities has also actively started preparing and publishing a series of nonfiction research-based works reflecting the vast variety of Kazakhstan's nature, and history. The following books are extremely interesting: Nature of Kazakhstan: the History of Knowledge (2011) by A.P. Gorbunov, Photoatlas of the Zailiskiy Alatau Glaciers (2012) by K.G. Makarevich, Shoqan Walikhanov: the Geographer, Traveler, and Researcher by K.Sh. Diyarova (2011), and Ile Alatau Peaks and Glaciers by v.P. Blagoveschenskiy (2014).

From the above list of the nonfiction issues, the book about Shoqan Walikhanov whose artistic legacy covers a wide range of geographical issues, is of the utmost interest. He was one of the first explorers of Semirechye, Issyk-Kul, Dzungaria, Kashgaria, and Tien Shan. The research findings of his first travels are reflected in his travel essays such as Issyk-Kul Journey Diaries, Western Province of the Chinese Empire, Notes on the Kirghiz People, where he demonstrated his skills as a sharp-sighed and erudite scholar with a profound knowledge of the geography of Tien Shan and Semirechye. His Kashgar trip (1858-1859) was a truly scientific and civil deed of bravery, given the unfortunate fate of German explorer Adolf von Schlagintweit who visited the country before him and was tragically killed.

Шығыстану ілімінің аспанында қырғыз хандарының ұрпағы Шоқан Уәлиханов аққан жұлдыздай жарқ етті. Орыс ориенталистері оны бір ауыздан ерекше құбылыс есебінде қабылдады. Отызға толмайтын жасында ол басқалардың өмір бойы жүзеге асыра алмайтын істерін жүзеге асырды...

Академик Н.И. Веселовский

Как блестящий метеор, промелькнул над нивой востоковедения потомок киргизских ханов Чокан Валиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в лице его феноменальное явление. За неполных тридцать лет он сделал то, что другие не смогли сделать за всю свою жизнь...

Академик Н. И. Веселовский

The descendant of the Kyrgyz khans Shoqan Walikhanov flashed as a bright falling star over the field of Oriental Studies. Russian Orientalists acknowledged him on a unanimous basis as a phenomenal manifestation. During incomplete thirty years he achieved so many, that others could not do in all born days...

Academician N.I. Veselovskiy

Thanks to rich materials on physical, economic, and social geography, surface patterns, geology and mineralogy, and flora and fauna collected during his field researchers, including in the then unexplored inner Asia, he won much respect among famous explorers of Tien Shan and adjacent areas, such prominent researchers as P.P. Semenov-Tyan-Shanskiy, N.A. Severtsev, I.V. Mushketov, V.A. Obruchev and other representatives of the artistic and academic beau-monde of Russia. He was a friend of many of them. His keen wit, natural talents, determination and commitment along with some kind of a halo of mystery around him made this member of the ancient khan kin, Chingisid by blood, always attractive.

For less than ten years of his artistic work, Sh.Sh. Walikhanov managed to write more than one hundred papers, articles, notes, drafts, and artistic sketches devoted to a wide range of issues. His works feature original setting of the most vital problems, thoroughness, and excellency of scientific and literary style in the description of nature, geography, history of the material and spiritual culture of his native land and eastern nations.

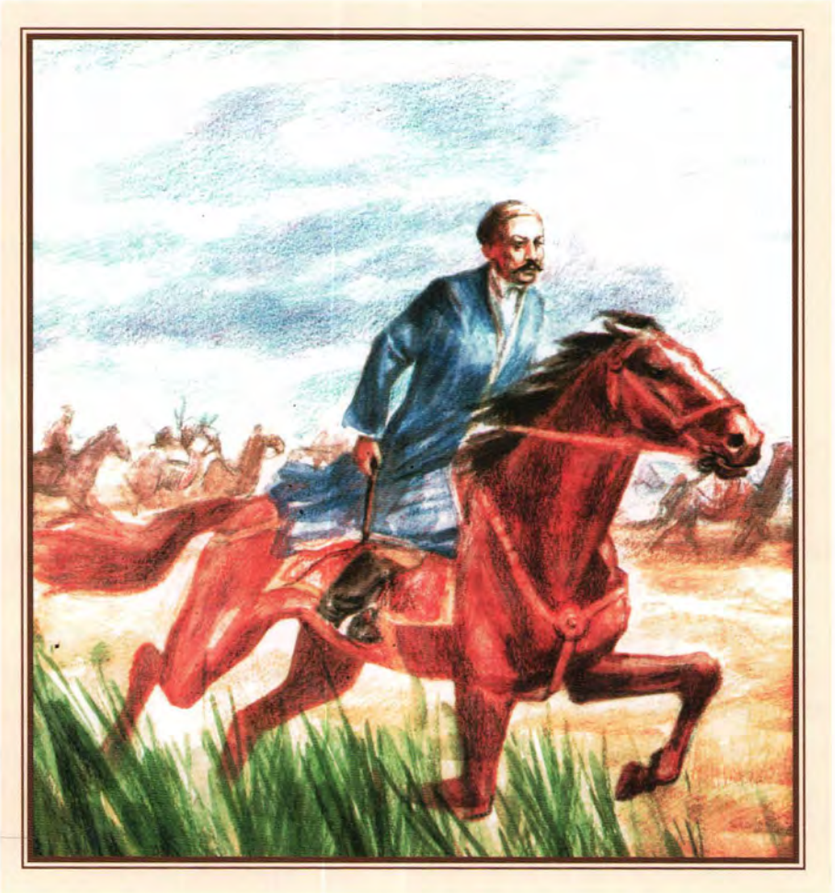
Publications of his works in Western Europe witness the great influence of Sh.Sh. Walikhanov not only in Russia, but also abroad (his works were published in Russian, English, German and French languages).

The most valuable are the maps, charts and sketches complimenting his texts. In the year of his 180th birth anniversary, the Institute of Geography decided to publish these materials as a photo album with comments on his drawings and thus demonstrate his versatile talent.

By publishing of the photo album prepared by K.Sh. Diyarova, we clearly understand and acknowledge that Sh. Walikhanov has a much deeper insight. He is like an iceberg, and, evidently, we are familiar only with the tip of this iceberg.

In conclusion, we must note that the book uses the historical and geographical names used during Shoqan Walikhanov's time.

A. Medeu,
Doctor of Sciences, Professor Director of Institute of Geography of the Republic of Kazakhstan Ministry of Education and Science, Associate Member of the RK National Academy of Science, RK Honored Scientist, Laureate of State Prize.

Шоқанның ұлылығы соншама, біз оны енді ғана толық түсіне бастағандаймыз.

Ғабит Мүсірепов

Могущество Чокана до того велико, кажется, мы его только теперь начали понимать.

Габит Мусрепов

Puissance of Shoqan is so great, it seems we've just started understanding him.

Gabit Musirepov

Құсмұрын – «Құс» және «мұрын» сөздерінің бірігуінен пайда болған. Сақтар дәуірінде ондағы көлдің аты – Құсмұрын болған деген болжам бар (көлде құстардың көп болуына байланысты). Көне бейнелеме бойынша: егер адам біреуге бақыт, тәуелсіздік азаттығын тілесе, онда құс мұрнының белгісі бар затты сыйлаған. Құсмұрын бекінісінің елтаңбасында (1858 ж.) үш құтанның басы салынған. Құсмұрын көлі, Құсмұрын бекінісі (шамамен 1844-1845 жж. құрылыс) Ш. Уәлихановтың өмірбаянына тікелей қатысты. Мұнда Шоқан көп болатын, осындағы қазақ мектебінде білім алды, араб хатының негізін меңгеріп, сурет салуды үйренді.

Сырымбет тауы. «Сырымбет ауылында чиновникті қарсы алу» атты суреттің бір бөлігі. Ш. Уәлихановтың суреті. 1854 ж.

Гора Сырымбет. Часть картины «Встреча чиновника в ауле Сырымбет». Рис. Ч. Валиханова. 1854 г.

Syrymbet mountain. Carnation of the «Meeting a civil servant in the Syrymbet aul. Сырымбет». Picture by Shoqan Walikhanov. Nib, 1854.

Кушмурун, кусмурын – птичий клюв. Предположительно, еще во времена скифов (саки) так было названо озеро – Кушмурун (из-за обилия на озере птиц). Из древней символики: если человек желал кому-то счастья, свободы независимости, то дарил вещь со знаками кусмурын (птичий клюв). На проекте герба крепости Кушмурун (1858г.) нарисованы головы трех цапель. Озеро Кушмурун, крепость Кушмурун (строительство предположительно 1844-1845г.) имеет непосредственное отношение к биографии Ч. Валиханова. Здесь Чокан часто бывал, учился в местной казахской школе, овладел основами арабского письма и научился рисовать.

Kushmurun, kusmuryn – means bird's bill. Presumably, it has been still named this Lake as Kushmuryn (due to that it abounds in birds) from the time of Scythian (Saks). From the ancient signs: if a man wished someone happiness, freedom of independent, then he would give him or her a thing with a sign of Kushmuryn (bird's bill). The design of emblems of the Fortress of Kushmuryn (1858) contains of three ardeas' heads. Lake of Kushmuryn, Kushmuryn Fortress (presumably building of which 1844-1845) has related to Shokan Walikhanov's backgrounds outright. Here Shokan visited often, went to local Kazakh school , knew basic Arabic writings and learnt to draw paintings.

Шоқан Уәлиханов (1835–1865) қазақ халқынан шыққан алғашқы және талантты географ өзінің қысқа өмірі ішінде тек Қазақстанның ғана емес, Қырғызстанның және қытайдың Синьцзянь провинциясының географиясына айтарлықтай үлес қосты және Шоқан Уәлиханов Жетісуды, Ыстықкөлді, Жоңғарияны, Қашқарияны, Тянь-Шаньды алғаш зерттеушілердің бірі болды.

«Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану аспанында жарқыраған құйрықты жұлдыздай ағып өтті», – деп жазды белгілі ғалым Н.И. Веселовский. Ресейдің ірі шығыстанушыларының бірі айтқан адамды толғандырар бұл сөздер Ш. Уәлихановтың қызметін жалпы жұрттың бағасы болды.

Шоқан Уәлиханов – Мұхаммед Ханафия 1835 жылғы қарашада Шыңғыс Уәлихановтың отбасында, Құсмұрын бекінісінде.

Шоқанның жеке тұлға болып қалыптасуы бала кезінен басталды – ол ақылымен, табандылығымен, тұрақтылығымен және үлкен қабілетімен ерекшеленді.

Оның әкесі – Шыңғыс Уәлиханов білімді адам болды. 1834 жылы Сібір желілік казак училищесін бітірді. Ресей империясының подполковник шеніне дейін қызмет етіп, Құсмұрын және Көкшетау округтарының аға сұлтаны болды. Ресей алдындағы сіңірген үлкен еңбегі үшін оған мұрагерлік ақсүйектік берілді.

«Ағайынды інілілер» «Жотасының шығу тегі туралы аңыз. Ықылым замандарда біздің аймаққа дұшпанның қисапсыз сарбаздары шабуыл жасайды. Оларға қарсы ағайынды екі батыр шайқасады. Олар басқыншылар қашқанша күндіз-түні соғысады. Алайда жебе тиіп, жараланған ағайындылар жотаға айналады. Ал олардың қарындасының көп жылағаны соншалықты, оның көз жасынан тұзды көл қалыптасады. Ақсақалдардың айтуынша, «Қырылған жау сарбаздарының әрқайсысы жотаға ағаш болып өсіп шығады. Олардың қанынан жидек өсіпті».

Легенда о происхождении сопки «Два брата». «В стародавние времена напали на нашу землю многочисленные враги. И встали против них два брата - батыра. Бились они днями и ночами, пока не обратили захватчиков в бегство. Но были братья смертельно изранены стрелами и превратились они в сопки. Их младшая сестра выплакала столько слез, что образовалось соленое озеро. Аксакалы говорят: «Сколько погибло врагов, столько выросло деревьев на склонах сопок, из капель крови образовались заросли ягод».

Legend of bald peak «Two brothers» origin. «In ancient times numerous enemies invaded our land. and the two brothers strong men come up against them. They fought against invaders day and night, until send the enemies flying. But brothers were lethally covered with wounds from arrows and they transformed into bald peaks. Their younger sister cried so many tears, that they formed a salt lake. Aqsaqals say: «How many enemies died, so many trees grew up on the flanks of the bald peaks, from the blood drops the berry brushwood appeared.»

Чокан Валиханов (1835–1865), являясь первым и талантливым географом из казахского народа, за время своей короткой жизни внес существенный вклад в географию не только Казахстана, Киргизии и китайской провинции Синьцзянь. Чокан был одним из первых исследователей Семиречья, Иссык-Куля, Джунгарии, Кашгарии, Тянь-Шаня.

«Как блестящий метеор промелькнул над нивой востоковедения Чокан Чингисович Валиханов», – писал известный ученый Н.И. Веселовский. Эти волнующие слова, высказанные одним из крупных ученых-востоковедов России, стали общепризнанной оценкой деятельности Ч. Валиханова.

Чокан Валиханов – Мухаммед Ханафия родился в ноябре 1835 г. в семье Чингиса Валиханова в крепости Кушмурун.

Формирование личности Чокана начиналось с детства – он выделялся умом, упорством, настойчивостью и большими способностями.

Отец его – Чингис Валиханов был образованным человеком, закончившим в 1834 г. Сибирское линейное казачье училище в Омске. Дослуживший до звания подполковника российской армии, он был старшим султаном Кушмурунского и Кокчетавского округов. За большие заслуги перед Россией ему пожаловали наследственное дворянство.

As the first and gifted geographer of the Kazakh people, Shoqan Walikhanov (1835–1865), during his short life did not only make a remarkable contribution to the geography of Kazakhstan, Kirghizia and Chinese Province of Xinjiang. Shoqan Walikhanov was also one of the first explorers of Semirechye, Issyk-Kul, Dzungaria, Kashgaria and Tien Shan.

Prominent researcher N.I. Vesselkovskiy wrote: «Shoqan Shynghysuly Walikhanov was a meteor flashing across the field of oriental studies». These exciting words pronounced by one of the leading Russian orientalists became a generally recognized evaluation of the contribution of Sh. Walikhanov.

Shoqan Walikhanov, given name Mukhammed Qanafiya was born in November 1835 to the family of Shynghys Walikhanov in the Kushmurun.

The personality of Shoqan had been forming from childhood: he had a remarkable wit, determination, stamina and great talents.

His father, Shynghys Walikhanov was an educated man. He graduated from the Siberian Linear Cossack Training School in Omsk in 1834. He served until earning the rank of Lieutenant Colonel of the Russian Army, and was the senior sultan of the Kushmurun and Kokshetau Districts. He was raised to the inherited nobility for the great merits to Russia.

Сырымбеттегі Уәлихановтар әулетінің қонысы. Ш.Уәлихановтың суреті. 1853 ж.
Усадьба семьи Валиханова в Сырымбете. Рис. Ч. Валиханова. 1853 г.
Country estate of the Walikhanovs in Syrymbet. Picture by Shoqan Walikhanov. 1853.

Өз кезінде Шыңғыс Құсмұрын көлінің жағасында жазғы ордасын салды – Шоқанның картасында ол «біздің үй» деп аталған, мұнда Шоқан жағалауда балалық кезін өткізді, содан кейін Сырымбетте Есіл өзенінің жағалауында өтті.

II Александр Уәли ханның жесіріне аса назар аударды және Қырғыз даласында оған үй салып беруге бұйрық берді, онда Шоқан Уәлиханов дүниеге келді.

Ол алғашқы қазақ мектебін салды. Шоқан оқуды ерте – араб және парсы жазуының негіздерін үйренді. Дәстүр бойынша сұлтандардың балалары «жеті жұрттың тілін білуі» тиіс (кадет корпусында ол орыс, француз және неміс тілдерін білді).

Әкесінің үйіне түрлі рангтегі шенеуніктер, офицерлер, топографтар келетін. Олардың жұмысын бақылай отырып, Шоқан сурет салуды үйренді. Бұл саяхат кезінде көмектесті – карталар, сызбалар, қала жоспарлары, суретте және т.б. түрінде үлкен мұра қалдырды.

Мұндай орта Шоқанға қабілетін дамытуға мүмкіндік берді, болашақ ғалым – Шоқан Уәлиханов осындай ортада өсті.

Алайда үйде білім алу алдағы өмірде жеткіліксіз болды. Туыстары мансапқа апарар жолды тек еуропалық білім ғана бере алатынын түсінді – 12 жасында кадет корпусының оқушысы болды (Омбы қ.).

Кадет корпусында тәрбиеленгендердің рухани танымында оқытушылар үлкен із қалдырды, бұл Петербургтен жіберілген офицер-тәрбиешілер еді.

Пәндердің кең шеңбері оқушылардың ой-өрісін және дүниеге көзқарасын қалыптастыруда үлкен рөл ойнады.

В свое время Чингис построил у озера Кушмурун летнюю ставку – на карте Чокана она названа «біздің үй» – наш дом, здесь Чокан провел детские годы, а затем в Сырымбете, на берегу р. Ишим.

Александр II с большим вниманием отнесся к вдове хана Валия и велел выстроить ей в киргизской степи дом, в котором родился Чокан Валиханов.

Она основала первую казахскую школу. Чокан рано научился читать, изучал основы арабской и персидской письменности. По традиции дети султанов должны знать «жеті жұрттың тілін білу» – еще языки семи народов (в кадетском корпусе он овладел русским, французским и немецким языками).

В доме отца бывали чиновники разного ранга, офицеры, топографы. Наблюдая за их работой, Чокан научился рисовать, что помогло в его путешествиях – он оставил большое наследие в виде карт, схем, планов городов, рисунков и пр.

Такое окружение позволило Чокану развить свои способности, в такой среде вырос будущий ученый – Чокан Валиханов.

Однако домашнее образование было недостаточно для дальнейшей жизни. Родственники понимали, что путь к карьере может дать только европейское образование – в 12 лет он стал учеником Сибирского кадетского корпуса (г. Омск).

Большой след в душах воспитанников кадетского корпуса оставили преподаватели, это были присланные из Петербурга офицеры-воспитатели.

Широкий круг предметов сыграл большую роль в формировании кругозора и мировоззрения учеников.

II Александрдың тәж кигізу жорасындағы қазақ депутаттар тобы, ортасында Шоқанның әкесі Шыңғыс.

Депутация казахов на коронации царя Александра II, в центре отец Чокана Чингис.

Delegation of the Kazakh during coronation of Tsar Aleksander II, father of Shoqan Genghis is in the middle.

In his days, Shynghys built a summer residence at Kushmurun Lake – in Shoqan's map it is named bizdin ui – Our Home. Here, at the lakeside, Shoqan spent his childhood which was followed by his life in Syrymbet on the Ishym riverbank.

Alexander II treated widow of Khan Wali with great attention and ordered to build a house in the Kirghiz Steppe for her, in which Shoqan Walikhanov was born.

She founded the first Kazakh school. Shoqan learned to read early, and he studied the basic Arab and Persian writing. By tradition, children of sultans should know zheti zhurttyn tilin bilu – languages of seven peoples (in the Cadet Corps he mastered Russian, French and German languages).

His father's house was visited by public servants of different levels, officers and surveyors. While observing their work, Shoqan learned to draw, and that helped him in his journeys – he left a rich heritage in the form of maps, charts, city plans, drawings, etc.

Such an environment contributed to development of Shoqan's skills. This was the milieu in which the future scholar, Shoqan Walikhanov, was growing up.

However, home education was not sufficient for his future life. His family realized that only European education might open the pathway to the brilliant career, and at the age of 12 he was enrolled to the Cadet Corps in Omsk.

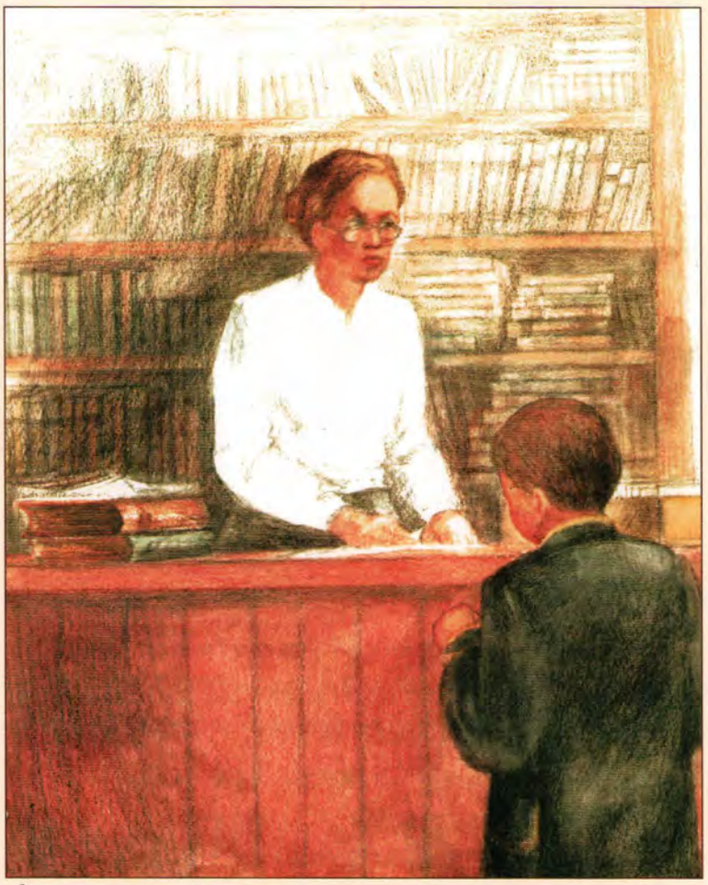
A strong imprint in the hearts of students of the Cadet Corps was left by teachers, education officers sent from Petersburg. A large number of courses played a remarkable role in the development of student's views and world outlook.

Уәлиханов Шыңғыс – Уәли ханның ұлы, сұлтан, патша әскерінің полковнигі, қоғам қайраткері. Білімі – Омбы қаласындағы Азия мектебі. Құсмұрын округының билеуші-сұлтаны. Солтүстік қазақтарының қоғамдық өмірін қайта құруға белсене қатысқан. Саяхатшы ғалымдармен достық қарым-қатынаста болған. Орыс Жағырафия Қоғамына арнап этнографиялық материалдар жинастырған. Бірнеше тіл білген. Өз балаларының орыс мәдениетін игеріп, орыс тілін үйренуін ынталандырып отырған.

Уалиханов Шынгыс – сын Уали хана, султан, полковник царской армии, общественный деятель. Образование- Азиатская школа г.Омск. Султан-правитель Кусмурынского округа. Принимал участие в перестройке общественного уклада жизни казахов Севера. Поддерживал дружеские отношения с учеными,путешественниками. Собирал этнографические материалы Русскому Географическому Обществу. Владел несколькими языками. Поощрял своих детей за изучение русской культуры и овладение русским языком.

Ualikhanov Shyngys is a son of Uali khan, sultan, Colonel of Imperial Army, a public figure. Education - Asian school of Omsk city. Sultan - administrator of the Kusmurynskiy county. Took part in the transformation of the social patterns of life of Kazakhs in the North. He went on with scientists, travellers. Compiled ethnographic materials for Russian Geographical society. he was fluent in several languages. He encouraged his children to learn Russian culture and Russian language acquisition.

Бүкіл эскадрон аса қиын істер мен абыройға байланысты шиеленіскен сұрақтары болса, Шоқаннан көмек сұрайтын болды. Ешкім де ол секілді дауды шешіп, дұрыс кеңес бере алмады. Шоқанның – ханның шөбересі болғаны тегін емес. Өз ісінде ол тек өз табиғатына сүйенді.

Г. Потанин

Весь эскадрон стал обращаться к Чокану за советом в делах особо тонких и щепетильных, в вопросах чести. Никто лучше его не мог рассудить спорщиков и дать правильный совет – недаром Чокан был внуком хана. В своих поступках он предпочитал следовать собственной природе.

Г. Потанин

The whole squadron had started seeking the advice of Shoqan in matters especially delicate and sensitive, in matters of honour. No one better than him could arbitrate between quarrelers and give the right advice – Shoqan was sultan's grandson for a reason. He preferred to follow his own nature in his deeds.

G. Potanin

Дәл осы кадет корпусында Шоқан туған өлкесінде, Шығыс елдерін де зерттеуге қызығушылық білдіре бастады. Оқу бағдарламасында Сібір мен Қазақстаннан басқа Қытай, Иран, Ауғанстан, Үндістан болды.

«Шоқан 14–15 жаста болған кезде, – дейді Г.Н. Потанин, – оқытушылар оған болашақ зерттеуші, мүмкін, ғалым ретінде қарайтын».

Географияға көп көңіл бөлінетін, бірақ табиғат байлығын зерттеу және игеру тұрғысынан емес, әскеристратегиялық аспектіде.

Балалық және жасөспірім кезінде дос болған жылдары Шоқан Уәлиханов пен Гриша Потанин Азия бойынша саяхатқа шығуға армандады және өмірлерін соған арнауға ант етті.

Шоқанға орыс жазушысы М. Достоевский үлкен ықпал етті, онымен ол 1854 жылы Омбы қаласында оны айдаудан кейін Семей гарнизонынан солдат етіп жіберер алдында танысты.

Белгілі «Ш.Ш. Уәлихановқа хатында» Ф.М. Достоевский нақты ғылыми қызмет бағдарламасын және оны іске асыру мүмкіндіктерін жазып береді.

Кейінірек 1858 ж. Г.Н. Потанин былай деп жазды: «Шоқан бірте-бірте кітаптардан, журналдардан жаңа ойларды игерді, мен Омбыға қайтып келгенде (Алтайда қызмет еткеннен кейін), ол аса білімді адам болды, ал мен кадет корпусынан шыққан көзқараспен қалдым».

Кіші офицер шенді сұлтан Уәлиханов – «Ресей бодандығына өткен соңғы хан Абылайдың ұрпағы және де сұлтандардың балаларының ішіндегі ең бірінші болып негізгі білімін Сібір кадет корпусында алған екен».

Поручик султан Валиханов – «потомок последнего владетельного хана Аблая, поступившего в подданство России, и первый из султанских сыновей, который получил основательное образование в Сибирском кадетском корпусе».

Lieutenant sultan Walikhanov is an «offspring of the last ruling Ablay khan, having taken out Russian citizenship, and one of the first sultan's sons who had received solid education in the Siberian cadet corps»

Именно в кадетском корпусе Чокан стал интересоваться изучением как родного края, так и стран Востока. В учебной программе, помимо Сибири и Казахстана, были Китай, Иран, Афганистан, Индия.

«Чокану было 14–15 лет, – говорил Г.Н. Потанин, – когда преподаватели на него смотрели как на будущего исследователя и, может быть, ученого».

Большое внимание уделялось географии, но не с точки зрения изучения и освоения природных богатств, а в военно-стратегическом аспекте.

В годы детской и юношеской дружбы Чокан Валиханов и Гриша Потанин мечтали и клялись посвятить свою жизнь путешествиям по Азии.

Большое влияние на Чокана оказал русский писатель Ф.М. Достоевский, с которым он познакомился в Омске в 1854 г. перед отправкой того после каторги солдатом в Семипалатинский гарнизон.

В известном «Письме Ч.Ч. Валиханову» Ф.М. Достоевский практически дает ему программу научной деятельности и возможности ее осуществления.

Позже, в 1858 г., Г.Н. Потанин писал: «Чокан постепенно усваивал новые идеи, приносимые книжками, журналами, когда я вернулся в Омск (после службы на Алтае), это был преобразованный человек, а я остался при тех взглядах, с какими вышел из кадетского корпуса».

It was in the Cadet Corps that Shoqan took interest in exploration of both his native land and Eastern countries. Apart from Siberia and Kazakhstan, the curriculum also covered China, Iran, Afghanistan and India.

«Shoqan was about 14-15,» G.N. Potanin recalld, «when teachers already regarded him as a future explorer, and, probably, a scholar».

Strong focus was on geography, but not from the perspective of the exploration and development of natural resources, but rather in the light of military and strategic goals.

Throughout the years of their friendship in childhood and youth, Shoqan Walikhanov and Grisha Potanin dreamed and swore to devote their life to travelling across Asia.

Shoqan was largely influenced by Russian writer Fyodor Dostoyevskiy, with whom he first made the acquaintance in Omsk in 1854, when Dostoyevskiy was sent as soldier to the Semipalatinsk garrison after imprisonment at hard labor.

In famous Letter to Sh.Sh. Walikhanov, F.M. Dostoyevskiy virtually outlines a research program and ways for its implementation.

Later, in 1858, G.N. Potanin wrote: «Shoqan was gradually grasping new ideas from books and journals. When I returned to Omsk after service in Altay, he became an extremely educated person, while I remained of the same mind I had had when graduated from the Cadet Corps.

Северо-Казахстанская областная библиотека им. С. МУКАНОВА г. Петропавловск

1853-1859 жж. Ш.Уәлихановтың қызмет атқарған Омскідегі бұрынғы генерал-губернатор сарайы.

Бывший генерал-губернаторский дворец в Омске, где служил Ч. Валиханов в 1853-1859 гг.

Former governor-general's palace in Omsk, where Sh. Walikhanov served in 1853-1859.

Кадет училищесін бітірген Ш. Уәлиханов Батыс Сібір генерал-губернаторы Г. Х. Гасфордтың адъютанты болып тағайындалады.

Окончив кадетское училище, Ч. Валиханов был назначен адъютантом генерал-губернатора Западной Сибири Г. Х. Гасфорда.

After graduation from cadet school Ch. Walikhanov was appointed as an aid-de-camp of Governor-General of Western Siberia G. Kh. Gasford.

Кадет корпусын аяқтағаннан кейін Шоқан Уәлиханов Омбыда қалды. Жас офицер-қазаққа Батыс Сібір мен Қазақстанның далалық аудандарының генерал-губернаторы Г.Х. Гасфорд назар аударды және оны өзінің адъютанты етіп, мұнымен бір уақытта – ерекше тапсырмалар офицері етіп тағайындады.

Батыс Сібір генерал-губернаторлықта алты жыл (1853–1859 ж.) қызмет еткеннен кейін Шоқан Уәлиханов Жоңғарияға, Ыстықкөлге, Құлжаға, Қашқарияға бірқатар саяхат жасады, онда география, тарих, этнография бойынша бай материал жинады.

Алғашқы саяхат 1855 жылғы жазда болды, онда ол Сібірдің генерал-губернаторы Гасфордтың Орталық Қазақстан, Жетісу, Тарбағатай бойынша тексеру сапарына ілесіп жүрді.

Қырғызстанға және Шығыс Түркістанға экспедициялардың сәтті аяқталуымен байланысты оған штаб-ротмистр, содан кейін ротмистр шені берілді.

Омбыда Шоқан жиналған материалды өңдеу жұмысын істеді, жерді пайдалану, рулық қатынастар мәселелері бойынша жазбаларды, «Іле өлкесінің географиялық очеркін» жазды. 1856 жылғы көктемде Шоқан Ыстықкөлге барды. Топ сұлтандар мен албан, жалайыр, дулат руларының билерінен құралды. Аудармашы А. И. Бардашев болды.

Экспедиция мақсаты – Ыстықкөл көлінің бассейніне топографиялық түсірілім жасау, қырғыз халқымен танысу. «Біз, – деп жазды Ш. Уәлиханов, – экспедицияға қатысу құрметіне ие болдық және осы тас дәуіріндегідей жабайы қырғыздар арасында екі ай тұрып, олардың аңыздары мен тілдерін зерттей отырып, түрлі оң мәліметтер жинай алдық».

После окончания кадетского корпуса Чокан Валиханов остался в Омске. На молодого офицера-казаха обратил внимание генерал-губернатор Западной Сибири и степных районов Казахстана Г.Х. Гасфорд и назначил его своим адъютантом, одновременно – офицером по особым поручениям.

В течение шестилетней службы (1853– 1859 гг.) в Западно-Сибирском генерал-губернаторстве Чокан Валиханов совершил ряд путешествий в Джунгарию, на Иссык-Куль, в Кульджу, Кашгарию, где собрал богатейший материал по географии, истории, этнографии.

Первое путешествие состоялось летом 1855 года, когда он сопровождал генерал-губернатора Гасфорда в инспекционной поездке по Центральному Казахстану, Семиречью, Тарбагатаю.

За успешное завершение экспедиций в Киргизию и Восточный Туркестан Чокану присуждается чин штаб-ротмистра, а затем ротмистра.

В Омске Чокан работает над обработкой собранного материала, пишет записки по вопросам землепользования, родовых отношений, «Географический очерк Заилийского края»

Весной 1856 г. Чокан посетил озеро Иссык-Куль. Группа состояла из топографов, султанов и биев из рода албанов, джалаиров, дулатов. Переводчиком был А.И. Бардашев.

Цель экспедиции – топографическая съемка бассейна озера Иссык-Куль, знакомство с киргизским народом «Мы, – написал Ч. Валиханов, – имели честь участвовать в этой экспедиции и, находясь два месяца среди дикокаменных киргиз, успели собрать разные положительные сведения, преимущественно изучая их предания и язык».

«Ыстық көл желкемденіп тұр» А. Игнатьев
«Ветренно на Иссык-Куль» А. Игнатьев
«It's windy at the lake Issyk Kul» A. Ignatiyev

Afrter graduation from the Cadet Corps, Shoqan Walikhanov stayed in Omsk. G.H. Gasfort, Governor-General of Western Siberia and steppe regions of Kazakhstan, noted the young Kazakh officer and appointed him as his Adjunct and, at the same time, Special Assignment Officer.

During his six-year service (1853– 1859) in the West Siberian Governorate General, Shoqan Walikhanov made a number of journeys to Dzungaria, Issyk-Kul, Kuldja, Kashgaria, where he collected rich geographical, historical and ethnographical materials.

His first journey was in 1855, when he accompanied Governer-General Gasfort in his inspection tour across the Central Kazakhstan, Semirechye and Tarbagatai.

For successful completion of the expeditions to Kirghizia and Eastern Turkestan, he was awarded the rank of First Lieutenant, and later - Captain of Cavalry.

In Omsk, Shoqan was working on processing his own data, writes essays on land use, generic relations and Essay on the Geography of the Zailiysky Region.

In spring 1856, Shoqan visited Issyk-Kul. The group included surveyors, sultans and beys coming from the lineage of Albans, Jalairs and Dughlats. A.I. Bardashev was a translator.

The expedition's goal was to make map survey of basin of Issyk-Kul Lake and become acquainted with the Kirghiz people. «We,» wrote Sh. Walikhanov, «had the honor of being a part of this expedition, and, while among the 'wildstone' Kirghiz, we collected an abundance of valuable data, mainly through studying their legendry and language».

Ш. Уәлихановқа Жетісу мен Тянь-Шаньда кездескен ерте замангы мәдениеттің өте сирек ескерткіштері үлкен әсер етті. Оны, әсіресе, Ыстықкөлдегі ертедегі қала мәдениеті, суландыру жүйелерінің қалдықтары, сәулет өнерінің ескерткіштері, эпиграфика және балбал тастар қатты қызықтырды.

Сильное впечатление на Ч. Валиханова произвели уникальные памятники древней культуры, встреченные им в Семиречье и на Тянь-Шане. Его особенно интересовали остатки древней городской культуры на озере Иссык-Куль, остатки древних оросительных систем, памятники архитектуры, эпиграфики и каменные изваяния.

Sh. Walikhanov was strongly impressed by unique monuments of ancient culture, met by him in Semirechye and Tien Shan. He was especially interested in remains of the ancient city culture on the Issyk-kul lake, fragments of ancient irrigation systems, architectural monuments, epigraphy monuments and stone pantungs.

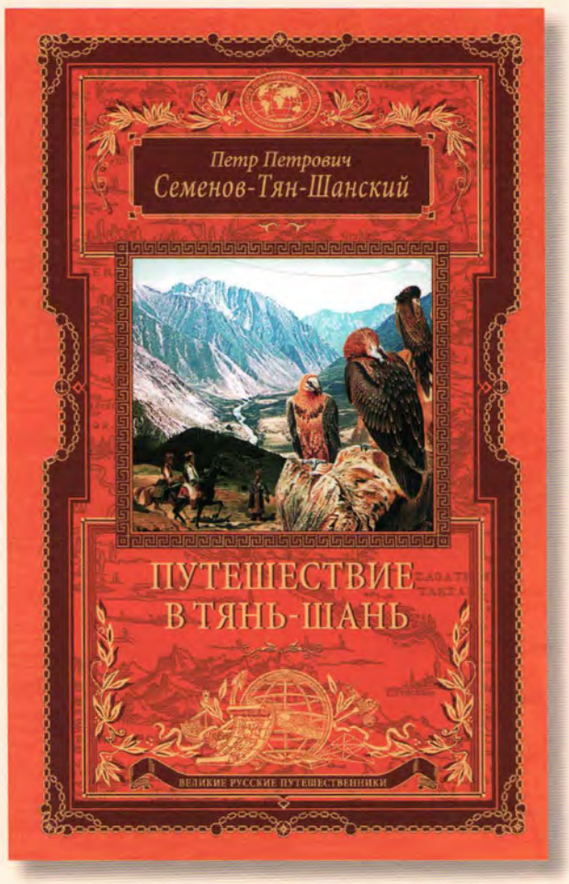

«Мүсінді» көне түрпкі тілінде «бәдіз» деп атайды Алайда оның ең танымал атауы – балбалтас. Қайтыс болған қағандардың, ханзадалардың, сұлтандар мен батырлардың құрметіне балбалтастар орнатылған.

Исконное древнетюркское название – «бәдіз, – «мүсін»,но самое известное – балбалтас. Балбалы сооружали в честь умерших каганов, принцев, султанов и батыров.

Indigenous old Turkic name – «badiz, – «mysin», but the most well known is – balbaltas. Balbals were built in tribute to the deceased chagans, princes, sultans and brave persons.

Ғылыми тұрғыдан алғанда бұл сапар Шоқан үшін жемісті болды, күнделіктер жазылды, суреттер салынды. Бағыт – Семей, Аягөз, Алакөл арқылы Ыстықкөлдегі Орталық Тянь-Шанға қарай. Физикалық-географиялық сипаттаумен қатар тәжірибелік кеңестер, белгілі бір өңірге шаруашылық баға берді.

П.П. Семенов Тян-Шанский Шоқан Уәлихановтың: «Шығыс тарихы және қырғыздармен тайпалас халықтардың ерекшелігі бойынша тамаша білімдар» екені туралы жазды.

Шоқан оның ғылыми зерттеулеріне көмек көрсетті.

1856 жылдың соңында П.П. Семенов Петербургке есептермен бірге Шоқанды Орыс география қоғамының нақты мүшелігіне қабылдауға ұсыныс жасап, Шоқан туралы мақтаулы мінездеме жіберді.

Осы ұсыныстар негізінде Қоғам кеңесінің 1857 жылғы 16 қаңтардағы отырысында Шоқан Уәлиханов ОГҚ нақты мүшелігіне қабылданды. Оны сайлау туралы диплом қоғамның жалпы жиналысында 21 ақпанда қабылданды. Бұл акт жас зерттеушінің ғылым алдында сіңірген еңбегін жалпыға танылғанын көрсетті.

П.П. Семенов Шоқанды география бойынша ғылыми әдебиетпен таныстырды және Петербургке барып, шығыс факультетінде курсты тыңдауға талпынысын қолдады.

Ондаған жылдар бойы орыс Жағырафиялық Қоғамын басқарған көрнекті орыс географы П.П.Семенов-Тян-Шанский – XIX-ғасырда Қазақстанды зерттеген алғашқы ғалымдардың бірі. Ол – Тянь-Шань деп аталатын алып та курделі аймақты бірінші зерттеген адам.

Выдающийся русский географ, в течении ряда десятилетий возглавлявший Русское Географическое Общество, П.П Семенов -Тян-Шанский был одним из первых исследователей Казахстана XIX-века . Первый исследователь, который открыл науке огромную и сложную горную страну Тянь-Шань.

The outstanding Russian geographer, who headed during decades the Russian Geographical society, P.P. Semyonov - Tian-Shansky was one of the first researchers of Kazakhstan of XIX century. The first researcher who opened for science the huge and complicated mountain country Tian-Shan.

С научной точки зрения эта поездка была для Чокана плодотворной, велись дневники, зарисовки. Маршрут пролегал через Семипалатинск, Аягуз, Алаколь к Центральному Тянь-Шаню на озеро Иссык-Куль. Наряду с физико-географическим описанием он дает практические советы, хозяйственную оценку того или иного региона.

П.П. Семенов Тян-Шанский писал, что Чокан Валиханов был «замечательным эрудитом по истории Востока и в особенности народов, сопленненных киргизам».

Чокан оказывал ему помощь в его научных исследованиях.

В конце 1856 г. П.П. Семенов вместе с отчетами отправил в Петербург лестную характеристику о Чокане, рекомендуя его в действительные члены Русского географического общества.

На основании этих рекомендаций на заседании Совета общества 16 января 1857 г. Чокан Валиханов был избран в действительные члены РГО. Диплом об его избрании был утвержден на общем собрании общества 21 февраля. Этот акт отразил общее признание заслуг молодого исследователя перед наукой.

П.П. Семенов познакомил Чокана с научной литературой по географии, поддержал его стремление ехать в Петербург и прослушать курс на восточном факультете.

From the scientific perspective, this journey had been fruitful for Shoqan; he kept diaries and made sketches. The route run through Semipalatinsk, Ayaguz, Alakol to Issyk-Kul in the Central Tien Shan. Alongside with physiographic descriptions, he provides his practical recommendations and economic evaluation of particular regions.

P.P. Semyonov wrote that Shoqan Walikhanov was 'deeply versed in the history of the East and especially peoples that shared tribal origins with the Kirghiz».

Shoqan assisted him with his researches.

In late 1856, P.P. Semyonov along with his reports sent a favorable letter of reference with respect to Shoqan to Petersburg and recommended to include him into the number of full members of the Russian Geographical Society.

Based on these recommendations, at the meeting of the Board of the Society on January 16, 1857, Shoqan Walikhanov was elected as full member of the RGS. Award for his election was approved at the general meeting of the Society on February 21. This deed witnessed the general recognition of contributions of the young explorer to the science.

P.P. Semyonov initiated Shoqan into the scientific geographical literature, encouraged his desire to go to Petersburg to complete the course of studies at the Department of Oriental Studies.

П. Кошаров. «Верный қорғанының алаңы». 1857 ж. / П. Кошаров. «Площадь в укреплении Верном». 1857 г. P. Kosharov. «The square in Verny fortification». 1857.

Шоқан ру аралық қырғыз қақтығыстарын реттегенше, коллекция жинағанша Петербургте Ресей мен Қытайдың сауда-экономикалық қатынастар мәселесін шешуде оның білімін пайдалану туралы мәселе шешілді. Шоқан Уәлиханов Құлжа қаласына дереу аттану нұсқауымен орыс дипломатиялық миссиясының құрамына алынды. Миссия мақсаты – қытай өкіметімен келіссөздер жүргізу арқылы Қытаймен сауда қатынасын қалпына келтіруге қол жеткізу. Шоқан Уәлиханов Верный бекінісіне қайтып келді.

Құлжа қаласына сапар «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы» еңбегінде (1856 ж. Құлжа қаласына барған сапар күнделігі) көрсетілген.

«Құлжа қаласына барған сапар күнделігін», бағыттар сызбасын кемелденген ғалым, байқампаз саяхатшы жасаған.

Қытай шенеуніктерімен келіссөздер жүргізгеннен кейін делегация достық қатынас орната алды. Құлжа мен Чугунчакта елшілік ашылды.

Тапсырманы орындап, экспедицияда үш ай болып Шоқан өз білімін кеңейтті, досы Г. Н. Потанинмен бірге толықтыру үшін мұрағатқа бас қойды, онда олар жарлықтарды, командирлердің, хандардың, сауда және дипломаттық миссия басшыларының есептерін оқыды.

Жас Ш. Уәлихановтың ғылыми нәтижелері 1856–1857 ж. «Ыстықкөлге саяхат күнделігі», «Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалар», жаңа мәліметтермен толықтырылған «Ыстықкөлге саяхат күнделігі», «Жоңғария очерктері» атты сапар кезіндегі очерктерінде көрсетілген. Бұрын жазған бұл жұмыстарын Ш.Уәлиханов жиырма жасында жазған.

Пока Чокан улаживал межродовые киргизские распри, собирал коллекции, в Петербурге решался вопрос об использовании его знаний в решении вопросов торгово-экономических отношений России и Китая. Чокан Валиханов был включен в состав русской дипломатической миссии с предписанием немедленно отправится в г. Кульджу.

Цель миссии – путем переговоров с китайскими властями добиться восстановления торговых отношений с Китаем. Чокан Валиханов вернулся в укрепление Верный.

Поездка в г. Кульджу освещена в труде «Западный край Китайской империи и город Кульджа» (Дневник поездки в Кульджу 1856 г.).

«Дневник поездки в Кульджу», схемы маршрутов сделаны уже зрелым ученым, наблюдательным путешественником.

После переговоров с китайскими чиновниками делегации удалось установить дружеские отношения. Было открыто консульство в Кульдже и Чугунчаке.

Выполнив поручение, пробыв в экспедиции три месяца, Чокан расширил свои знания, и вместе со своим другом Г.Н. Потаниным они окунулись в архив, чтобы пополнить знания, которые черпали из указов, отчетов командиров, ханов, глав торговых и дипломатических миссий.

Научные результаты первых путешествий молодого Ч. Валиханова в 1856–1857 гг. отражены в его путевых очерках «Дневник поездки на Иссык-Куль», «Западная провинция Китайский империи и г. Кульджа», «Записки о киргизах», «Очерки Джунгарии», дополненные новыми данными. Эти ранние работы Ч. Валиханов написал в двадцатилетнем возрасте.

Верный қаласы, балалардың жетімханасы (1892 ж.) архитекторы П. Гурдэ. Қазір ол – қалалық медицина колледжі (Қабанбай батыр мен Наурызбай батыр көшелерінің қиылысында).

г. Верный, детский приют (1892 г.) архитектор П. Гурдэ. В настоящее время – городской медицинский колледж (пересечение ул. Кабанбай батыра и Наурызбай батыра).

Vernyi city, orphanage (1892) architect P. Gurde. At the present time is a municipal medical college (intersection of the streets) Kabanbay batyr and Nauryzbay batyr.)

While Shoqan was settling the feuds among different Kirghiz dynasties and gathering collections, Petersburg decided on utilizing his knowledge for addressing the issues related to commercial and economic relations between Russia and China. Shoqan Walikhanov was included into the Russian diplomatic mission with the instruction to immediately leave for Kuldja.

The mission's goal was to reestablish trade relations with China through negotiations with the Chinese administration. Shoqan Walikhanov returned to the Verniy Fortress.

The Kuldja journey was described in his work Western Region of the Chinese Empire and Town of Kuldja (The Kuldja Journey Diary, 1856).

The Kuldga Journey Diary and route maps were produced by an already mature scholar and an attentive traveler.

Negotiations of the delegation with Chinese public officers resulted in establishment of friendly relationship. A consulate was opened in Kuldja and Cuguchak.

Fulfilment of the assignment and the three-month expedition experience has broadened Shoqan's expertise. Afterwards, he and his friend G.N. Potanin flung themselves into work in archives in order to expand their knowledge through studying orders and reports of commanders, khans and heads of trade and diplomatic missions.

The scientific outcomes of first journeys of young Sh. Walikhanov in 1856–1857 were included into his essays such as Issyk-Kul Journey Diary, Western Region of the Chinese Empire and Town of Kuldja, The Kirghiz Notes, The Dzungaria Sketchbook supplemented with new information. Sh. Walikhanov produced these early works at the age of twenty.

Кешкі сағат 7-де, Қайта өзгерту қарсаңында, ягни 5-ші тамызда біз Құлжаға қарай жол тарттық. Бірінші Борохуджира қарауылынан бастап Құлжаға дейін қайырсыз, шөлді, құмды жер болды. Мына бізге, орыстарға, осындай шөл далада тұру ойымызға да келмес еді, мұндай жерде қоныс аударушылардың біреуінен де айрылмай қалай тұруды білмес те едік.

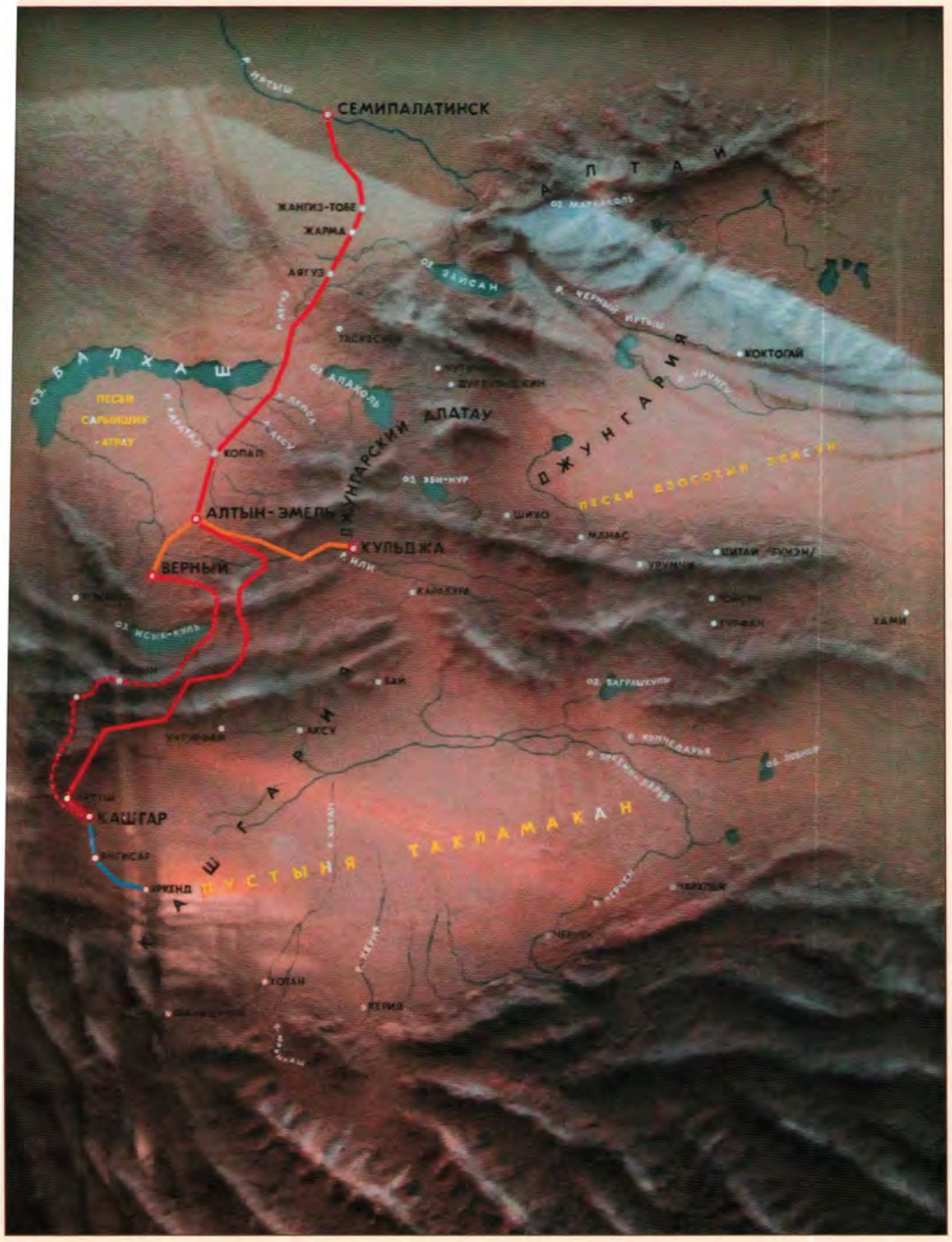
Ш. Уәлихановтың Сапар күнделігінен. 1856 ж.

Вечером в 7 часов, накануне Преображения, т.е. 5 августа, мы въехали в Кульджу. От первого караула Борохуджира до Кульджи тянется степь самая бесплодная, пустая, песчаная. Нам, русским, не пришло бы в голову иметь в этой пустыне селения, мы не знали бы, как можно устроиться тут, не подвергая лишениям переселенцев.

Дневник поездки 1856 г. Ч. Валиханова

At 7 o'clock, on the eve of Transfiguration, i.e. on the 5th of August, we arrived to Ghulja. The most barren, waste and sandy steppe stretches out from the first guard duty of Borohudzir to Ghulja. We, Russians, would never have thought of having settlements in this desert, we wouldn't know how to settle here without exposing settlers to deprivations.

Diary of Sh. Walikhanov from the trip in 1856

Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ САПАРЛАРЫНЫҢ БАҒЫТТАРЫ

МАРШРУТЫ ПУТЕШЕСТВИЙ Ч. ВАЛИХАНОВА

ROUTES OF TRIPS OF SH. WALIKHANOV

Құлжа сапарының бағыты. 1856 ж.

Маршрут поездки в Кульджу. 1856 г.

Trip route to Ghulja. 1856.

Қашқар сапарының бағыты. 1858-1859 жж.

Маршрут поездки в Кашгар. 1858–1859 гг.

Trip route to Kashgar. 1858–1859.

Яркент сапарының бағыты. 1858 ж.

Маршрут поездки в Яркенд. 1858 г.

Trip route to Yarkend. 1858.

Қайту жолы. 1859 ж.

Обратный путь. 1859 гг.

Return trip. 1859.

«Жоңғария очерктері» – оның жұмыстарының ішіндегі маңыздыларының бірі, 1860 жылы Петербургте жазылған, «Географиялық қоғам жазбаларында» жарияланған.

Шоқан Уәлиханов «Жоңғария очерктерінде» «саяхаттың екінші жартысы» туралы сөз қозғады: «1858 жылдың соңында маған қоқан керуенімен қоқан көпесі ретінде Қашқарға кіруге мүмкіндік болды».

1857 жылдың екінші жартысында көрші Шығыс Түркістандағы (Қашқария) саяси жағдаймен танысу үшін Ш.Уәлиханов тағы да Қырғызстанға жіберіледі, онда ұлт-азаттық қозғалыс басталды. Географиялық қоғам мен СІД Азиялық департаменті Шоқан Уәлиханов кандидатурасын қолдады.

Шоқан үш өлкеде болған саяхатшылар – Плано Карпини, Гильоме Рубруке, Марко Поло туралы әдебиетті зерттеді.

П.П. Семенов Тянь-Шанский былай деп жазды: «Шоқан Уәлиханов бүкіл Алтышардың жайкүйі туралы құнды материалдар жинап үлгерді, және де ол алғашқы болып Ад. Шлагинтвейттің қаза табуының себебі мен жағдайын барлады. Қашқарға бару қауіпті еді».

Зерттеуге жолды Шоқан Уәлиханов 1858 жылы салды, ол география, этнография, тарих бойынша кең материал жинады және шығыстанушы болды, оны «Шығыс сәулесі» деп атады.

Оның соңында күнделік жазулары, жол көрсеткіштері, суреттер қалды, олар оның очерктерінің негізі болды. Жиналған материалдың көп бөлігі Петербургте П.П. Семенов Тян-Шанскиймен бірлесіп өңделді.

«Очерки Джунгарии» – одна из важнейших его работ, написана в 1860 г. в Петербурге, опубликована в «Записках географического общества».

Чокан Валиханов в «Очерках Джунгарии» коснулся «второй половины путешествия»: «В конце 1858 года мне удалось с кокандским караваном, в качестве кокандского купца, проникнуть в Кашгар».

Во второй половине 1857 г. Ч. Валиханова вновь направляют в Киргизию для ознакомления с политической обстановкой в соседнем Восточном Туркестане (Кашгарии), где вспыхнуло национально-освободительное движение. Географическое общество и Азиатский департамент МИДа поддержали кандидатуру Чокана Валиханова.

Чокан изучил литературу о путешественниках, бывавших в тех краях – Плано Карпини, Гильоме Рубруке, Марко Поло.

П.П. Семенов Тян-Шанский писал: «Чокан Валиханов успел собрать драгоценные материалы о состоянии всего Алтышара и, между прочим, разведал первый о причинах и обстоятельствах гибели Ад. Шлагинтвейта. Поездка в Кашгар была опасной».

Путь к исследованию был проложен в 1858 г. Чоканом Валихановым, который собрал обширный материал по географии, этнографии, истории и стал востоковедом, его называли «Луч Востока».

После него остались дневниковые записи, путеводители, рисунки, которые стали основой его очерков. Большая часть собранного материала обрабатывалась в Петербурге совместно с П.П. Семеновым Тян-Шанским.

«The Dzungaria Sketchbook», one of his most important works, was written in Petersburg in 1860 and published as a part of the Sketchbooks of the Geographical Society.

In The Dzungaria Sketchbook, Shoqan Walikhanov wrote about the second part of his journey: «In the end of 1858, I managed to get across to Kashgar with a Kokand Caravan as a Kokand merchant».

In the second half of 1857, Sh. Whalikhanov was again sent to Kirghizia to observe the political situation in the neighboring Eastern Turkestan (Kashgar), where a national liberation movement emerged. The Geographical Society and Asian Department of the Ministry of Internal Affairs supported a candidature of Shoqan Walikhanov.

Shoqan studied books about travelers who visited these regions such as Giovanni da Pian del Carpine, Guillaume de Rubrouck, and Marco Polo.

P.P. Semyonov-Tien-Shansky wrote: «Shoqan Walikhanov managed to collect precious materials on the situation in Altyshar as a whole, and, by the way, was the first to investigate the reasons and circumstances of death of Adolf von Schlagintweit. The Kashgar trip was dangerous».

In 1858 the pathway to research was laid by Shoqan Walikhanov, who collected voluminous geographical, ethnographical and historical data and became orientalist. He was called the 'Gleam of the East'.

He left his diary notes, guide-books and drawings, based on which he wrote his essays. The major part of the collected data was processed together with P.P. Semyonov-Tien-Shansky in Petersburg.

Ресей Империясы Сыртқы істер министрлігінің Елтаңбасы.
Герб МИДа Российской Империи.
National emblem of MFA of the Russian Empire.

II Александр патшаның бұйрығымен Шоқан Уәлиханов СІД Азия департаментіне іссапарға жіберілді.

Приказом царя Александра II Чокан Валиханов был прикомандирован в Азиатский департамент МИДа.

By the order of Tsar Alexander II, Shoqan Walikhanov was attached to the Asian Department of the MFA.

Шоқан Уәлиханов былай деп жазды: «Күнделік аса ретсіз, есте сақтау үшін жазылған. Бәрін бір жүйеге келтіру керек. Жүріп өткен жерлер туралы ауқымды түсінікті, әрине, ешкім ала алмайды. Ертең қарауылға жеткенде, бізді мұқият тексеретіні күмәнсіз. Екі күннен кейін Қашқарда боламыз, әрі қарай не болады – Алланың қолында, соған үміт артамыз. Әумин»!

«Мен бір жерге бірнеше кітапты көміп қойдым, оны жолда оқыған едім, керуенде болған орысша жазылған барлық қағазды жойдым».

Зерттеулер нәтижесі «Алтышардың немесе қытайдың Нан-Лу провинциясының алты қаласының жай-күйі (Кіші Бұқара 1858-1859 ж.)» есебі болды. Онда Ш. Уәлиханов Қашқарға апаратын және Алатау округіне қайтатын жолды сипаттайды.

Қашқарға барған сапар сипаттамасын Шоқан Уәлиханов «Географиялық қоғам жазбаларында» баса бастады, бірақ мезгілден тыс жеткен қаза оны аяқтауға кедергі болды.

Шоқан Уәлихановтың Қашқарға барған сәтті экспедициясынан кейін оның аты Омбыға ғана емес Петербургте де шықты. Көп ұзамай ол жақтан оны есеппен іссапарға дереу жіберу талап етілді.

Оған Сыртқы істер министрлігінде, Бас штабта назар аудара бастады.

Чокан Валиханов писал: «Дневник писан крайне беспорядочно, для памяти. Нужно все привести в систему. Обширного понятия о пройденной местности по нему, конечно, никто не получит. Завтра, может быть, дойдем до караула и, без сомнения, подвергнемся тщательному обыску. Через два дня будем в Кашгаре, что далее, – в воле божьей, на него же возлагаем наше упование. Аминь».

«Я зарыл в одно приметное место несколько книг, которые читал дорогой, уничтожил все бумаги, написанные по-русски, бывшие в караване».

Результатом исследований стал отчет «О состоянии Алтышара или Шести городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии в 1858-1859 гг.)», в котором Ч. Валиханов описывает путь в Кашгар и обратно в Алатавский округ.

Описание поездки в Кашгар Чокан Валиханов начал печатать в «Записках географического общества», но преждевременная кончина помешала ему закончить их.

После успешной экспедиции Чокана Валиханова в Кашгар его имя было на слуху не только в Омске, но и в Петербурге. Вскоре оттуда потребовали немедленно командировать его с отчетом.

Им заинтересовались в Министерстве иностранных дел, Генеральном штабе.

Ресей империясы Бас штабының ғимараты. / Здание Главного Генерального штаба Российской империи. Building of the Main General Staff of the Russian Empire.

Shoqan Walikhanov wrote: «The diary was written in a disorder, for the sake of remembering. I shall organize everything. Surely, nobody will get a full picture of the visited places. Tomorrow, probably, we will reach the patrol, and of course, we will be subject to a thorough search. We'll be in Kashgar within two days, so, what will be next is in the lap of God, we put our trust in Him. Amen».

«I buried a few books I was reading on the road in a noticeable place, and destructed all papers written in Russian which had been in the caravan».

The explorations resulted in the report About the Situation in Alta Shahar or the Six Eastern Cities of the Chinese Province of Nan Lu (Little Bukhara) in the Years 1858-1859, where Sh. Walikhanov described the way to Kashgar and back to the Alatau District.

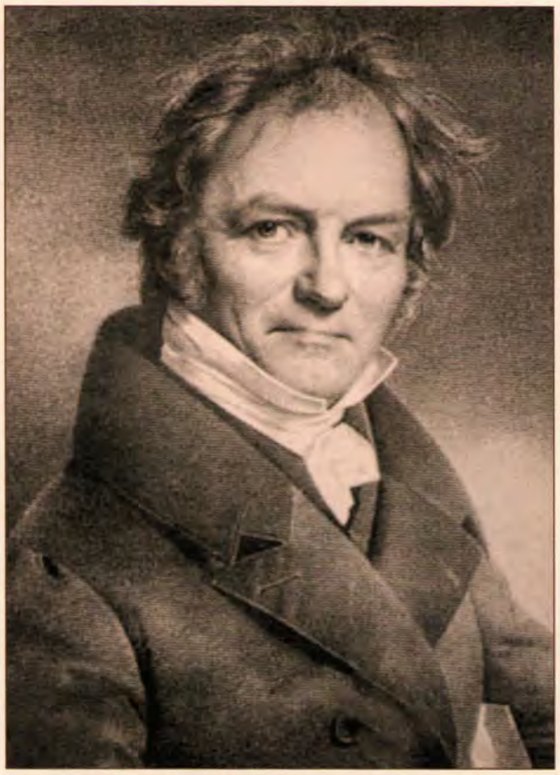
Shoqan Walikhanov started to publish the descriptions of his Kashgar trip in the Sketchbooks of the Geographical Society, however, his early death made finishing the work impossible.

The successful Kashgar expedition of Shoqan Walikhanov made his name well-known not only in Omsk, but also in Petersburg. Soon he was requested to come with report.

Administration of the Ministry of Foreign Affairs and General Staff took interest in him.

Салтанат залы. / Парадный зал. / Great Hall.

Берлин қаласы. Университет.
г. Берлин. Университет.
Berlin. University.

К. Риттердің еңбегі Ресейде жағырафия ғылымының дамуына айтарлықтай ықпал етті. Оның шәкірті және ізбасары П.П. Семенов-Тян-Шанский Орыс Жағырафиялық қоғамында Риттердің идеяларын кеңінен таратып, оның баяндамалары мен еңбектерін жариялады.

Труды К. Риттера оказали большое влияние на развитие географической науки России. Его ученик и последователь П.П. Семенов-Тян-Шанский популяризовал идеи Риттера в выступлениях в Российском географическом обществе, в публикациях его докладов и трудов.

Writings of K. Ritter made a big impact on the development of the geographical science of Russia. His disciple and follower P.P. Semyonov - Tian-Shansky popularizes the ideas of Ritter in his public speakings in the Russian Geographical society, in the publications of his reports and writings.

ЗЕМЛЕВѢДѢНІЕ

К. РИТТЕРА

ГЕОГРАФІЯ СТРАНЪ АЗІИ

КАБУЛИСТАНЪ и КАФИРИСТАНЪ

В. В. ГРИГОРЬЕВЪ

С.-ПЕТЕРБУРГЪ

1867

«Жертанушы».
К. Риттер

«Землеведение»
К. Риттер

«Physical geography»
K. Ritter

Шоқан Орыс географиялық қоғамына белсенді қатысты. Географиялық қоғамда Шоқан Уәлиханов К. Риттердің еңбектерін басып шығаруға дайындауға қатысты, Қазақстан мен Орта Азияның географиясы мен этнографиясы бойынша материал жасады, Шығыс Түркістанда, Тянь-Шань және Қырғызстан туралы қоғам мүшелеріне лекция оқыды.

Оның лекциялары өте қызықты және әсерлі болып, олардың кейбіреулері газеттерде қысқаша мазмұнмен басылып шықты. Ол департамент жанындағы жоғары мектепте сабақ берді, мынадай мақалалар жазды: «Жоңғария очерктері», «Абылай», «Адольф Шлангинвейттің қаза табуының жағдайлары туралы мәліметтер» және басқалар.

Петербургтен ол ойы байығаң күйде оралды.

Отанында болғанда, ол байланысты үзбеді – достарымен хат жазысты, Уәлиханов Орыс географиялық қоғамында не болып жатқанын қызыға бақылады және қырғыз даласы туралы география бойынша мәліметтермен көмектесті, қырғыздар туралы этнографиялық материал және т.б. жинады.

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың туған өлкені зерттеуге қосқан үлесі баға жетпес. Ол кейінгі ұрпаққа зор мұра қалдырды: 23 жастағы Шоқан Қашқарияға барған саяхатымен бүкіл дүниежүзіне белгілі болды, ол ержүрек саяхатшы және талантты ғалым ретінде танылды.

1861 жылғы көктемде ауруына байланысты оған Петербургтен кетуге тура келді. Шоқан өзінің сүйікті Даласында қалуға мәжбүр болды.

Үйіне оралған Шоқан әкесінің ауылы Сырымбетте тұрды, онда нашарлаған денсаулықты жақсартуға барлық жағдай жасалған еді.

Карл Риттер өмірге келген Кведлинбург қаласы.
г. Кведлинбург, где родился Карл Риттер.
Quedlinburg city, where Karl Ritter was born.

Чокан принимал активное участие в работе Русского географического общества. Он участвовал в подготовке к изданию трудов К. Риттера, составлял материалы по географии и этнографии Казахстана и Средней Азии, читал лекции для членов общества о Восточном Туркестане, Тянь-Шане и Киргизии.

Его лекции были очень интересны и увлекательны, некоторые из них иногда публиковались в газетах в кратком изложении. Он преподавал в высшей школе при Департаменте, работал над статьями: «Очерки Джунгарии», «Аблай», «Сведения об обстоятельствах смерти Адольфа Шлагинтвейта» и др.

Из Петербурга он возвращался идейно обогащенным.

Находясь на родине, он не прерывал связи – переписывался с друзьями, с интересом Валиханов следил за тем, что делается в Русском географическом обществе, и помогал своими сведениями по географии киргизской степи, приготовил этнографический материал о киргизах и т.д.

Вклад Чокана Чингисовича Валиханова в изучение родное края неоценим. Он оставил потомству огромное наследство; 23-летний Чокан стал известным всему миру своим путешествиями в Кашгарию, он признан отважным путешественником и талантливым ученым.

Весной 1861 г. из-за болезни ему пришлось уехать из Петербурга. Чокан был вынужден остаться в своей любимой Степи.

Вернувшись домой, Чокан жил в ауле отца – Сырымбете, где были все условия для поправки подорванного здоровья.

Shoqan takes an active part in work of the Russian Geographical Society. In the Russian Geographical Society, Shoqan Walikhanov participated in finalizing writings by Karl Ritter for publication, compiled geographical and ethnographical data on Kazakhstan and Central Asia, and delivered lectures on the Eastern Turkestan, Tien Shan and Kirghizia to members of the Society.

His lectures were exciting and engaging, summaries of some of them were published in newspapers. He taught at the high school under the department and worked on his articles such as The Dzungaria Sketchbook; Ablay; Details of the Circumstances Around the Death of Adolf von Schlagintweit, etc.

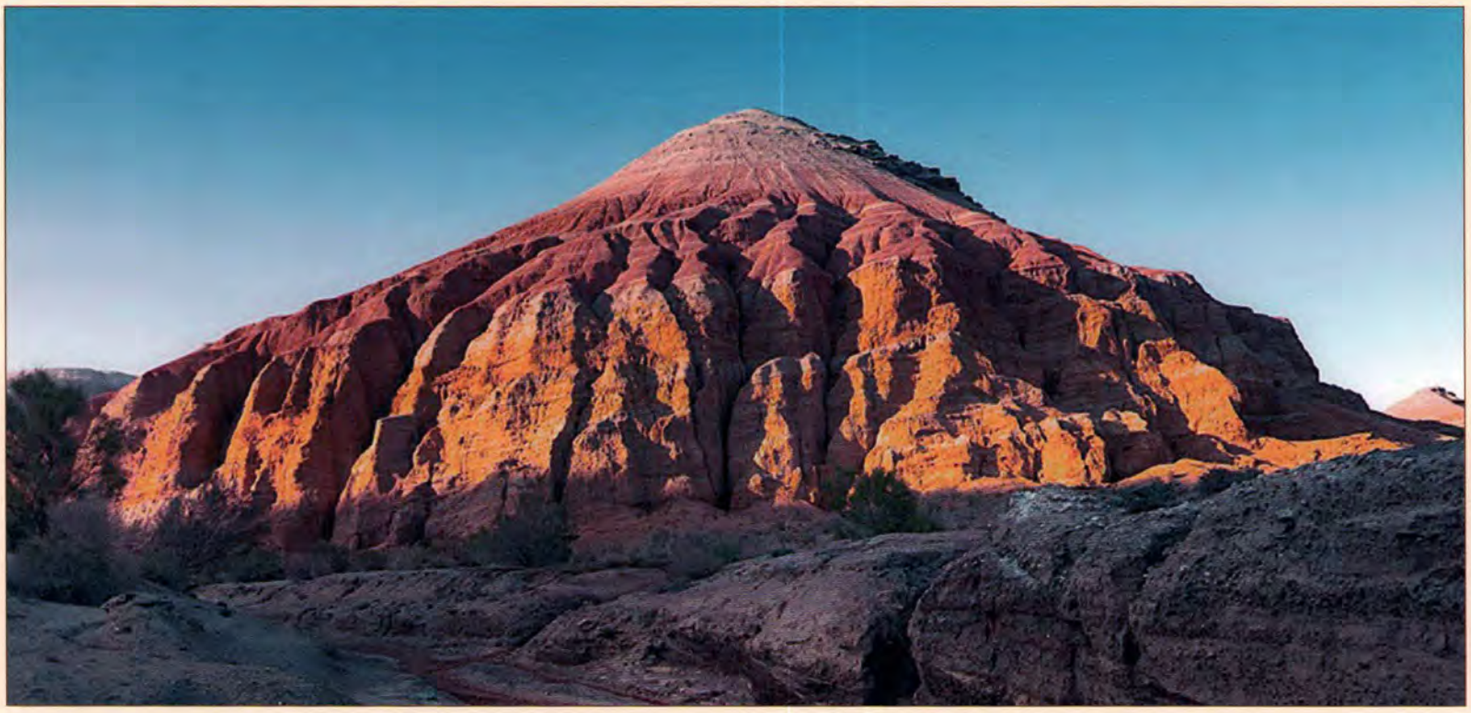
From Petersburg he returned ideologically enriched.

While in his homeland, he did not break contacts, he was in communication with his friends. Walikhanov followed what was happening in the Russian Geographical Society with keen interest, and helped it by providing information about the geography of the Kirghiz steppe, prepared ethnographical materials about the Kirghiz, etc.

The contribution of Shoqan Shynghysusly Walikhanov in the study of his homeland is priceless. He left an enormous legacy to the descendants: the 23-year-old Shoqan became known to the world thanks to his journeys to Kashgar; he was recognized as a daring traveler and a gifted scholar.

In spring 1861, the illness forced him from Petersburg. Shoqan had to stay in his beloved Steppe.

Upon returning home, Shoqan lived in his father's aul Syrymbet, where all conditions for gaining in health were available.

Денсаулығының әлсіз болуына қарамастан Шоқан Уәлиханов далада жан-жақты ғылыми жұмыспен тынбай айналысты. Бұл туралы А.Н. Бекетовке («Орыс географиялық қоғамы жазбаларының» редакторы) 1862 жылғы 2 қаңтарда жазған хаты куәландырады. Одан көмек сұраған ол былай деп жазады: «Құдай үшін, Андрей Николаевич, маған далаға барометр, психрометр және бірнеше термометр жіберуге қолғабыс етіңізші, – мен тұрған дала бөлігі әлсіз зерттелген, климаттық тұрғыдан Верный туралы біраз нәрсе белгілі».

1864 жылдың көктемінде Шоқан Уәлиханов полковник М.Г. Черняевтың экспедициясына қосылды және Оңтүстік Қазақстанды басып алған қоқан әскеріне қарсы әскери істерге қатысты. Экспедиция мақсаты – Орта Азияның Ресейге қосылуын аяқтау. Ол Әулие Ата бекінісін алуға қатысты.

Қосылу келіссөздер жүргізу арқылы бейбіт жолмен болуы тиіс еді, Шоқан осы үшін іссапарға жіберілген болатын, бірақ Черняев жергілікті халыққа аса қаталдық жасады.

Шоқан бір топ офицерлер тобымен 1864 жылғы шілдеде Верный қаласына қайтты, әрі қарай қазақтардың Албан-Тезек руының аға сұлтанының ауылына барды, ол жерде оның қарындасы Айсараға үйленді.

Тезек ауылында ол қазақ аңыздары мен әңгімелерін жинауды жалғастырды, Батыс Қытайдағы жағдай туралы материалды қорытындылады. Кейде Қапалға баратын. Петербургпен байланыс жасап тұрды. Оның соңғы мақаласы «Русский инвалид» («Орыс мүгедегі») журналының 1965 жылғы №51 нөмірінде жарияланды.

Шоқан бұзылған денсаулығын қалпына келтіре алмады. Ол 1865 жылғы 10 сәуірде Алтын Емел қыркасының етегінде Көшен-Тоған шатқалындағы Тезектің ауылында қайтыс болып, сол жерге жерленді.

Несмотря на слабое здоровье, Чокан Валиханов усердно занимался в степи разносторонней научной работой. Об этом свидетельствует его письмо к А.Н. Бекетову (редактору «Записок Русского географического общества») от 2 января 1862 года. Обращаясь к нему за помощью, он писал: «Ради бога, Андрей Николаевич, похлопочите в обществе, чтобы выслали мне в степь барометр, психрометр и несколько термометров, – та часть степи, в которой я живу, очень слабо исследована, а в климатическом отношении известно кое-что о Верном».

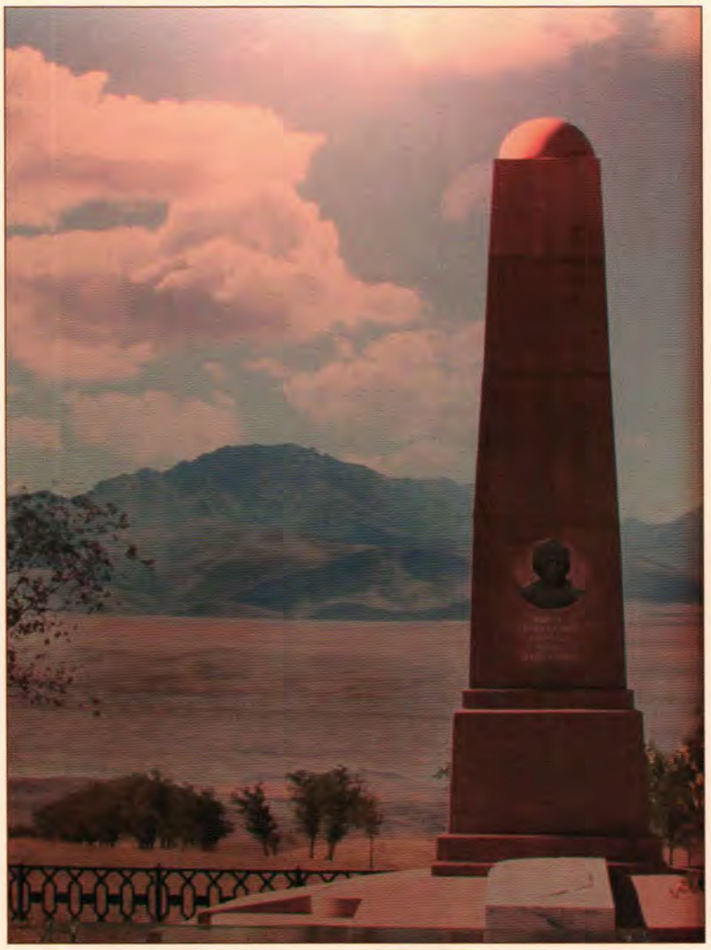
Весной 1864 г. Чокан Валиханов присоединился к экспедиции полковника М.Г. Черняева и участвовал в военных действиях против кокандских войск, захвативших Южный Казахстан. Цель экспедиции – завершение присоединения Средней Азии к России. Он принимал участие о взятии крепости Аулие–Ата.

Присоединение должно было проходить мирным путем с переговорами, для чего и был прикомандирован Чокан, но Черняев повел себя жестоко с местным населением.

Чокан был вынужден вернуться с группой офицеров в июле 1864 г. в г. Верный, далее в аул старшего султана казахов рода албан Тезека, где женился на его сестре Айсаре.

В ауле Тезека он продолжил сбор казахских легенд и преданий, обобщал материалы о положении в Западном Китае. Иногда выезжал в Капал. Поддерживал связи с Петербургом. Последняя его статья появилась в газете «Русский инвалид» №51 за 1965 г.

Подорванное здоровье Чокан не смог восстановить. Он скончался 10 апреля 1865 г. в ауле Тезека, в урочище Кочен-Тоган у подножия Алтын-Емельского хребта, где был и похоронен.

Ескерткіш архитектор Павел Матвеевич Зенковтың қатысуымен тұргызылды. Мәтінін фон Кауфман жазды. Ал оның қазақша тәржімесін И.И. Ибрагимов жасады.

Монумент воздвигнут при содействии архитектора Павла Матвеевича Зенкова,текст надписи был составлен фон Кауфманом,казахский перевод её сделан И. И. Ибрагимовым.

The Memorial was built up in association with architect Pavel Matveyevich Zenkov, the text of inscription was made by von Kauffman, the kazakh translation was made by I.I. Ibragimov.

Reragdless of his poor health, Shoqan Walikhanov worked hard on various researches in the steppe, which is witnessed by his letter to A.N. Beketov (Editor of the Sketchbooks of the Russian Geographical Society of January 2, 1862. Asking for his help, he wrote: «For God's sake, Andrey Nikolayevich, please ask the community to send me thermometers to steppe a barometer, a hygrometer and several. The part of the steppe where I live is a poorly explored, and in terms of the climate, some information is available with respect to Verniy.

In spring 1864, Shoqan Walikhanov joined the expedition of Colonel M.G. Chernyaev and participated in military operations against Kokand troops, which invaded the Southern Kazakhstan. The goal of the expedition was to annex Central Asia to Russia. He participated in seizure of the fortress of Aulie-Ata.

The annexation was expected to be done in a peaceful manner through negotiations, that is why Shoqan was posted, but Chernyaev ill-used the locals.

Shoqan again had to return to Verniy in July 1864, and then – to the aul of the senior Kazakh sultan Tezek from Alban clan, where he married his sister Aisara.

In Tezek's aul, he continued collecting Kazakh legends and stories, and integrated data on the situation in the Western China. Sometimes he went to Kapal. He maintained contacts with Petersburg. His last article was published in The Russian Invalid No 51 in 1965.

Shoqan could not improve his ruined health. He died on April 10, 1865 in the aul of Tezek in Kochen-Togan at the foot of Altyn-Yemel Range, and he was buried there.

Дүниеге Шоқан келуі үшін қаншама асыл да нәзік қасиеттерді бір ғасырдан екінші ғасырға сақтай келіп және тұтас ұрпақтармен тәуекел етіп, бір руда сақтау керек болды. Халыққа данышпан қаншалықты қиын берілгенімен, және ол оны оп-оңай жоғалтып алады. Ол болашақтың адамы еді, бірақ өткен шақта өмір сүрді. Оның осы шағы – арман мен үмітсіздік, өмірге құштарлық пен түңілушілік сияқты балқытылмайтын компоненттерден құралған болатын.

Олжас Сүлейменов

Сколько самых дорогих и хрупких качеств нужно было из века в век собирать и, рискуя целыми поколениям, сохранить в одном роду, чтобы появился Чокан. Как трудно даются народу гении, и как легко он их теряет. Он, человек будущего, жил в прошлом. Его настоящее было составлено из неисплавляющихся компонентов- мечты и безнадежности, жизнелюбия и пессимизма.

Олжас Сулейменов

How many the dearest and the most delicate qualities it's needed to be collected from century to century and risking the whole generations, to save in one generation, in order to let Shoqan come into existence. How hard it is for people to create genius men, and how easily they lose them. He is a man of future, who lived in past. His present was composed of incongruous components of dreams and despair, love of life and pessimism.

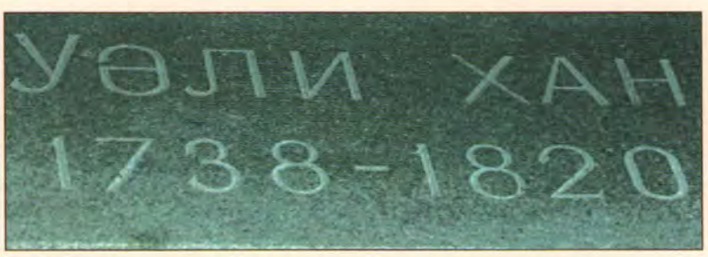
Olzhas Suleimenov

Орта жүздің ханы Уәли – қазақтың халық сайлаған ең соңғы ханы. Ол білікті хан саналды. Хан орыс императрицасы Екінші Екатерина мен Орта жүзді толық қанағаттандыратын. Соңынан ол Ресей Империясына адалдыққа ант қабылдап, даладағы өз билігін нығайта түседі. Уәлихан қазақ халқын ұзақ уақыт басқарған, өз халқы үшін көп еңбектенген мемлекет қайраткері болып саналады.

Хан Среднего жуза Уали был последним казахским ханом, которого избрал народ.Он считался заурядным ханом. Его кандидатура устраивала Российскую Императрицу Екатерину Вторую и Средний жуз. Впоследствии он принял присягу на верность России, тем самым укрепилсвою власть в степи. Уалихан долгое время был правителем казахов, государственным деятелем, который немало сделал для своего народа.

Khan of middle zhuz Uali was the last Kazakh khan, who was elected by nation. He was considered as an ordinary khan. His candidacy satisfied the Russian empress Catherine the Great and Middle Zhuz. Eventually he sworn fealty to Russia, there through augment his power in the steppe. Ualikhan for the longest time was a Kazakh leader, State figure, who did a lot for his nation.

Уәли хан (сұлтан Уәли Бахадүр, Уәли) (1741-1821) – Орта жүздің ханы болған (1781-1819), Абылай ханның екінші әйелі қарақалпақ Сайман ханымнан туған үлкен ұлы.

Уәли сұлтан әкесінің Жоңғарияға және Орта Азияға жасаған жорықтарына қатысқан. 1769 жылы Қытайға жіберілген қазақ елшілігін басқарған. 1781 жылы әкесі Абылай хан қайтыс болғаннан кейін, Орта жүз өкілдерінің құрылтайында хан сайлау негізінде билікке келген. Уәли хан өзінің таққа отырғандығы жөніндегі хабарды Петербург пен Пекинге жеткізіп, орыс және қытай үкіметінің оны мойындауын сұрады. Сол жылы, яғни 1781 жылы Ресей және Қытай Уәлидің хандық өкілдігін мойындады. Қаңтардың басында Цин патшалығы хан атағын мақұлдады. Осы жылдың 23 ақпанында Орта жүздің ханы болып арнайы патша грамотасымен тағайындалды. 1 қарашада Орта жүз сұлтандары мен билерінің ханы болып жарияланды.

Уәли хан қазақ халқы мен ақсүйектерінің сүйемелдеуіне жүгінбеді. 1780-ші жылдары тортыл (наймандар) және қаракесек (арғындар) руларының қазақтары Барақ сұлтанның ұлы Дайраны (1781-1784) хан етіп сайлады. Көптеген беделді сұлтандар мен билер Уәли ханның билігін мойындамай қойды. Соңғысы қытайдың және орыстың демеуіне сүйенді.

1795 ж. шекара бойындағы қазақтар (2 сұлтан, 19 ру ағалары мен 120 000 қазақтар) Уәли ханның қыспағынан босату және Ертіс өзені жағалауына қоныстандыру туралы орыс патшайымы II Екатеринаға хат жолдаған еді. Патша үкіметі басшылықты Уәли ханға қалдырып, хан мен қазақтың наразы болған руларының арасындағы қарым-қатынасты дұрыстауға тырысты.

1800 жылы Уәли ханды тағынан айрылу қорқынышы билеп, қытай императорынан қазақ хандығының тағын өзінің ұлы Ғаббасқа беруді сұрады. 1815 жылы орыс шекара әкімшілігі Орта жүздің екінші ханы және Уәли ханның тең басқарушысы ретінде Дайраның кіші інісі Бөкейді (1815-1817) тағайындады.

Хандық биліктің жойылып, «Сібір қазақтарының Жарғысы» қабылданғаннан кейін Уәли ханның барлық жерлерін оның балалары бөліп алды. Бурабай көліндегі басты орда үлкен ұлына тиесілі болды. Уәли ханның өлімінен кейін рулық қауымды оның әйелі Айғаным (1783-1853) басқарды.

Уали-хан (султан Вали Бахадур, Вали) (1741–1819) – хан Среднего жуза (1781–1819), старший сын Абылай хана от второй жены – каракалпачки Сайман-Ханым.

Султан Уали участвовал в отцовских походах в Джунгарию и Среднюю Азию. В 1769 г. возглавлял казахское посольство, отправленное в Китай. В 1781 г. после смерти Абылай-хана, согласно его воле, народное собрание избрало новым ханом Среднего жуза его старшего сына Уали-хана. Уали-хан известил о своем избрании на ханский трон Петербург и Пекин, прося русское и китайское правительства признать свое избрание. В том же 1781 г. Россия и Китай признали ханские полномочия Уали-хана. В начале января был утвержден в звании хана цинским императором. 23 февраля того же года был утвержден ханом Среднего жуза специальной царской грамотой. 1 ноября был провозглашен ханом султанами и биями Среднего жуза.

Уали-хан не пользовался поддержкой казахской знати и населения. В 1780-х гг. казахи родов тортул (найманы) и каракесек (аргыны) избрали своим ханом Дайра (1781–1784), сына султана Барака. Многие влиятельные султаны и бии не признавали над собой верховной власти Уали-хана. Последний опирался на китайскую и русскую поддержку.

В 1795 г. приграничные казахские роды (2 султана, 19 родовых старшин и более 120 000 казахов) подписали письмо к российской императрице Екатерине II Великой, прося освободить их от «гнета» Уали-хана и «поселить в правобережье р. Иртыш». Царское правительство сохранило власть за Уали-ханом и попыталось уладить отношения хана с недовольными казахскими племенами.

В 1800 г. хан Уали, опасавшийся потерять ханский престол, просил китайского императора закрепить казахский ханский престол за своим сыном Габбасом. В 1815 г. русская пограничная администрация назначила новым ханом Среднего жуза и соправителем Уали-хана Бокея (1815–1817), младшего брата Дайра.

После ликвидации ханской власти и принятия «Устава о сибирских киргизах» все земли Уали-хана были поделены между его сыновьями. Главная ставка – на озере Боровом – отошла к старшему сыну. После смерти Уали-хана главой клана стала его жена Айганым (1783–1853).

Wali Khan (Sultan Wali Bakhadur, Wali) (1741–1819) is khan of the Middle Zhuz (1781–1819), the eldest son of Abyai khan from his second wife, Saiman Khanym, a Karakalpak woman.

Sultan Wali participated in his father's campaigns to Dzungaria and Central Asia. In 1769 he headed the Kazakh Embassy to China. In 1781, after death of his father Abylai-khan, according to his will, the people assembly elected the eldest son, Wali-khan, as new khan of the Middle Zhuz. Wali-khan notified Petersburg and Beijing about his election to the khan throne, asking the Russian and Chinese governments to acknowledge his election. In the same year of 1781, Russia and China acknowledged powers of Wali-khan as of khan. In early January, his was confirmed in the title of khan by the Qing Emperor. On February 23 of the same year he was approved as khan of the Middle Zhuz by special tsar's charter. On November 1, sultans and beys of the Middle Zhuz hailed him as khan.

Wali-khan did not receive support from the Kazakh nobility and common people. In 1780, the Kazakhs from the clans Tortul (Naimans) and Karakesek (Argyns) elected Dair (1781–1784), son of sultan Barak, their khan. Many influential sultans and beys did not recognize the supreme power of Wali-khan over them. The latter relied on the support from China and Russia.

In 1795, the neighboring Kazakh clans (2 sultans, 19 clan seniors and more than 120,000 Kazakhs) signed a letter to Russian Empress Catherine II the Great with a plea to liberate them from the «oppression» of Wali-khan and «settle on the right side of the Irtysh River». The tsarist government reserved the power of Wali-khan and made an attempt to settle the relationship between the khan and the discontented Kazakh tribes.

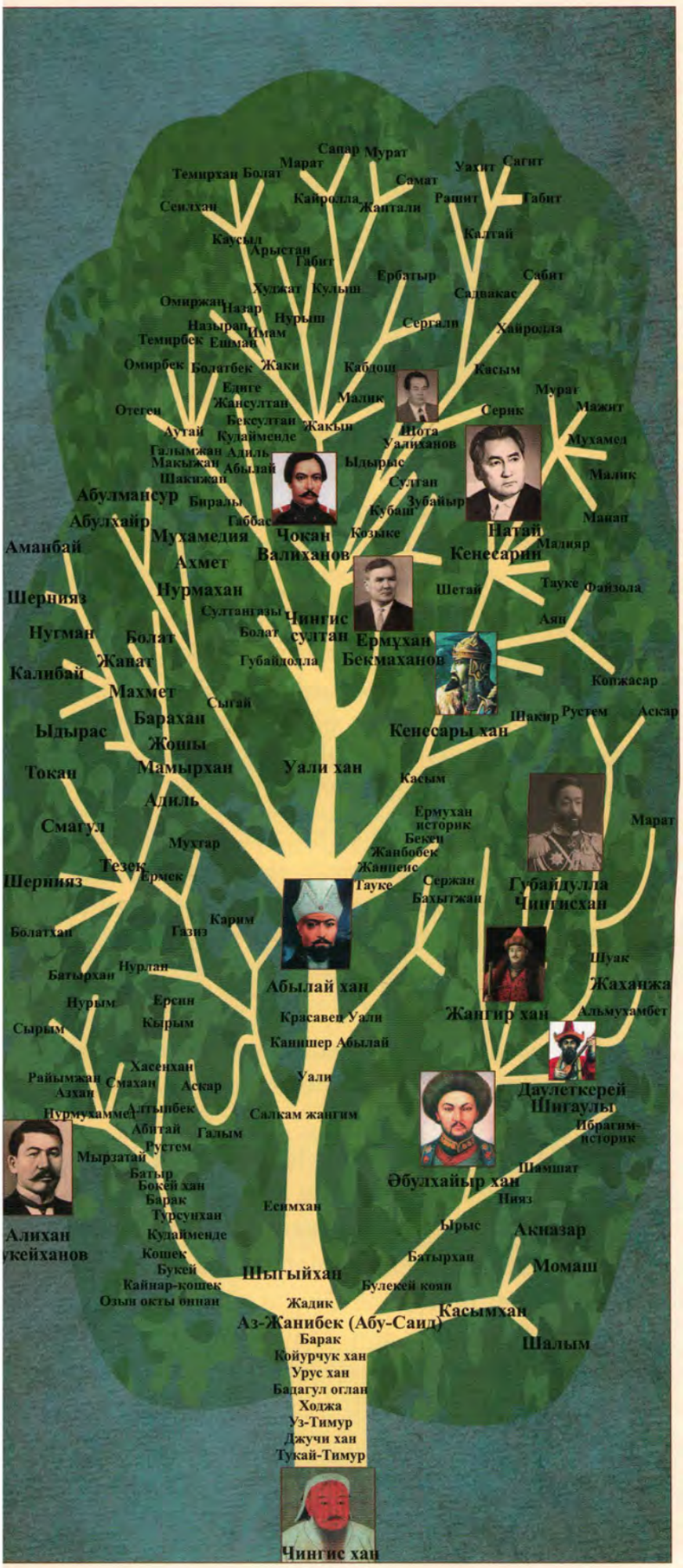
In 1800 khan Wali, in fear to lose the khan throne, asked the Chinese Emperor to assign the Kazakh khan throne to his son Gabbas. In 1815, Russian frontier administration appointed Bokey (1815–1817), younger brother of Dair as a new Khan of the Middle Zhuz and a co-regent of Wali-khan.

After liquidation of the khan power and adopting the Charter on the Siberian Kirghiz, all lands of Wali-khan were divided between his sons. The main residence on Lake Borovoe was passed to the eldest son. After death of Wali-khan, his wife Aiganym (1783–1853) became leader of the clan.

ҚАЗАҚ БҰТАҒЫНЫҢ ШЫҢҒЫСИДТЕР ШЕЖІРЕСІ.

РОДОСЛОВНОЕ ДРЕВО КАЗАХСКОЙ ВЕТВИ ЧИНГИЗИДОВ.

GENEALOGIC TREE OF KAZAKH RAMAGE OF THE CHINGISIDS

Шыңғысханнан көптеген азиялық билік әулеттері – Қытайда Юань династиясы, Алтын Ордада (Қазақстан, Орта Азия мен Ресейдің Оңтүстік-Шығысы, Украинаның Оңтүстігі мен Солтүстік Кавказ) Жошы ұрпағы, Персияда Құлағу, Қырымда Керей ұрпағы, Моғолстан мен Моғолияда Тұғылық Темір, Бұқарада Шейбани ұрпағы мен Аштарханидтер тарады.

От Чингисхана вели род ряд азиатских династий – династия Юань в Китае, джучиды в Золотой Орде (Казахстан, Средняя Азия и Юго-Восток России, Юг Украины и Северный Кавказ), Хулагуиды в Персии, Гиреи в Крыму, Туглуктимуриды в Могулистане и Могулии, Шейбаниды и Аштарханиды в Бухаре.

Genghis Khan gave origin to the row of Asian dynasties - dynasty Yuan in China, Dzhuchids in Golden Horde (Kazakhstan, Central Asia, and southeast of Russia, South of Ukraine and North Caucasus), Khulaguids in Persia, Gerays in the Crimea, Tughlugtemurids in Moghulistan and Moghulia, Shaybanids and Ashtarkhanids in Bukhara.

Уәлиханов Мұхаммед Қанапия 1835 жылы Шыңғыс Уәлихановтың жанұясында, Құсмұрын бекінісінде (қазіргі Қостанай облысы) дүниеге келді. Шоқан деп анасы Зейнеп Чорманова атаған. Осы есімді ту секілді өмір бойы көтеріп өтті. Жанұяларында Шоқаннан басқа он бір бала болды, ол қалғандарға қарағанда ақыл-ойымен, табандылығымен және қабілеттілігімен көзге түсетін.

Уәлихановтың ата-бабалары үлкен рудан шыққан. *Шыққан тегінің шежіресі* өз бастауларын ғасырлар төрінен алады. Оның басы Абылай, Орта жүздің ханы, өзінің шалғай аудандар бағытында бастаған жорықтарымен танымал (олардың бірінде Абылай хан Жоңғарияға, Тянь-Шаньндағы Хан Тәңірі бөктеріне аттанған), сонымен қатар Қытаймен дипломатиялық қарым-қатынастарды орнатқанымен де танымал. Ол өмір бойы Ресеймен сауда және саяси байланыстарға қолдау көрсеткен. Оның тұсында Орта жүз солтүстіктегі көршісінің бодандығына кірген. Абылайдың үлкен ұлы – Уәли, Орта жүздің соңғы ханы, осы байланыстарды одан ары дамытқан. Шоқан Уәлихановқа өз тегін берген Уәли оның туған атасы болып келеді.

Шоқанның әкесінде жеті ұл мен бес қыз болған, олардың кейбіреулері орыс тілді білім алды, дарынды болды: Сахиб-Керей – ақын әрі композитор, оның әндерін Шоқан сүйсініп тыңдайтын; Мақы (Мақажан) суретші болған, Петербордағы саңырау және мылқау балалар мектебінде оқыған, сол жерде өз өмірінің 11 жылын өткізді. Әкесі Көркемөнер академиясына түсуге көмектесті, сурет өнерімен айналысты. Мақыдан суреттер сақталып қалды, қазір олар оны немересі – атақты сәулетші Шота Уәлихановта. Махмұд орыс әдебиетімен қызыққан, Шоқанның достарынан қолын үзбеді. Ресей Географиялық қоғамының ғалымдары оған жиі қонаққа келіп тұратын. Махмұд өз қолымен Петербор көпшілік кітапханасына Шоқанның Ф.М. Достоевскийге жазған хатын берген болатын.

Абылай хан қазақ рухын қайта түлетудің алтын діңгегіне айналған тұлға. Даңқты бабасы туралы Шоқан Уәлиханов: «Абылай хан дәуірі – қазақтардың ерлігі мен өрлігінің дәуірі» деп айшықты айтқан болатын».

Н. Назарбаев

Абылай-хан – личность, ставшая важнейшим оплотом возрождения национального духа. Предельно выразительно о своем знаменитом предке сказал Чокан Валиханов: «Эпоха Абылай-хана – эпоха мужества и гордости казахов».

Н. Назарбаев

Abylay khan is a personality who became the most important stronghold of national spirit revival. Shoqan Walikhanov said about his famous forefather very expressively: «The epoch of Abylay khan is the epoch of courage and pride of the Kazakh».

N. Nazarbayev

Валиханов Мухаммед Ханафия родился в ноябре 1835 г. в семье Чингиса Валиханова, в крепости Кушмурун (ныне Кустанайская область). Чоканом его назвала мать Зейнеп Чорманова. Имя это осталось за ним на всю жизнь. Кроме Чокана в семье было одиннадцать детей, среди которых он выделялся умом, упорством, настойчивостью и большими способностями.

Предки Валиханова принадлежали к старинному роду. Родословное древо его уходило корнями в глубь столетий. Его прадед Аблай, хан Среднего жуза, прославился отдаленными походами (один из них Аблай-хан сделал в Джунгарию к подножию Хан-Тенгри в Тянь-Шане), а также дипломатическими отношениями с Китаем. Он на протяжении всей жизни поддерживал торговые и политические связи с Россией. При нем Средний жуз присоединился к своему северному соседу. Старший сын Аблая Вали, последний хан Среднего жуза, развивал эти связи. Вали, от которого Чокан Валиханов получил свою фамилию, приходился ему родным дедом.

У отца Чокана было семь сыновей и пятеро дочерей, некоторые из них получили русское образование, были талантливы: Сахиб-Керей – поэт и композитор, его песни очень любил Чокан; Макы (Макажан) был художником, учился в Петербурге в школе глухонемых, где прожил 11 лет. Отец помог ему поступить в Академию художеств, где занимался живописью. От Макы сохранились рисунки, которые сейчас находятся у его внука – известного архитектора Шоты Валиханова. Махмуд увлекался русской литературой, поддерживал отношения с друзьями Чокана. У него часто бывали ученые из Российского географического общества. Именно Махмуд передал в Петербургскую публичную библиотеку письмо Ф.М. Достоевского к Чокану.

Mukhammed Qanafiya Walikhanov was born in November 1835 to the family of Shynghys Walikhanov in the Kushmurun fort in what is nowadays the Kostanay Province. He was named Shoqan by his mother Zeinep Chormanova. This name persisted throughout his whole life. Besides Shoqan, the family had eleven children. He stood out from the other children thanks to his remarkable wit, determination, stamina and great talents.

Ancestors of Walikhanov belonged to an ancient house. The genealogical tree rooted deep through the centuries. His great-grandfather Ablay, khan of the Middle Zhuz, was famed for his long-distance campaigns (one of them was made by Ablai-khan to Dzungaria, to the bottom of Khan-Tengri in Tien Shan), and diplomatic relations with China. Throughout his life he was supporting commercial and political relations with Russia. Under his rule, the Middle Zhuz was annexed to its northern neighbor. The eldest son of Ablai, Wali – the last khan of the Middle Zhuz, was developing these relations. Wali, whose name became surname of Shoqan Walikhanov, is his biological grandfather.

Father of Shoqan had seven sons and five daughters. Some of them received Russian education and had some talents. Sakhib-Kerei was a poet and composer; Shoqan loved his songs very much. Maky (Makzhan) was an artist; he studied at a school for deaf children and lived for 11 years in Petersburg. Father helped him to enter the Academy of Arts, where he did painting. Paintings of Maka were preserved and now are kept by his grandson, famous architect Shota Walikhanov. Makhmud was into the Russian literature, and he maintained contact with Shoqan's friends. He often received scholars from the Russian Geographical Society. It was Makhmud who passed over the Fyodor Dostoyevskiy's letter to Shoqan to the Petersburg Public Library.

Сахиб-Керей (Қозыке) бірегей ақын және композитор болды. Қозыке әйгілі ақын Ақан Серімен бірге «Ақ көкек», «Топай көк», «Сырымбет», «Көкеннің аманаты» және тағы басқа бір топ өлеңдер жазды. Соңғысы Шоқан Уәлихановқа арналған еді.
Мақы он жасынан бастап Петербургте білім алған. 1896 жылы Г.Н. Потанин ол туралы былай деп жазды: «Мақы Уәлиханов Петербургке он бір жасында келіп оқыды, сондықтан болар ол Шыңғыстың балаларының ішіндегі ең орыстанғаны болды. Менің естуімше, ол қыстыгүні Көкшетаудағы орыстар клубына келгенде, оны құрметті қонақ ретінде қарсы алады екен, онда оны ашық мінезділігі мен сыпайылығы үшін жақсы көрді».

Сахиб-Керей (Козыке) был незаурядным поэтом и композитором. Козыке со знаменитым акыном Аханом Сере сочинили ряд мелодий романтического склада – «Ак кокек», «Топай-кок», «Сырымбет» и «Кокеннын аманаты». Последняя песня была посвящена памяти Чокана Валиханова.
Макы с десятилетнего возраста обучался в Петербурге. В 1896 году Г.Н. Потанин писал о нем: «Макы Валиханов получил образование в Петербурге, где пробыл одиннадцать лет, так что из всех сыновей султана Чингиса этот был самым обруселым. Мне говорили, что, когда он наезжает зимой в Кокчетав, в русском клубе его принимают как приятного гостя; его любят там за его общительный характер и галантное обращение».

Sahib Giray (Kozyke) was an outstanding poet and composer. Kozyke along with akin Akhan Sere composed a series of romantic melodies, such as «Ak kokek,» «Topay-kok», «Syrymbet» and «Kokennyn Amanaty». The last song was dedicated to the memory of Shoqan Walikhanov. Maky from ten years of age studied in St. Petersburg. In 1896 G.N. Potanin, wrote about him: «Maky Walikhanov was educated in St. Petersburg, where he had stayed for eleven years, so among all of sons of Genghis sultan, he was the most Russified. I was told that when he came to Kokshetau in winter, Russian club hosted him as a pleasant guest; They loved him there for his sociable nature and gallant treatment».

Қанқожа – белгілі күйші, Шоқанның бауыры. Ш. Уәлихановтың суреті.

Канходжа – известный кюйши, брат Чокана. Рис. Ч. Валиханова

Kankhodzha, famous singer, Shoqan's brother. Pic. by Sh. Walikhanov.

Шоқанның әкесі – Шыңғыс Уәлиханов сауатты адам болатын, 1834 жылы Омскідегі Сібір желілік казак әскерінің училищесін тамамдаған. Ресей әскерінің подполковнигі атағына дейін қызмет еткен, Құшмұрын және Көкшетау округтарының аға сұлтаны болған. Ресей алдындағы ерен еңбегі үшін атадан-балаға мұраға өтетін дворяндыққа ие болған.

Шыңғыс – ғылым, әдебиет пен өнер жанашыры болған. Ол өз қызметімен қазақтарды орыс мәдениетіне тарту жолында біраз еңбегін сіңірген. Шыңғыс ғылыми-зерттеу жұмыстарын өткізу үшін Солтүстік Қазақстанға келген ғалымдардан өз көмегін аямаған.

Шыңғысқа Қазақстан жайлы жаңа мағлұматтарды алу мақсатында ғылыми мекемелер мен жеке ғылымдар жиі жүгінетін. Осындай жағдайларда ол шын ықыласымен өз кең білімімен және оның иелігіндегі көлемді материалдармен бөлісетін.

Мәдениет пен ғылымның құлшына қорғаушысы болған Шыңғыс Географиялық және Антропологиялық қоғамға қазақтар өмірі жайлы деректерді сыйға тартқан.

Кезінде Шыңғыс Құсмұрын өзенінің жағалауында жазғы ордасын көтерген – Шоқанның картасында ол «Біздің үй» деп көрсетілген. Осы жерде, ал кейіннен Есіл өзенінің жағалауындағы Сырымбетте Шоқан өз балалық шағын өткізген.

Шоқанның анасы Зейнеп Баянауыл округінің биі Чорманның қызы болған. Өз жиенінен көбірек жасаған Зейнептің туған ағасы әрі Шоқанның нағашы ағасы Мұса Чорманов қазақ даласында өте беделді, дала билігінің құрметіне бөленген адам болатын, Ресейдің полковник атағының иесі. Ол ұзақ уақыт бойы Омскіде тұрған, Петерборға баратын және басқаларға қарағанда көбірек еуропаланған адам болатын.

Көкіш Уәлиханов – Шоқанның інісі.

Кокиш Валиханов – младший брат Чокана.

Kokish Walikhanov, younger brother of Shoqan.

Құсмұрын және Көкшетау елді мекендерінің аға сұлтаны – Шыңғыс Уәлиханов.

Чингис Валиханов. Старший султан Кушмурунского и Кокчетавского округов.

Genghis Walikhanov. Senior sultan of Kushmurun and Kokchetav districts.

Отец Чокана Чингис Валиханов был образованным человеком, закончившим в 1834 г. Сибирское линейное казачье училище в Омске. Дослуживший до звания подполковника российской армии, он был старшим султаном Кушмурунского и Кокчетавского округов. За большие заслуги перед Россией ему пожаловали наследственное дворянство.

Чингис был сторонником науки, литературы и искусства. Своей деятельностью он немало способствовал приобщению казахов к русской культуре. Чингис оказывал содействие ученым, приезжавшим в Северный Казахстан для проведения научно-исследовательских работ.

К Чингису нередко обращались научные учреждения и отдельные ученые в надежде получить новые сведения о Казахстане. В таких случаях он всегда с большой охотой делился своими знаниями и тем обширными материалом, который имелся в его распоряжении.

Поборник культуры и науки, Чингис передал в дар Географическому и Антропологическому обществам материалы о жизни казахов.

В свое время Чингис построил у озера Кушмурун летнюю ставку – на карте Чокана она названа «Біздің үй» – Наш дом, здесь Чокан провел детские годы, а затем в Сырымбете, на берегу р. Ишим.

Мать Чокана, Зейнеп, была дочерью бия Баян-Аульского округа Чормана. Родной брат Зейнеп Муса Чорманов, дядя Чокана, переживший племянника, был очень влиятельный человек в степи, пользовался уважением степных властей, имел чин русского полковника, подолгу жил в Омске, ездил в Петербург и был одним из наиболее европеизированных людей.

Father of Shoqan, Shynghys Walikhanov, was an educated man – he graduated from the Siberian Linear Cossack Training School in Omsk in 1834. He served until earning the rank of Lieutenant Colonel of the Russian Army, and was the senior sultan of Kushmurun and Kokshetau Districts. He was raised to the inherited nobility for the great merits to Russia.

Shynghys was a keen supporter of science, literature and arts. His activities had largely contributed to introduction of the Kazakh people to the Russian culture. Shynghys provided support to scholars who came to the Northern Kazakhstan to carry out their researches.

Shynghys was often approached by research institutions and individual scholars with a hope to obtain new information about Kazakhstan. In such cases, he always shared his knowledge and vast materials he had in his possession.

An advocate of culture and science, Shynghys donated materials on life of the Kazakh people to the Geographical and Anthropological societies.

In his time, Shynghys built a summer residence at Lake Kushmurun– in Shoqan's map it is named bizdin ui – Our Home. Here, at the lakeside, Shoqan spent his childhood which was followed by his life in Syrymbet, on the Ishym riverbank.

Mother of Shoqan, Zeinep, was daughter of bey of the Bayan-Aul district Chorman. Blood brother of Zeinep, Mussa Chormanov, Shoqan's uncle, who survived his nephew, was a very influential person in the steppe. He was held in esteem in the eyes of the steppe authorities, had a title of Russian Colonel, lived in Omsk a lot, went to Petersburg and was one of the most Europeanized men.

Шоқан Уәлихановтың әжесі, Уәли ханның кіші әйелі. Оның өлімінен кейін руды басқарды. Саясатты жақсы меңгерген алғашқы қазақ әйелі, сол заманның қоғамдық өміріне үлес қосқан қоғам қайраткері. Шоқан Уәлихановтың жеке тұлға болып қалыптасуында үлкен рөл атқарған. Сондықтан да Шоқан Уәлиханов – осындай ғалым, ең бірінші қазақ географы, этнограф, саяхатшы болды, оны бағыттап, қамын ойлаған оның әжесі Айғаным болатын.

Бабушка Чокана Валиханова, младшая жена хана Уали, правила родом после его смерти. Хорошо разбиравшаяся в политике, первая казахская женщина – общественный деятель, она внесла заметный вклад в жизнь общества того времени. Сыграла большую роль в становлении Чокана Валиханова как личности. Чокан потому и стал великим ученым, первым казахским географом, этнографом и путешественником, что о нем заботилась и направляла его бабушка Айганым.

Shoqan Walikhanov's grandmother, co-wife of Uali khan ruled the family after his death. She had intimate knowledge of politics, the first Kazakh woman who was a public person, she brought a notable contribution into life of society of that period of time. She played a big role in development of Shoqan Walikhanov as a person. That's why Shoqan Walikhanov became a great scientist, first Kazakh geographer, ethnographer and traveler, as his grandmother Ayganym took care of him.

Уәлихановтардың қара шаңырағы Бурабай көлінің жағалауында орналасқан болатын. Шоқанның балалық шағы оның сүйікті әжесі Айғанымның үйінде Сырымбет шатқалында өтті.

Бас штаб офицері А.К. Гейнс олардың қара шаңырағын төмендегідей суреттейді: «Шыңғыстың қыстағы қоныс жерінен 10 шақырым жерде орналасқан. Орман басқан екі әдемі тау оның үй-жайын қалқалайды; тастақ өр мен түсуден өткеннен кейін біздің көз алдымызда біздің помещиктердің үйлеріне ұқсас бірнеше үйлер мен орта жағында тұрған мешіт тұрды. Шыңғыс пен оның зайыбы тұрған үйдің жабдығы мен бұйымдары помещиктердікіне ұқсайды. Залда он екі пьесаға дейін ойнайтын орган; екі ортадағы қабырғаларда айналар, хрусталь салпыншақтары бар қола шырағдандар, бра ілінген; жіңішке, бірақ ені кең аграмантпен әрленген кішірек келген жібек қалың перделер. Қонақжай бөлмеде қытай гүлсауыттары; үстел үстінде шам, диван және тағы басқалар бар. Еденде ташкенттік және парсылық кілемдер жатыр, жиһаз үстіне жолбарыстың, барыстың және аюдың терілері жабылған».

Айғаным Орта жүздің ханы Уәлидің кіші әйелі болған. Ол ақылды, қайратты, сол заманға сай сауатты әйел болған. Күйеуі қайтыс болғаннан кейін үй басы болды.

II Александр Уәли ханның жесіріне бар ілтипатымен қарады және оған үй көтеруге бұйрық берді, сол үйде Шоқан Уәлиханов дүниеге келді.

Айғаным алғаш қазақ мектебін ашқан. Шоқан ерте оқи бастады, араб және парсы жазуының негіздерін оқып білді. Дәстүр бойынша сұлтандардың балалары «жеті жұрттың тілін білу» керек болатын (кадет корпусында ол орыс, француз және неміс тілдерін меңгерген).

**Сырымбеттегі Айғаным қонысы.
Ш. Уәлихановтың суреті.**

**Сырымбет – усадьба Айганым.
Рис. Ч. Валиханова.**

Syrymbet – Aiganym's country estate. Pic. by Sh. Walikhanov.

Главная ставка Валихановых находилась на озере Боровое. Детство Чокана прошло в доме его любимой бабушки Айганым в урочище Сырымбет.

Вот как описывает фамильную усадьбу офицер генерального штаба А.К. Гейнс: «Зимовка Чингиса лежит от настоящего места кочевки в 10 верстках. Две живописные горы, покрытые бором, закрывают его усадьбу; пронесшись по каменистому подъему и спуску, мы увидели несколько домиков во вкусе наших помещичьих, а посредине мечеть. В середине дома, занимаемого Чингисом с женою, убранство подходит к помещичьему. В зале орган, играющий до двенадцати пьес; зеркала в простенках, бронзовые канделябры с хрустальными подвесками, такие же бра; маленькие шелковые портьеры, обшитые тонким, но широким аграмантом. В гостиной стоят китайские вазы; лампа на столе, диван и прочее. Все полы выложены ташкентскими и персидскими коврами; на мебель накинуты тигровые, барсовые и медвежьи шкуры».

Айганым была младшей женой хана Среднего жуза Вали. Это была умная, энергичная, образованная по тем временам женщина. После смерти мужа она стала главой семейства.

Царь России Александр II с большим вниманием отнесся к вдове хана Вали и велел выстроить ей дом, в которым родился Чокан Валиханов.

Она основала первую казахскую школу. Чокан рано научился читать, изучал основы арабской и персидской письменности. По традиции дети султанов должны знать «жеті жұрттың тілін білу» – языки семи народов (в кадетском корпусе он также овладел русским, французским и немецким языками).

The main residence of the Walikhanovs was on Lake Borovoe. Shoqan spent his childhood in the house of his beloved grandmother Aiganym in the mountains of Syrymbet.

Officer of the General Staff A.K. Geins described the family country estate: «The winter residence of Shynghys is 10 versts from the current camping-ground. Two picturesque pine-wooded mountains hide his country estate. We speeded along a rocky road uphill and downhill and saw several houses a la our manor places, with a mosque in the center. In the middle of the house where Shynghys lives with his wife, the adornments are like those of a manor house. In the parlor, there is a pipe organ playing up to twelve pieces; there are also mirrors in the trumeaus, bronze chandeliers with crystal pendants, and similar wall lamps; and little silk curtains lined with a thin but wide agremens. Ther фку Chinese vasesб a lamp on the desk, a sofa, etc. in the sitting room. All floors are covered with Tashkent and Persian rugs; the furniture is covered with tiger, leopard and bear skins».

Aiganym was the youngest wife of the Khan of the Middle Zhuz Wali. She was a smart, active and educated for that time woman. After the death of her husband she became the head of the family.

Alexander II treated widow of Khan Wali with great attention and ordered to build a house in the Kirghiz Steppe for her, in which Shoqan Walikhanov was born.

She founded the first Kazakh school. Shoqan learned to read early, and he studied the basic Arab and Persian writing. By tradition, children of sultans should know «zheti zhurttyn tilin bilu» – languages of seven peoples (in the Cadet Corps he mastered Russian, French and German languages).

Сібір шекара сызығының басшысы, Жеке Сібір корпусының командирі, генерал-лейтенант Григорий Иванович Глазенаптың басшылығымен 1813 жылы Омскіде Әскери казак училищесі ашылды.

В Омске в 1813 г. по инициативе начальника Сибирской пограничной линии и командира Отдельного Сибирского корпуса генерал-лейтенанта Григория Ивановича Глазенапа было открыто Войсковое казачье училище.

Cossack Army school was established upon an initiative of the head of Siberian boundary line and commanding officer of the Special Siberian corps lieutenant general Grigoriy Ivanovich Glazenap in 1813 in Omsk.

Бурабай, Құсмұрын, Сырымбет... Солтүстік Қазақстанның көрікті жерлері: ормандар, тұнық көлдер, қарағай ормандар, бай бозды дала. Балалық шақтың естеліктерімен тығыз байланысты тарихи аңыздарға бай жерлер. Дәл осы кезде оның рухани танымының негізі қаланған болатын.

Жас Шоқан құс салуға қатты қызығатын. Әдетте Шоқан ауқымды экскурсияларды жасайтын. Оны кең байтақ далалар, жасыл ну ормандар, өзен алқабындағы тоғайлар, биік жартастар қызықтыратын, ол туған табиғатымен жақын болудан ләззат алатын еді. Осындай сапарлар Шоқанды туған өлкесімен таныстыратын-ды. Балалық шағының өзінде ол Ақмола және Баянауыл тауларында болған. Бұл сапарлар ұзақ уақыт бойы оның есінде қалған.

Кейін кадет корпусының тәрбиеленушісі болған кезде ол жиі өз естеліктерімен досы Григорий Потанинмен бөлісетін.

Бірақ үйде алған білімі келешек өмірі үшін жеткіліксіз болған. Туғандары мансап жолында еуропалық білімнің берері көп екенін түсінетін. Шыңғыс баласының медреседегі оқуын тоқтатып, зайырлы білім беруге бел буды, оның ғылыми қызметін дамытуға қол ұшын созды.

Сол кезде Омск қаласындағы кадет корпусы Сібірдің алдыңғы қатарлы оқу орны болған. Әкесі Шыңғыс тамамдаған кейіннен казак училищесінен кадет корпусқа атын өзгерткен бұрынғы Сібір желілік казак әскерінің училищесі.

Боровое, Кушмурун, Сырымбет... Это красивейшие места в Северном Казахстане: леса, тихие озера, сосновый бор, богатая ковыльная степь. Места, овеянные историческими легендами, с которыми связаны детские воспоминания Чокана. Именно в это время сформировались черты его духовного склада.

Большое удовольствие доставляла юному Чокану соколиная охота. Чокан обычно совершал длительные экскурсии. Его привлекали бескрайние просторы степей, зеленые рощи, тугаи речных долин, высокие утесы, он наслаждался близостью родной природы. Такие поездки знакомили Чокана с родным краем. Еще в детстве он бывал в Акмолинских и Баян-Аульских горах. Эти поездки надолго запечатлелись в памяти.

Уже будучи воспитанником кадетского корпуса, он часто делился воспоминаниями о них со своим другом Григорием Потаниным.

Однако домашнее образование было недостаточно для дальнейшей жизни. Родственники понимали, что путь к карьере может дать только европейское образование. Чингис решил прервать обучение сына в религиозной школе и дать ему светское образование, содействовал его научной деятельности.

В то время лучшим учебным заведением Сибири был кадетский корпус в городе Омске – бывшее училище Сибирского линейного казачьего войска, которое окончил отец Чокана Чингис, переименованное из казачьего в кадетский корпус.

Borovoe, Kushmurun, Syrymbet… These are the beauty spots of Northern Kazakhstan with their woods, silent lakes, pine woods and rich feather-grass steppe. These are the places steeped in historical legends with which the childhood memories were connected. It was the time when Shoqan's spiritual features has developed.

Shoqan enjoyed hawking very much. He often had long journeys. He was lured by the wide open spaces of the steppes, green woods, riparian forests in the river valleys; he took a delight of the intimacy with the nature of his native land. During such journeys, Shoqan learned about this homeland. He was a child when he first visited the Akmola and Bayan-Aul mountains. These trips had long lingered in his memory.

When he already was a student of the Cadet Corps, he often shared his memories with his friend Gregoriy Potanin.

However, home education was not sufficient for his future life. His family realized that only European education might open the pathway to the brilliant career. Shynghys decided to withdraw his son from the religious school and expose him to secular education. He also supported his future researchers.

At that time, the Cadet Corps in Omsk was the best academic institution in Siberia. It was former Training School of the Siberian Linear Cossack Army from which Shoqan's father Shynghys graduated, and which was later renamed from Cossack to Cadet Corps.

Кадет корпусының негізі 1845 жылы қаланған. 1847 жылдың күзінде 12 жасар Шоқан осы оқу орнының оқушысы атанды.

Кадет корпусынан бірқатар көрнекті ғалымдар шықты: жақын досы Г.Н. Потанин, көрнекті саяхатшы және Сібір, Қазақстан, Моңғолия және Орталық Азия зерттеушісі, Н. Ядринцев – Сібір және Қазақстан халықтарының тарихын зерттеуші.

Кадет корпусы әскери оқу орны болды. Оның қабырғасында оқушылар әскери біліммен қатар, көптеген жалпы білімдік пәндері, олардың ішінде: география, тарих, орыс және батыс әдебиеті, философия негіздері, жануартану мен өсімдіктану, математика, геодезия, құрылыс өнері мен сәулет негіздері, сонымен қатар орыс, француз, түркі және басқа тілдер бойынша дәріс алған.

Ресей империясының географиясы бойынша оқу бағдарламасы физикалық және экономикалық география, статистика тұрғысында оқытылды және Ресейдегі өндірістік және селолық шаруашылық мәселелерін қарастырған.

Кадет корпусының тәрбиеленушілерінің жүректерінде ұстаздардың орны бөлек болатын. Олар Петербордан келген офицер-тәрбиешілер. Сынып инспекторы артиллерия капитаны Ждан-Пушкин болды. Ол жан-жақты, сауатты адам болған – тарихты, әдебиетті меңгерген, француз, неміс және ағылшын тілдерін игерген. Қажеттілік туса ол тіпті алгебра, жалпы тарих, артиллерия бойынша сабақ беретін. Кадеттер оған еліктеуге тырысатын, оның ақылы мен адамгершілігі алдында бас иетін.

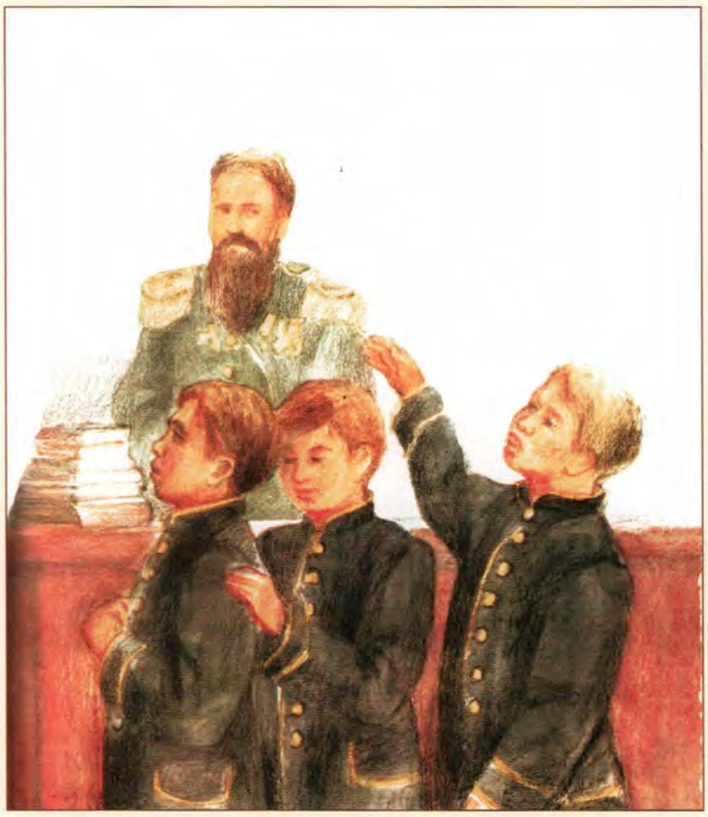
Кадетский корпус был основан в 1845 г. Осенью 1847 г. 12-летний Чокан стал учеником этого учебного заведения.

Из кадетского корпуса вышли многие выдающиеся ученые: близкий друг Г.Н. Потанин – выдающийся путешественник и исследователь Сибири, Казахстана, Монголии и Центральной Азии, Н. Ядринцев – исследователь истории народов Сибири и Казахстана.

Кадетский корпус был военным учебным заведением. В нем учащиеся получали знания, кроме военных, по многим общеобразовательным дисциплинам: географии, истории, русской и западной литературе, основам философии, зоологии и ботанике, математике, геодезии, строительному искусству и основам архитектуры, а также по русскому, французскому, тюркскому и др. языкам.

Учебная программа по географии Российской империи изучалась в плане физической и экономической географии, статистики и включала вопросы о промышленности и сельском хозяйстве России.

Большой след в душах воспитанников кадетского корпуса оставили преподаватели. Это были присланные из Петербурга офицеры-воспитатели. Инспектором классов был артиллерийский капитан Ждан-Пушкин. Это был разносторонне образованный человек – знал историю, литературу, французский, немецкий и английский языки. Он мог и читал при необходимости алгебру, всеобщую историю, артиллерию. Кадеты старались ему подражать, преклонялись перед его умом и благородством.

ВЫДАЮЩИЙСЯ ПРОСВЕТИТЕЛЬ
КАЗАХСКИЙ УЧЕНЫЙ
ЧОКАН ЧИНГИСОВИЧ
ВАЛИХАНОВ
1835 – 1865
УЧИЛСЯ В ОМСКОМ КАДЕТСКОМ КОРПУСЕ
В 1847 – 1853 г.г.

Уәлиханов білім алған Омбы кадет корпусы ғимаратындағы мемориалдық тақта.

На здании Омского кадетского корпуса, где учился Валиханов, установлена мемориальная доска.

Memorial plate is installed on the building of the Omsk Cadet corps, where Walikhanov studied.

The Cadet Corps was founded in 1845. In autumn 1847, 12-years-old Shoqan was enrolled to this educational institution.

The Cadet Corps produced a number of famed scholars: intimate friend G.N. Potanin, the prominent traveler and explorer of Siberia, Kazakhstan, Mongol and Central Asia, and N. Yadrintsev, researcher of the history of peoples of Siberia and Kazakhstan.

The Cadet Corps was a military educational institution. Besides military training, students took a variety of general education courses such as Geography, History, Russian and Western literature, basic Philosophy, Zoology and Botany, Mathematics, Geodesics, Civil Engineering and basic Architecture, and also Russian, French, Turkish and other languages.

The course of the geography of Russian Empire covered physical and economic geography and statistics, and included topics on Russian industry and agriculture.

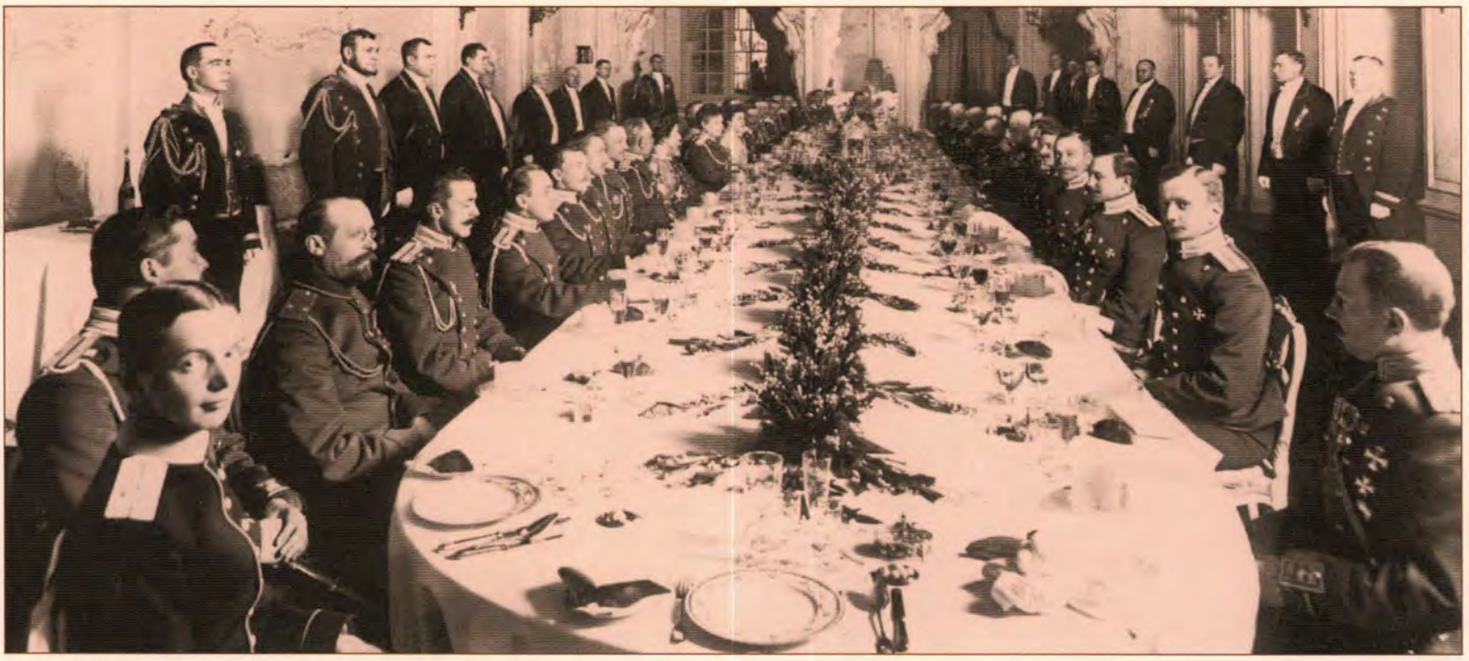
A strong imprint in the hearts of students of the Cadet Corps was left by teachers, education officers sent from Petersburg. A large number of courses played a remarkable role in the development of student's views and world outlook.

Class inspector was Artillery Captain Zhdan-Pushkin. He was a well-rounded person – he knew history, literature, French, German and English languages. When required, he gave lectures on algebra, general history, and artillery. Cadets tried to pattern themselves upon him, and admired his intelligence and nobleness.

Корпус қабырғасынан нағыз батырлар білім алып шықты. Олардың ішінде 152 Георгий кавалері, 80 Кеңес Одағының Батыры, 7 Ресей Батыры мен 5 Даңқ орденінің толық кавалері бар. Білікті мамандарды дайындауда корпустың жұмысы революцияға дейін де, кеңестік заманда да жоғары бағаланды. 1913 ж. Император II Николай мекемені «Ең бірінші Император I Александр атындағы кадет корпусы» құрметті атағымен және мерейтойлық тумен марапаттаған. Революциядан кейінгі жылдары екі рет Қызыл Ту орденімен марапатталып, кеңестік әскер басы М.В. Фрунзенің аты берілді.

Из стен корпуса вышла целая плеяда подлинных героев, талантливых военачальников, прекрасных офицеров. Среди них 152 Георгиевских кавалера, 80 Героев Советского Союза, 7 Героев России и 5 полных кавалеров ордена Славы. Заслуги корпуса (училища) в деле подготовки командных кадров были высоко оценены и в дореволюционную эпоху, и в советскую. Император Николай II в 1913г. наградил заведение Юбилейным знаменем и почетным наименованием «Первый Сибирский Императора Александра I кадетский корпус». В послереволюционное время было удостоено двух орденов Красного Знамени, ему было присвоено имя советского военачальника М.В. Фрунзе.

Series of brilliant heroes, talented military leaders and excellent officers graduated from this Corps. There are 152 Knights of the Order of St. George, 80 heroes of the Soviet Union, 7 Heroes of Russia and 5 Full Cavaliers of the Order of Glory among them.
Achievements of the Corps (school) regarding preparation of command staff were highly evaluated during both Czarist-era and Soviet period. Emperor Nicholas II awarded the Institution with the Jubilee gonfalon and honorific title of «The first Siberian Cadet corps of Emperor Aleksander I» in 1913. After the revolution, it was awarded with two Orders of the Red Banner, and named after Soviet commander M.V. Frunze.

**Әйелдер гимназиясы кадеттерде қонақта.
Женская гимназия в гостях у кадетов.
Girl's high school visiting cadet school.**

Музыка сабағы. / Урок музыки. / Music Lesson.

Шоқанның рухани өсуіне орыс әдебиетінің ұстаздары, шығыстанушы Н.Ф. Костылецский, жер аударылған ғалым Гонсевский, әдебиетші В.П. Лободовскийлер зор ықпалын тигізді. Костылецскийдің арқасында 1852 жылы Шоқан мен И.Н. Березин арасында достық орнады. Березиннің тапсырмасы бойынша Шоқан Тоқтамыстың «Хан жарлығына» еңбегіне пікір жазады. Бұл – оның алғаш ғылыми жұмысы болды.

Жүрегіне жақын ұстаздардың арасында сыныптастарына үлгі ретінде қоятын сурет мұғалімі Померанцев болды.

Қырғыз даласының географиясын Сібір казагы Е.В. Старков оқытты.

Көп көңіл географияға бөлінді, табиғи байлықтарды зерттеу және игеру мақсатында емес, әскери-стратегиялық тұрғыдан оқытылды.

Г.Н. Потаниннің сөзіне сүйенсек, бұл жерде «қырғыз даласының шекаралары; кеңістік; жерлердің сипаты, өзендер мен көлдер; су сипаттары, қатынас жолдары, керуендерге арналған тау өткелдері, көрікті шатқалдар, климат пен табиғи өндіріс, қырғыздар саны; шығу тектері, тілі мен діні; бодандық басы; хан билігінің жойылған кезі мен Бөкей ордасының тарихы; қазіргі кездегі ордалар саны және олардың географиялық орналасуы; бөкейлік, орынборлық және сібірлік қырғыздарды басқару мен соңғылардың тұрмыс-тіршілігі; Ресейдің Үлкен Ордаға көрсеткен қолдауы; Қырғыз даласындағы бекініс орындары және тамаша станицалар» туралы білім берді. Корпус Сібірдегі беткеұстар оқу орны болды, декабрист И. Завилишин оны «ағарту мен отансүйгіштік ордасы» деп атайтын.

Қолданбалығылымдар саласынан сызба геометрия мен топографиялық сызу және сәулет пәндері болды.

На духовный рост Чокана заметное влияние оказали преподаватель русской литературы, ориенталист Н.Ф. Костылецкий, ссыльный ученый Гонсевский, литератор В. П. Лободовский. Благодаря Костылецкому в 1852 году началась дружба между Чоканом и И. Н. Березиным. По поручению Березина Чокан пишет рецензию на труд Токтамыса «Хан жарлыгына» (К указам хана). Это - его первая научная работа.

В числе любимых учителей у Чокана был Померанцев – учитель рисования, который ставил его в пример однокашникам.

Географии Киргизской степи кадетов обучал Е.В. Старков – сибирский казак.

Большое внимание уделялось географии, но не с точки зрения изучения и освоения природных богатств, а в военно-стратегическом аспекте.

По словам Г.Н. Потанина, здесь изучались, «границы киргизских степей; пространство; характер местности, реки и озера; свойство вод, пути сообщения, горные проходы для караванов, замечательные урочища, климат и естественные произведения, число киргизов; происхождение, язык и религия; начало подданства; время уничтожения ханской власти и происхождение Букеевской орды; число орд в настоящее время и географическое положение их; управление букеевскими, оренбургскими и сибирскими киргизами и внутреннее устройство последних; покровительство России Большой орде; укрепленные места в Киргизской степи и замечательные станицы». Корпус был лучшим заведением в Сибири, а декабрист И. Завилишин говорил,что это «был рассадник просвещения и патриотизма».

Из области прикладных наук весьма широко были представлены начертательная геометрия, топографическое черчение и архитектура.

The spiritual development of Shoqan was dramatically influenced by teacher of Russian Literature, orientalist N.F. Kostyletskiy, exiled scholar Gonsevskiy, and writer V.P. Lobodovskiy. Thanks to Kostyletskiy, Shoqan made friends with I.N. Berezin in 1852. Under instruction of Berezin, Shoqan wrote his critical review of Khan zharlyghyna (To Orders of Khan) by Toktamus. This was his first scholarly work.

Pomerantsev, teacher of drawing, was one of Shoqan's favorite teachers. He often pointed Shoqan as an example to his fellow-students.

Siberian Cossack Ye.V. Starkov taught cadets geography.

Much attention was devoted to geography, although not from the perspective of exploration and development of natural resources, but in the strategic military context.

According to G.N. Potanin, students studied «borders of Kirghiz steppes, areas and features of the land, rivers and lakes; qualities of water, communication lines, mountain passes for caravans, picturesque stows, climate and natural formations, number of the Kirghiz people, origin, language and religions, beginning of allegiance to Russia; years of annulation of khan power and origins of the Bukey Horde; current number and location of hordes, ruling of the Bukey, Orenburg and Siberian Kirghiz and internal politics of the latter; protection of the Great Horde by Russia; fortified settlements in the Kirghiz Steppe and Cossack villages». The Corps was the best educational institution in Siberia, and Decembrist I. Zavilishin said that it was the «hotbed of education and patriotism».

Applied sciences were widely represented by descriptive geometry, topographic drafting and architecture.

«Современник» журналы.
Журнал «Современник».
«Sovremennik» Magazine.

Іргесін А.С.Пушкин қалаған әдеби және қоғамдық-саяси журнал. Журналда Н.Гогольдың «Қоларба», «Іскер адамның таңертеңгілігі». А.Тургеневтің «Мұрын», сондай-ақ В.Жуковскийдің, В.Одоевскийдің, Ф.Тютчевтің шығармалары жарияланды. Басқа да өлеңдер, проза, сыни, тарихи мақалалар жарияланып тұрды.

Литературный и общественно-политический журнал, основанный А. С. Пушкиным. В журнале печатались произведения Н.Гоголя «Коляска», «Утро делового человека», «Нос», А.Тургенева, В. Жуковского,В.Одоевского,Ф.Тютчева. Публиковал стихи, прозу, критические, исторические,другие материалы.

Literary and news magazine, established by A.S. Pushkin. The magazine published works of N. Gogol «Carriage», «Morning of businessman», «Nose», A. Turgenev, V. Odoevskiy, F. Tyutchev. Published poems, prose, critical, historical and other materials.

Оқыту бағдарламасына сәулеттің мәні және оның құрамдас бөліктері жайлы кіріспе лекциялар кірді.

Әлбетте, пәндердің алуан түрлілігі оқушылардың ой өрісінің және дүниетанымының қалыптасуына ықпалы зор болды.

Кадет корпусында Шоқан туған өлкесімен қатар Шығыс елдерін зерттеумен қызыға бастады. Оқу бағдарламасында Сібір және Қазақстанмен қатар Қытай, Иран, Ауғанистан, Үндістан да болды.

Шоқанның ой-өрісінің дамуына тәрбиеленушілердің ішінен тек оған ғана кітапхана қорларына қолжетімділік берілгені, оның орыс және шетел әдебиетімен, тарихи-географиялық әдебиетпен, Рычковтың күнделіктерімен танысуы себепші болды. Сол жылдары ол «Современник» журналымен де өз танысуын бастады. Оның ойында ағартушылыққа және демократияға қатысты идеялар туа бастайды. «Оқытушылар оған болашақ зерттеуші, тіпті ғалым ретінде қараған кезде Шоқан небары 14-15 жасар бала болатын», – деп бөлісті Г.Н. Потанин.

Шоқан Г.Н. Потанинмен бірге А.И. Левшиннің үш томдық «Қырғыз-Казак немесе Қырғыз Қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасын», П.И. Небольсиннің «Сібірді жаулап алу» және «Ресейдің Орталық Азиямен саудасы жайлы очерктерін», Иакинфтың «Шыңғыс әулетінің бірінші төрт ханның тарихын», Миллердің «Сібір тарихын», Клапроттың «Азияның тарихи карталарын», Александр Гумбольттың, Абель Ремюздің еңбектерін оқып шықты.

«Современник» журналының редакция алқасы.

Редколлегия журнала «Современник».

Editorial board of the journal «The Contemporary».

Учебная программа включала вступительные лекции о значении архитектуры и составляющих ее элементах.

Естественно, такой широкий круг предметов сыграл большую роль в формировании кругозора и мировоззрения учеников.

Именно в кадетском корпусе Чокан стал интересоваться изучением как родного края, так и стран Востока. В программе учебы, помимо Сибири и Казахстана, были Китай, Иран, Афганистан, Индия.

Кругозор Чокана расширился в связи с тем, что он единственный из воспитанников получил доступ к фондам библиотеки и познакомился с произведениями русской и зарубежной литературы, историко-географической литературой, дневниками Рычкова. В это же время он открывает для себя журнал «Современник». У него зарождаются идеи просветительства и демократии. «Чокану было 14-15 лет, – говорит Г.Н. Потанин, – когда преподаватели на него смотрели как на будущего исследователя и, может быть, ученого».

Вместе с Г.Н. Потаниным Чокан прочитал три тома «Описания Киргиз Казачьих или Киргиз Кайсацких орд и степей» А.И. Левшина, «Покорение Сибири» и «Очерки торговли России со Средней Азией» П.И. Небольсина, «Историю первых четырех ханов из дома Чингизова» Иакинфа, «Историю Сибири» Миллера, «Исторические карты Азии» Клапрота, труды Александра Гумбольдта, Абеля Ремюза.

The curriculum included introductory lectures on the importance of architecture and its components.

Naturally, such a wide range of courses played an immense role in the development of views and outlook of students.

It was in the Cadet Corps that Shoqan took interest in exploration of both his native land and Eastern countries. Apart from Siberia and Kazakhstan, the curriculum also covered China, Iran, Afghanistan and India.

Shoqan's outlook had been greatly expanded, because he was the only student who had an access to the library collection and read works of Russian and foreign literature, historical and geographical books, and Rychkov's diaries. At the same time, he discovers Sovremennik magazine. He conceived the ideas of enlightening and democracy. «Shoqan was about 14-15», G.N. Potanin said, «when teachers already regarded him as a future explorer, and, probably, a scholar».

Together with G.N. Potanin, Shoqan read three volumes of The Descriptoin of Kirghiz Cossack or Kirghiz Kaissak Hords and Steppes by A.I. Levshin, The Conquest of Siberia and Essay on Russia's Trade with Central Asia by P. I. Nebolssin, History of First Four Khans from The Shynghysov Family by Iakinf, History of Siberia by Miller, Historical Maps of Asia by Klaproth, works by Alexander Humboldt and Abel-Remusat.

Ш. Уәлиханов пен Ф.Достоевский. Семей қаласы.
Ч. Валиханов и Ф. Достоевский. г. Семипалатинск.
Ch. Walikhanov and F. Dostoevsky. Semipalatinsk city.

(Из материалов Публичной Библиотеки).

Семипалатинскъ 14 Декабря 56.

Письмо ваше, добрѣйшій другъ мой, передалъ мнѣ Александръ Николаевичъ. Вы пишете такъ привѣтливо и ласково, что я какъ-будто увидѣлъ васъ снова передъ собою. Вы пишете мнѣ, что меня любите. А я вамъ объявляю безъ церемоніи, что я въ васъ влюбился. Я никогда и ни къ кому, даже не исключая роднаго брата, не чувствовалъ такого влеченія какъ къ вамъ, и Богъ знаетъ какъ это сдѣлалось. Тутъ бы можно много сказать въ объясненіе, но чего васъ хвалить! А вы вѣрно и безъ доказательствъ вѣрите моей искренности, дорогой мой Вали-ханъ, да еслибъ на эту тему написать 10 книгъ, то ничего не напишешь: чувство и влеченіе дѣло необъяснимое. Когда мы простились съ вами изъ возка, намъ всѣмъ было грустно послѣ цѣлый день. Мы всю дорогу вспоминали о васъ и въ запуски хвалили. Чудо какъ хорошо было-бы еслибъ вамъ можно было съ нами поѣхать! Вы бы произвели большой эффектъ въ Барнаулѣ. Въ Кузнецкѣ (гдѣ я былъ одинъ) (NB Это секретъ)—я много говорилъ о васъ одной дамѣ, женщинѣ умной, милой, съ душою и сердцемъ, которая лучшій другъ мой [2]). Я говорилъ ей о васъ такъ много, что она полюбила васъ никогда не видя, съ моихъ словъ, объясняя мнѣ, что я изобразилъ васъ самыми яркими красками. Можетъ быть эту превосходную женщину вы когда-нибудь увидите и будете тоже въ числѣ друзей ея, чего вамъ желаю. Потому и пишу вамъ объ этомъ. Я почти не былъ въ Барнаулѣ. Впрочемъ былъ на балѣ и успѣлъ познакомиться почти со всѣми. Я больше жилъ въ Кузнецкѣ (5 дней). Потомъ въ Зміевѣ и въ Локтѣ. Демчинскій [3]).

Ф. Достоевскийдің Ш.Уәлихановқа жазған хаты.
Письмо Ф. Достоевского к Ч. Валиханову.
Letter of F. Dostoevsky to Ch. Walikhanov.

«Білім алуды тоқтатпаңдар. Сендерде материалдар өте көп. Ауыл туралы мақала жазыңдар. Оны баспаға шығарады (осы туралы сөйлескенімізді ұмытпаңды). Ауыл тұрмысы жайында жазбалар дайындасаңдар өте жақсы болады. Бұл барлығын қызықтыратын жаңалық болар еді. Бұл жаңаша, әрине сендер не туралы жазатындарыңызды білесіңдер (мысалы, Пушкиннің аударған Джон Теннері, әрине естеріңде болса). Сендерге Омскіде де, Петербургте де назар аударар еді. Сендерде бар материалдармен Географиялық қоғамды да әуестендіреді. Бір сөзбен айтқанда, Омскіде сендерге басқаша көзқараспен қарайтын болады. Сонда сендер жақын туыстарыңды да қызықтырасыңдар».

Ф. Достоевский

Шоқанның жергілікті зиялылармен танысқаны және олардың оның тұлға ретінде қалыптасуына тигізген әсері жайлы Г.Н. Потанин былай деп жазады: «Корпуста болған соңғы жылдары Шоқан сібір шенеунігі Капустинның әулетіне туыс болып келетін Гутковскийлер үйіне жиі баратын болды. Осы екі үйде Шоқанның мектептен тыс өмірмен танысуы аяқталды».

Ол омскілік таңдаулы зиялылардың шағын клубы болатын, оның данышпаны энциклопедист Карл Казимирович Гутковский болды. Бұл жерде омскінің беткеұстар жастары жиналатын; көрнекті саяхатшылардың бірде-біреуі осы үйге соқпай қаладан кетпейтін. Ф.М. Достоевскийдің қамаудағы досы С.А. Дуров та Капустиндердегі кештердің тұрақты келушісі болды.

Ф.М. Достоевскийдің атақты «Ш.Ш. Уәлихановқа хатында» ол оған ғылыми қызметінің бағдарламасын және оны жүзеге асыру мүмкіндіктерін айтып өтеді.

Ф.М. Достоевский өзінің жас досынан «сауатты Ресейге өз халқы, оның қаналған жағдайы жайлы халқының көзі ашық елшісі ретінде» сөз сөйлеуін сұрады.

Шоқанның Ф.М. Достоевский арасында шын көңілмен өтетін сұқбаттар оған революциялық жағдай кезеңінде Ресейдің қоғамдық өмірдің уақиғаларын, орыс қоғамының кертартпа мен ілгерішіл күштердің күресінде идеологиялық алшақтықтарды анығырақ түсінуге көмектесетін. Шоқан Уәлиханов өз досының пікірін мұқият тыңдайтын. Қиын қыстау кезде ол Ф.М. Достоевскийге кеңес алу үшін келетін, өз қызметінің жоспарын талқылайтын, армандарымен бөлісетін.

«Не бросайте заниматься. У Вас есть много материалов. Напишите статью о Степи. Ее напечатают (помните, мы об этом говорили). Всего лучше, если б Вам удалось написать нечто вроде своих Записок о степном быте. Это была бы новость, которая заинтересовала бы всех. Так было бы ново, а Вы, конечно, знали бы, что писать (например, вроде Джона Теннера в переводе Пушкина, если помните). На Вас обратили бы внимание и в Омске, и в Петербурге. Материалами, которые у Вас есть, Вы бы заинтересовали собою Географическое общество. Одним словом, и в Омске на Вас смотрели бы иначе. Тогда бы Вы могли заинтересовать даже родных».

Ф. Достоевский

«Don't quit studying. You have a lot of materials. Write an article about the Steppe. It will be published (remember, we had talked about it). It would be best of all, if you could write something like Notes about steppe living, Your age there, etc. That would be news, which could interest all. It would be something new, and You, of course, would know what to write (for instance, John Tenner in the translation of Pushkin , if you remember). You would be noticed both in Omsk and Petersburg. The materials you have could interest the Geographic Society. In short, there would be another vision regarding you in Omsk. And you could even interest your family members».

F. Dostoevsky

О знакомстве Чокана с местной интеллигенцией и ее влиянии на формирование его личности Потанин Г.Н. пишет: «В последние годы своего пребывания в корпусе Чокан стал ходить в дом Гутковского, который был в родстве с семейством сибирского чиновника Капустина. В этих двух домах завершилось знакомство Чокана с внешкольной жизнью».

Это был маленький клуб избранной омской интеллигенции, светилом которого был Карл Казимирович Гутковский, энциклопедист. Здесь собиралась лучшая омская молодежь; ни один замечательный путешественник не оставлял города, не побывав в этом доме. С.А. Дуров, товарищ по заключению Ф.М. Достоевского, был также постоянным посетителем вечеров у Капустиных.

В известном «Письме Ч.Ч. Валиханову» Ф.М. Достоевский практически дает ему программу научной деятельности и возможности ее осуществления.

Ф.М. Достоевский просил своего молодого друга выступить как бы «просвещенным ходатаем своего народа, поведать образованной России о своем народе, об его угнетенном положении».

Откровенные беседы Чокана с М.Ф. Достоевским помогали ему лучше разобраться в событиях общественной жизни России в период революционной ситуации, идеологических расхождениях в борьбе между реакционными и прогрессивными силами русского общества. Чокан Валиханов внимательно прислушивался к мнению своего друга. В трудные минуты он обращался к М.Ф. Достоевскому за советом, обсуждал планы своей деятельности, делился своими мечтами.

G.N. Potanin wrote about acquaintance of Shoqan with the local intellectual community and their impact on the development of his personality: «During his last years in the Corpse, Shoqan started visiting Gutkovskiy, a relative of the family of Siberian civil servant Capustin. These two houses completed Shoqan's introduction to the non-school life.

This was an intimate circle of the selected Omsk intelligence with a superstar of Karl Kazimirovich Gutkovskiy, an encyclopedist. Best young people gathered here. None of famed travelers left the city without visiting this house. S.A. Durov, a friend of F.M. Dostoyevsky in imprisonment, was also a frequent visitor of gatherings at the Kapustins'.

In famous Letter to Sh.Sh. Walikhanov, F.M. Dostoyevskiy virtually outlines a research program and ways for its implementation.

F.M. Dostoyevsky asked his young friend to act as a kind of an «enlightened pleader of its people and tell the educated Russia about his people and its oppression».

Sincere conversations between Shoqan and M.F. Dostoyevsky helped the former to better puzzle out the social developments in Russia in the time of revolution, ideological discrepancies, the fight between the reactionary and progressive forces of the Russian society. Shoqan Walikhanov was very attentive to his friend's opinion. In difficult times he came to M.F. Dostoyevskiy for advice, discussed his plans for work and shared his dreams with him.

Белгілі орыс саяхатшысы Г.Потанин корпуста Шоқан Уәлихановпен танысып, оның этнографиялық әңгімелерін айрықша бір дәптерге көшіріп отырғанын жазады. «Шоқанның қырғыздар туралы әңгімелері өте қызық. Оның әңгімелері қырғыз әндері, мәтелдері, халықтық аңыздары, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері арқылы жанданып отырады...».

Известный русский путешественник Г. Потанин писал, что, познакомившись в корпусе с Чоканом Валихановым, он стал записывать его этнографические рассказы в особую тетрадь. «Рассказы Чокана о киргизах были очень интересны. Их он оживлял отрывками из киргизских песен, пояснениями посредством поговорок, народных преданий, народных обычаев и обрядов...».

Famous Russian traveller G. Potanin wrote that after he made acquaintance with Shoqan Walikhanov in the corp, he begun to record his ethnographic stories in the special notebook. «Stories of Shoqan about Kyrgyzs were very interesting. He made them alive by means of excerpts from Kyrgyz songs, clarifications using proverbs, folk tales, folkways and rites...».

Достоевский Ф.М. берген кеңестер мен ұсыныстар ғылыми қызметті жалғастыру үшін ынталандырмақ болғаны хақ. Қаладағы ең мықты, көзі ашық әулеттермен танысу Шоқанның ақыл-ой қабілетінің дамуын қарқындатудағы көмегі зор болды.

Шоқан Потанинмен бірден достасқан жоқ, кейін орыс тілін меңгергеннен кейін ғана достасты. Олардың ортақ қызығушылықтары болды – Қырғыз даласы мен Орта Азия. Потанин бірнеше рет экспедицияға аттанған: Зайсан көліне, Тарбағатай тауларына, Моңғолияға, Туваға, Солтүстік Қытайға, Тибетке, Үлкен Хинганға барған. А.В. Потанин әйелімен бірге құнды этнографиялық материалдарды жинады. Кейінгі ұрпаққа Г.Н. Потанин «Шоқан Уәлиханов туралы биографиялық деректерді» қалдырды.

1857 жылы Георгий Омскіге қайта шақыртылды, сол кезде Шоқанмен кездесті. Естеліктерден: «Ол тұрған шағын үй ағаш жасалған, бір қабатты, аласа болған; терезелері жермен бір деңгейде болған; Шоқан үйді ішін жайлы ете алған; ол әдемі байбатшалық жиһаздауды жақсы көрген, үстелінде әдемі симметрияда тұрған қымбат ұсақ-түйек әшекейлер тұратын. Шоқан мұнтаздай киініп жүретін; қыста құндыздан жасалған жағалы әскери шинельмен жүретін, тырнақтарына көңіл бөлетін, бір саусағында қытайлықтар сияқты тырнағын өсіретін. Ол әдемі заттарды жақсы көретін және портсигарлардың өзі бір коллекция болған. Бірақ ол қымбаттылығына қарап емес, бетіндегі суретінен тапқан түпкі ой үшін алатын. Портсигарлардың бірінде жерді қол бұрғымен бұрап тұрған егеуқұйрық болған. Шоқанның пайымдауынша, портсигарда «геолог» суреттелген болатын».

Шоқан Уәлиханов пен Георгий Потанин арасындағы достық үзілмеді. Әлі өмірал да болғандай көрінді.

Г. Н. Потаниннің ескерткіші
Памятник Г. Н. Потанину.
Monument to G. N. Potanin.

Советы и рекомендации Ф.М. Достоевского были стимулом для продолжения научной деятельности. Знакомство с самыми лучшими, просвещенными домами в городе дали быстрый ход развитию умственных способностей Чокана.

С Потаниным Чокан подружился не сразу, а позже, когда овладел русским языком. У них был один интерес – Киргизская степь и Средняя Азия. Потанин совершил ряд экспедиций: на озеро Зайсан, в горы Тарбагатай, в Монголию, Туву, Северный Китай, Тибет, на Большой Хинган. Совместно с женой А.В. Потаниной собрал ценные этнографические материалы. Потомкам Г.Н. Потанин оставил «Биографические сведения о Чокане Валиханове».

В 1857 г. Григорий был отозван в Омск, где вновь встретился с Чоканом. Из воспоминаний: «Домик, в котором он жил, был деревянный, одноэтажный, приземистый; окна у самой земной поверхности; внутри квартиру Чокан умел устроить уютно; он любил хорошую барскую обстановку, стол его был уставлен дорогами безделушками, расположенными в красивой симметрии. Одевался Чокан всегда с иголочки; зимой ходил в военной шинели с бобровым воротником; ухаживал за ногтями и на одном пальце отпускал ноготь по-китайски. Он любил красивые вещицы, и портсигаров у него была целая коллекция. Выбирал он, однако, не за дороговизну, а за какую-нибудь мысль, которую он умел прочесть в рисунке. На одном портсигаре была изображена крыса, вертящая буравчиком в земной поверхности. Это, по мнению Чокана, был изображен «геолог».

Дружба между Чоканом Валихановым и Георгием Потаниным продолжалась. Казалось – вся жизнь впереди.

Advices and recommendations of F.M. Dostoyevsky became an impetus for further researchers. Acquaintance with the best, luminous families in the city contributed to the rapid development of mental abilities of Shoqan.

Shoqan did not make friends with Potanin immediately – it happened later, when he learned Russian language. They shared keen interest in the Kirghiz Steppe and Central Asia. Potanin made a number of expeditions: to Lake Zaysan, the Tarbagatai Mountains, Mongolia, Tuva, Northern China, Tibet, and the Great Khingan Mountains. In joined effort with his wife A.V. Potanina, he collected precious ethnographical data. G.N. Potanin left The Biography Of Shoqan Walikhanov for his descendants.

In 1857, Georgiy was withdrawn to Omsk, where he met Shoqan again. He recollected: «A little house where he lived was wooden, one-storeyed, and low-rise; the windows were at the very ground level. Shoqan managed to make it cozy inside the apartment. He liked rich aristocratic furnishings; his desk was covered with expensive trifles arranged in a beautiful symmetry. Shoqan always wore brand new clothes; in winter he wore beaver-collared uniform jacket; took care of his nails and grew one fingernail in a Chinese manner. He liked beautiful trifles, and he had a collection of cigarette-cases. He made a choice, however, not for the expensiveness, but rather for some idea, which he saw in the picture. One of his cigarette-cases had a picture of a rat drilling the earth with a small borer. This, in Shoqan's opinion, was an image of 'geologist'.

The friendship between Shoqan Walikhanov and Georgiy Potanin continued. It seemed that the whole life was ahead.

Батыс Сібір генерал-губернаторы Г. Гасфорд.
Генерал-губернатор Западной Сибири Г. Гасфорд.
Governor-General of the West Siberia G. Gasford.

1785 жылдың 17 наурызында бекітілген Омбы қаласының Елтаңбасы

Герб г. Омска,утвержден 17 марта 1785 г.
Emblem of Omsk city, approved as of March 17, 1785.

«Гасфорд орыс армиясындағы оқыған офицерлердің қатарына жатады, толық ғылыми және әскери білімі мен әскери жұмыста үлкен тәжірибесі, күмәнсіз қабілеті, өзіндік батылдығы мен кіршіксіз адалдығы бар.

П. Семенов Тян-Шанский

«Гасфорд принадлежал к числу просвещенных офицеров русской армии, имел полное научное, военное образование, большую опытность и несомненные способности в военном деле, личную храбрость и безукоризненную честность».

П. Семенов Тян-Шанский

«Gasphort belonged to the educated officers of the Russian army, had full scientific, military education, greater experience and undoubted ability in the military, personal courage and probity».

P. Semyonov Tyan-Shansky

Омбы көрінісі. Ш. Уәлихановтың суреті.
Вид Омска. Рис. Ч. Валиханова.
Omsk view. Pic. by Sh. Walikhanov.

Шоқан Уәлихановта жемісті жұмыстың және қоғамдық-саяси қызметтің жаңа кезеңі басталады. Ол Ресейдің алдыңғы қатарлы адамдарымен – Ф.М. Достоевскиймен, С.Ф. Дуровпен, көрнекті ғылым әрі саяхатшы П.П. Семенов – Тян-Шанскиймен танысады.

Жас қазақ офицерді Батыс Сібір және Қазақстанның далалы аймақтарының генерал-губернаторы Густав Христианович Гасфорд өз қамқорлығына алды және оны өз адъютанты мен ерекше тапсырмалар жөніндегі офицер етіп тағайындады.

Шоқан Уәлихановтың ауданның әкімшілік орталығы Омскдегі қызметі, Ресейдің алдыңғы қатарлы өкілдері мен көптеген тартымды, қызықты адамдармен тілдесу оның зияткерлік дамуына және оның ғылыми және қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына ықпалын тигізді.

Ісінде көрсете білген ой-өрісі мен қабілеттіліктері Уәлихановты марапаттау үшін басшылығына негіз болды. Қызметінің алғашқы үш жылында корнет Шоқан Уәлиханов 1863-1856 жылдардағы Қырым соғысы туралы естелік ретінде владимирлық лентадағы қола медальді тағып жүруге лайық деп танылды. Содан кейін ол өмір бойы аксельбанттары, күміс өкшеліктері, қылышы бар орыс әскери мундирін тастамады.

Гасфордтың адъютанты қызметін бастаған 20 жасар Шоқан туған Даласы үшін тырнақтай пайда әкелгенді армандады. Өзінің негізгі міндеттерімен қатар ол губернаторлықта кеңсе хатшысы, Батыс Сібірдің тарихнамашысы болды. Көне грамоталар, жарғылар, жорық журналдары, жол естеліктері молынан кездесетін Омск мұрағаты оның қарауында болды. Шоқан Сушкинмен 1827 жылы құрастырылған сол өңірде Жәңгір Қожа бастаған бүлікке байланысты «Қашқардағы ахуал жайлы» жазбахатты қызығушылықпен зерттеді.

Любинский даңғылы. Атауы Г. Гасфордтың әйелінің құрметіне берілген.

Любинский проспект. Назван в честь жены Г. Гасфорда.

Lubinsky avenue. It was named after the wife of G. Gasford.

У Чокана Валиханова начинается новый этап плодотворной работы и общественно-политической деятельности, знакомство с прогрессивными людьми России – Ф.М. Достоевским, С.Ф. Дуровым, с видным ученым-путешественником П.П. Семеновым – Тян-Шанским.

На молодого офицера-казаха обратил внимание генерал-губернатор Западной Сибири и степных районов Казахстана Густав Христианович Гасфорд и назначил его своим адъютантом и одновременно офицером для особых поручений.

Служба Чокана Валиханова в Омске – административном центре края, общение с его передовыми представителями, со многими интересными людьми из России благотворно отразились на интеллектуальном развитии и способствовали формированию его научных и общественно-политических взглядов.

Эрудиция и способности, проявившиеся в деле, послужили начальству основанием выдвижения кандидатуры Валиханова к награде. За первые три года службы корнет Чокан Валиханов был удостоен ношения бронзовой медали на владимирской ленте в память о Крымской войне 1853-1856 годов. Отныне всю жизнь он будет носить русский военный мундир с аксельбантами, серебряными шпорами, саблей.

Вступив в должность адъютанта Гасфорда, 20-летний Чокан мечтал хоть что-то сделать для Степи. Кроме основной обязанности быть писарем при губернаторе, он стал историографом Западной Сибири. В его распоряжении был Омский архив с его древними грамотами, указами, походными журналами, путевыми заметками. С интересом Чокан изучал составленную в 1827 году Сушкиным записку «О положении дел в Кашгаре» в связи со смутой в тех краях под руководством Джангир-Ходжи.

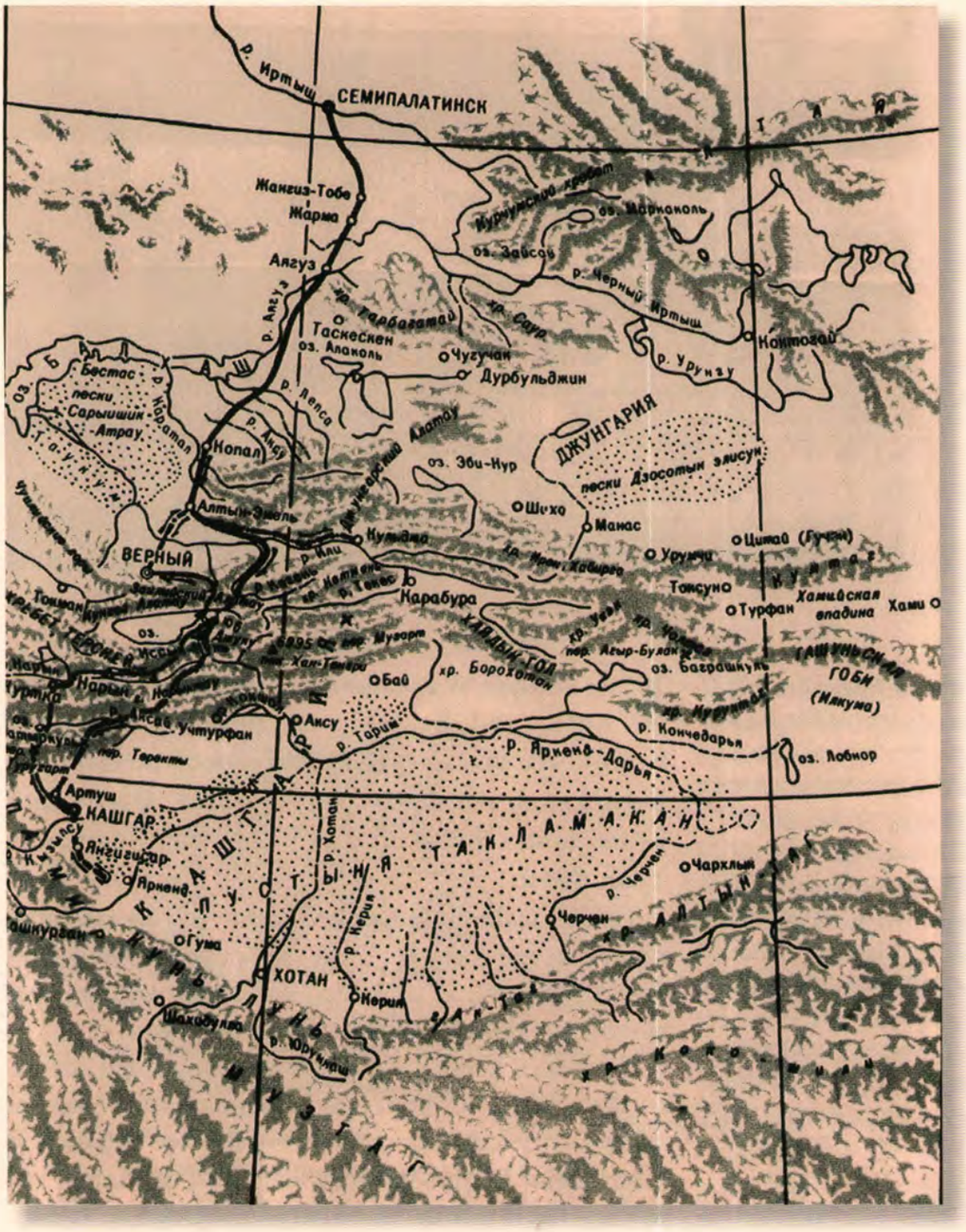
For Shoqan Walikhanov, a new stage of fruitful work and social and political activities begins. He meets representatives of progressive Russia such as F.M. Dostoyevsky, S.F. Durov, and prominent scholar and traveler P.P. Semyonov Tyan-Shansky.

G.Ch. Gasfort, Governor-General of Western Siberia and steppe regions of Kazakhstan, noted the young Kazakh officer and appointed him as his Adjunct, and at the same time, Special Assignment Officer.

Service of Shoqan Walikhanov in Omsk, the administrative center of the region, communication with its leaders and many interesting people from Russia had a beneficial impact on his intellectual evolution and contributed to the development of his scientific and socio-political views.

Thanks to his expertise and skills demonstrated in practice, chiefs nominated Walikhanov for award. After first three years of service, cornet Shoqan Walikhanov was awarded bronze medal with Vladimir ribbon in memory of the Crimean War of 1853 - 1856. From that moment on, he would be wearing Russian military uniform with shoulder knots, silver spurs, and saber for all his life.

When he was appointed as Adjunct of Gasfort, 20-year-old Shoqan dreamed to do something for the Steppe. Besides his main job as a clerk for the governor, he also became a historian of Western Siberia. In his disposition, he had Omsk archive with its ancient letters, decrees, journey log books and travel notes. With great interest Shoqan studied the essay On the Situation in Kashgar written by Sushkin in 1827 and describing the disturbance leaded by Jangir-Hoja in that region.

Шоқан Уәлиханов қазақтар мен қырғыздардың жағырафиясын, тарихын, ғұрыптары мен тұрмысын зерттеуді ұсынды. 1855 жылы Шоқан генерал Г.Гасфордтың \Орталық Қазақстанға, Жетісу мен Тарбағатайға жасаған сапарына қатысты.

Чокан Валиханов продолжал изучение географии, истории, обычаев и быта казахов и киргизов. В 1855 году Чокан принял участие в поездке генерала Г. Гасфорда по Центральному Казахстану, Семиречью и Тарбагатаю.

Shoqan Walikhanov continued to study geography, history, traditions and daily life of Kazakh and Kyrgyz preople. In 1855, Shoqan took part in the trip of the general G. Gasford to the Central Kazakhstan, Semirechye and Tarbagatay.

Ш. Уәлихановтың сапарларының бағыттары.

Маршруты путешествий Ч. Валиханова.

Routes of trips of Sh. Walikhanov.

Қашқардағы көтеріліске тек әскери ведомстволар ғана емес, сонымен қатар қаржы министрлігі де қызығушылық танытты. Өйткені егер Қашқар Қытаймен қарым-қатынасын үзсе, Ресейдің азиялық елдермен саудасы жандана түседі. Осы еңбекпен танысу Шоқанда шалғай жерлерге саяхатшы рухын оятты. Сонымен қатар Шоқан тек даланың ғана емес, сонымен қатар көрші елдердің тарихымен, географиясымен, экономикасымен де қызыққан.

«Орыс географиялық қоғамның жазбахаттарында» ол Макшеевтың «Арал көлінің сипаттамасы» мақаласына көңіл бөлді, сол мақалада автор Барсакелмес аралындағы көшпенділер мен қашқындар өмірінің қаншалықты қиын екенін суреттейді. Ол осы жолдарды өз аяушылығын білдіре оқыды, өз елінің өмірін жақсартқысы келді.

Шоқан Батыс Сібір генерал-губернаторлығында болған алты жылдың ішінде (1853-1859 жж.) Жоңғар жеріне, Ыстықкөлге, Құлжаға, Қашқарға бірнеше рет сапарға аттанған. Сол сапарлардан география, тарих этнография, қазақтардың ауыз әдебиеті, тұрмысы мен жалпы мәдениеті жайлы көлемді материал жинады. Нәтижесінде қысқа мерзім ішінде оның қаламы астынан орыс зиялыларының қалың қауымы тарапынан оразан зор қызығушылық тудырған бірқатар бірегей мақалалар мен қолжазбалар жарық көреді.

Алғашқы рет ол 1855 жылдың жазында Сібір генерал-губернаторы Гасфордпен Орталық Қазақстан, Жетісу, Тарбағатай бойынша инспекциялық сапарға шығады. Жетісуда ол күзге дейін болды. Экспедиция Омскден Семейге шықты. Семей бекінісі генерал-губернаторды салютпен қарсы алды.

Зайсан ойпаты. Тарбағатай мен Сауыр жоталары.
Зайсанская впадина. Хребты Тарбагатай и Саур.
Zaisan hollow. Ridges Tarbagatay and Saur.

Восстанием в Кашгарии интересовалось не только военное ведомство, а также министерство финансов. Так, если Кашгар порвет с Китаем, выиграет торговля России азиатскими товарами. Знакомство с этим трудом родило в Чокане дух путешественника в дальние страны. Также Чокан интересовался историей, географией, экономикой не только степи, но и соседних стран.

В «Записках Русского географического общества» он заинтересовался статьей Макшеева «Описание Аральского моря», где автор описывал тяжелую жизнь кочевников, беглецов на острове Барса-Кельмес. Он с состраданием читал эти строки, ему хотелось улучшить жизнь своего народа.

В течение шестилетней службы (1853-1859 гг.) в Западно-Сибирском генерал-губернаторстве Чокан совершил ряд путешествий в Джунгарию, на Иссык-Куль, в Кульджу, Кашгарию, где собрал богатейший материал по географии, истории, этнографии, устному народному творчеству казахов, их быту и культуры в целом. В результате в течение сравнительно короткого времени из-под его пера выходит целый ряд замечательных статей и заметок, вызвавших огромный интерес широких кругов русской интеллигенции.

Первое путешествие состоялось летом 1855 года, когда он сопровождал генерал-губернатора Сибири Гасфорда в инспекционной поездке по Центральному Казахстану, Семиречью, Тарбагатаю. В Семиречье он пробыл до осени. Из Омска экспедиция выехала в Семипалатинск, где крепость встретила генерал-губернатора салютом.

The rebellion in Kashgaria was of interest not only to the military authorities, but to the Ministry of Finance, too. If Kashgar was to break its ties with China, Russia's trade in Asian goods would benefit. After reading this work, a spirit of traveler desiring to visit foreign countries rose in Shoqan's heart. Shoqan was also interested in history, geography, economy, not only of the steppe, but also of the neighboring countries.

He became interested in the article «Description of the Aral Sea» by Maksheev in The Sketchbooks of the Russian Geographical Society, where the author described the hard life of the nomads, escapee on the Barsa-Kelmes island. He read these lines with grat compassion, he longed to make life of his nation better.

During five years of his service (1853-1859) in the West Governorate General, Shoqan had made a number of trips to Dzungaria, Issyk-Kul, Kuldja, and Kashgar, where he collected a wealth of materials on the geography, history, ethnography and folklore of the Kazakhs, and on their lifestyle and culture as a whole. As a result, within a relatively short period he wrote a number of exciting articles and essays, received with great interest by Russian intelligent community.

The first journey was in summer of 1855, when he accompanied General Governors of Siberia Gasfort on an inspection tour to the Central Kazakhstan, Semirechye, and Tarbagatai. In Semirechye he stayed until the autumn. The expedition team left Omsk for Semipalatinsk. The fortress of Semipalatinsk gave a firework show in honor of the General Governors on his arrival.

Е. Ковалевский – орыс саяхатшысы, жазушы, қоғам қайраткері, Санкт-Петербург Ғылым академиясының құрметті мүшесі.

Е. Ковалевский – русский путешественник, писатель, дипломат, востоковед, почётный член Петербургской Академии наук.

E. Kovalevsky is a Russian traveler, writer, diplomatic official, Orientalist, honorary member of Academy of Sciences of Petersburg.

Семей қаласы 1854 жылдың 19 мамырындағы Ресей Үкіметінің Мәртебелі Жарлығымен заңдастырылып, Дала генерал-губернаторлығына берілді. Әскери губернаторлары: Панов Федор Андреевич (1857-1865 ж.ж.). Колпаковский Герасим Алексеевич (1865-1867 ж.ж.).

Семипалатинск учрежден Высочайшим Указом Российского Правительства от 19 мая 1854 г. и передана в Степное генерал-губернаторство. Военные губернаторы: Панов Федор Андреевич с 1857 – по 1865 г. Колпаковский Герасим Алексеевич с 1865 – по 1867 г.

Semipalatinsk is established by Imperial Edict of Russian Government as of May 19, 1854 and was send to Steppe Governorate General. Military governors: Panov Fedor Andreyevich from 1857 until 1865. Kolpakovskiy Gerasim Alexeyevich from 1865 until 1867.

Шоқан өз елтаңбасында алтын түйе, жарты ай және бес бұрышты жұлдыз суреттелген қаланы қызығушылықпен қарап жүрді. Қаланың сауда мәртебесі өсті. 1851 жылы Семей арқылы Құлжаға қытайлықтармен өзара тиімді Құлжа шарты үшін саяхатшы әрі дипломат Е.П. Ковалевский өтті. Осы шарт бойынша ресейлік сауда консулдықтар құрылды. Семей кеден орны бірінші дәрежелі кеден болды. Сауда жанданды.

Күллі азиялық көпестері атынан келіссөзді Гасфордпен кейіннен Қашқарға керуен жіберген көпес Бұқаш жүргізді. Шоқанның пайымдауынша, сауда қауымының адамдары бағыт құру, карта сызу, топографиялық ақпарат жинау дегеннен хабары болмағанымен, олар жолдарды, соқпақтарды, дәстүрлермен, тілдерді біледі. Оларда «ауызша таралған география» бар. Жер аударылған Ф.М. Достоевскиймен Семейдегі кездесу мәнді болды. Шоқан оған Омскден хаттарды және сәлем-сауқаттарды алып келді.

Көбінесе Ф.М. Достоевский жақсы білген қазақ халқының өмірі жайлы әңгіме-дүкен құратын, ол жиі ауылдарды аралайтын.

Аягөзде Шоқан балалық кезінде аңызын қағаз бетіне түсіріп алған Қозы Көрпеш пен Баян-Сұлу кесенесіне барып қайтты. Ол ескерткішті егжей-тегжейлі суреттеді. Ары қарай бағыты бойынша Лепсі, Ақсу атты казак станицалары жатты, сол жерде ол қар басқан Алатау тауларын көрді.

Семей қаласы. Знаменскі соборы. / Семипалатинск. Знаменский собор. / Semipalatinsk Znamensky cathedral.

Чокан с интересом разглядывал город, который имел свой герб с изображением золотого верблюда, полумесяца и пятиугольной звезды. Росла торговая слава города. В 1851 году через Семипалатинск в Кульджу проследовал путешественник и дипломат Е.П. Ковалевский для заключения с китайцами взаимовыгодного Кульджинского договора, по которому были учреждены русские торговые консульства. Семипалатинский таможенный пост стал таможней первого класса. Оживилась торговля.

От имени всех азиатских купцов беседу с Гасфордом вел купец Букаш, который впоследствии отправил караван в Кашгар. Чокан подметил, что люди торгового сословия не умеют составлять маршруты, чертить карты, вести топографические съемки, но они знают дороги, тропы, обычаи, языки. У них есть «изустная география». Знаменательной была встреча в Семипалатинске со ссыльным Ф.М. Достоевским, которому он привез письма и посылки из Омска.

Говорили, в основном, о жизни казахского народа, которую хорошо знал Ф.М. Достоевский, он много ездил по аулам.

В Аягузе Чокан посетил могилу Козы Корпеш и Баян-Сулу, легенду о которых он записал еще в детстве. Он подробно описал памятник. Далее по маршруту казацкие станицы – Лепса, Аксу, где увидел снежные Алатавские горы.

Shoqan curiously looked at the city that had its own coat of arms displaying a golden camel, crescent and a five-pointed star. The trade glory of the city was growing. In 1851, traveler and diplomat E.P. Kovalevsky traveled through Semipalatinsk to Kuldja to enter into mutually beneficial Kuldja Agreement with China, under which Russian trade consulates were established. Semipalatinsk customs post became the first-class customhouse. That gave a boost to trade.

Merchant Bukash, who subsequently sent a caravan to Kashgar, talked to Gasfort on behalf of all Asian merchants. Shoqan had noticed that tradespeople did not know how to make routes, draw maps, or carry out topographic surveys, but they knew the roads, trails, customs and languages. They used the «unwritten geography». In Semipalatinsk, there was a memorial meeting with exiled F.M. Dostoevsky, for whom he brought letters and parcels from Omsk.

They talked mostly about the life of the Kazakh people, known very well by F.M. Dostoevsky - he traveled a lot around auls.

In Ayaguz, Shoqan visited the tomb of Kozy-Korpesh and Bayan-Sulu, the legend about whom he recorded when he was a child. He scrupulously described the monument. Later they visited Cossack villages such as Leps, Aksu, where he saw the Alatau snow-covered mountains.

Ескерткіш Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың қайғылы махаббатының символы саналады. Орынбор өңірінде болған А.С.Пушкин қазақтың осы Ромеосы мен Джульеттасының қайғылы махаббаты туралы естіп, оны жазып алған.

Памятник служит символом бессмертия трагической любви Козы Корпеша и Баян Сулу. А.С. Пушкин, бывая в степях Оренбуржья, слышал и записал эпос о трагической любви казахских Ромео и Джульетты.

Memorial serves as a symbol of eternal tragic love of Kozy Korpesh and Bayan Sulu. A.S. Pushkin, visiting steppes of Orenburg region, heard and recorded epos about tragic love of Kazakh Romeo and Juliet.

Қозы Көрпеш – Баян-Сұлу – XIII-XIV ғасырлардан бастап жырланып, XIX ғасырдың ортасында қағазға түскен қазақ халқының лиро-эпостық жыры.

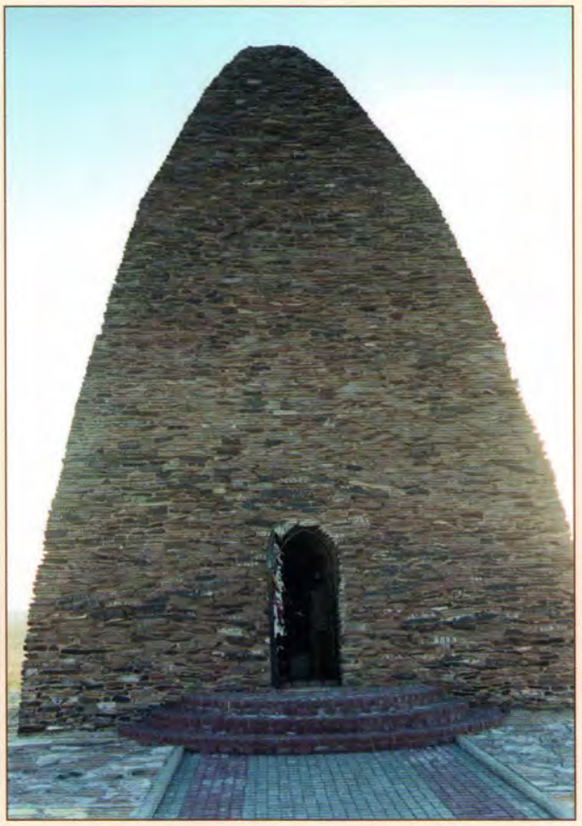
Жыр Сарыбай мен Қарабайдың аң аулай жүріп құда болып, Қозы мен Баянды күні бұрын атастыруынан басталады. Сол кезде аң аулап жүріп, ұлды болғанын естіген Сарыбай, баласын көре алмай қаза табады. Атастырылып қойған Қозы мен Баян, жүздерін көрмегенімен бір-біріне ғашық болады. Уақыт өте келе сараң Қарабай қызын жетім ұлға бергісі келмей, бір кезде отарын жұттан құтқарған, жергілікті палуан Қодарға ұзатпақшы болады. Қос ғашықтың арасына тосқауыл болған Қодар, айласын асырып, зұлымдықпен Қозының басын алады. Қайғыдан қабырғасы қайысқан Баян, өш алу үшін қулыққа көшеді. Ол Қодарға өзіне құдықтан су алып берсе, күйеуге шығатынын айтады. Алданған Қодар Баянның шашынан ұстап, құдықтың түбіне түсе бергенде, айлакер қыз бұрымын кесіп тастайды: Қодар түпсіз тұңғиыққа құлап қаза табады. Сөйтіп Қозының кегі қайтарылады. Батыр қыз ғашығының күмбезіне келіп, өзіне қанжар салып қол жұмсайды.

Ескерткішті көрген Ш.Уәлиханов оның биіктігіне таңғалады. Оның ұшар басына жету үшін тоғыз адамның бірбірінің үстіне шығуы керек болатын. Тас бітімнің қасында тұрғандарды бейнелеген оның суретінің құндылығы өте жоғары.

Ч. Валиханов, побывавший у памятника, был поражен его высотой: девять человек должны были встать друг на друга, чтобы верхний дотянулся до купола. Большую ценность представляют сделанные им зарисовки стоявших у памятника каменных изваяний.

Ch. Walikhanov, after visiting Memorial, was impressed with its height: nine people have to stay on each other to reach the dome. Of big value are his sketches of stone statues adjacent to the memorial.

Қозы Көрпеш – Баян-Сұлу кесенесі.
Мавзолей Козы Корпеш – Баян-Сулу.
Mausoleum of Kozy Korpesh – Bayan-Sulu.

Козы Корпеш – Баян-Сулу – казахская лиро-эпическая поэма XIII – XIV веков, записана в середине XIX века.

Старинная легенда о трагической любви Козы Корпеш и Баян-Сулу гласит: друзья с детства Сарыбай и Карабай поклялись поженить своих детей, которых ещё до появления на свет обручили. Не дождавшись рождения сына, умирает во время охоты Сарыбай. Подрастающие Козы и Баян, ещё не видевшие друг друга, но связанные узами брачного договора, наконец полюбили друг друга. Проходит время, и вероломный Карабай меняет жизненные планы. Он обещает отдать свою дочь за местного палуана Кодара, спасшего однажды его отары от джута. Кодар становится преградой между влюбленными. В этом вечном треугольнике первым сложил буйную голову Козы. Опечаленная Баян, чтобы отомстить убийце, прибегает к хитрости. Она обещает выйти замуж за Кодара, если тот выроет для неё колодец с ключевой водой. Кодар принимается за работу, все углубляясь, держась за длинные косы Баян. Девушка неожиданно отрезает косы: Кодар, оставленный в колодце, умирает. Тем самым Козы отомщен. На его могиле героиня легенды закалывает себя кинжалом.

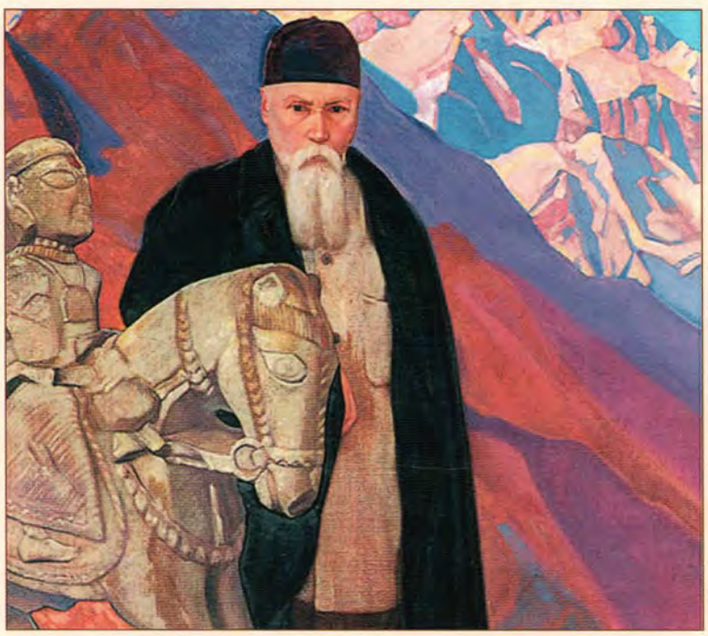
Kkozy Korpesh and Bayan-Sulu is a Kazakh lyric and epic poem of the XIII - XIV centuries, recorded in the middle of the XIX century.

According to the old legend about the tragic love of Kozy Korpesh and Bayan-Sulu, childhood friends Sarybai and Karabai vowed to marry their children and betrothed their unborn children. Sarybai dies during hunting before his son was born.

Growing up Kozy and Bayan, who had not seen each other yet, but were leashed by ties of the marriage contract, finally fall in love. Time passes and treacherous Karabai changes his life plans. He promised to bestow his daughter to local fighter Kodar, who once saved his flocks from death from ice coating. Kodar becomes a barrier between the lovers. In this eternal triangle, Kozy was the first to meet his death. Depressed Bayan resorted to trickery to avenge the killer. She promises to marry Kodar, if he digs a well with spring water for her. Kodar sets to work, holding long braids of Bayan while digging deeper. She suddenly cuts off her braids: Kodar, left in the well, dies. Kozy is avenged. The heroine of the legend stabs herself with a dagger.

Н. Рерихтің суреті./ Картина Н. Рериха. / Picture N. Rerich.

Н.К. Рерих – суретші, көптеген әлемдік мұражайларды көркейтіп тұрған жеті мыңнан астам полотноның авторы. Ғалым және саяхатшы, қоғам қайраткері және философ, жазушы және ақын.

Н.К. Рерих – художник, автор более семи тысяч полотен, украшающих многие мировые музеи. Ученый и путешественник, общественный деятель и философ, писатель и поэт.

N.K. Roerich is an artist, author of more than seven thousand paintings, decorating many world museums. Scientist and traveller, state figure and philosopher, writer and poet.

«Тауларды 1856 жылы Шоқан көргендей кім суреттей алар екен? Ол Рерихтің қолынан келеді, оның орыс қылқаламы Азияның бояуларын дәл солай бере алады», – деп И. Стрелков жазды.

Экспедицияның келесі тоқтау орны – Қапал. Бұл жерде оларды Алатау округі билеушісі полковник С.М. Абакумов қарсы алды. Оның сөзіне қарағанда Құлжада және Қоқанда не болып жатқанын аңғаруа оңай. Оған қоса ол жыл құстары мол, темір кені мен ыстық қайнар бұлақтары бар, Арасан шипажайы салынған табиғат ғажайыбы – Алакөл көлі туралы да мәлімет берді.

Бұрын (XIX ғасырдың қырқыншы жылдары) жас казак офицер С.М. Абакумов саяхатшы Г.С. Карелинге Жетісуға бағытталған сапарларында жолсерік болған. Ол Шоқанға өзінің сол кезден бері қалыптасқан құштарлығы – орнитологиялық, ботаникалық материалдарды коллекция жинау туралы айтты.

Содан соң құрылысы енді басталған Верный (Алматы) бекінісіне аттанды. Бекініске жеткен-жетпегені белгісіз, мәлімет жоқ. Қайтар жолында Шоқан Г.Х. Гасфордпен тек Алтын Емел жотасына дейін ғана барды, кейін Шоқанды нөкерлер арасынан ешкім көрмеді – ол Жетісуда қалды. Ол Жоңғар Қақпасына, Алакөл өзеніне, Тарбағатайға қарай саяхаттады. Кері Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау арқылы қайтты, сол жерде әкесінің жазғы қонысында демалды, ал күзде Омскіге оралды.

Ғылыми тұрғыдан сапар ол үшін жемісті болды – ол сол жерлердің географиясы, тарихы, фольклоры, этнографиясы жайлы материалдарды молынан жинады, оларды өз түсіндірмелерімен, суреттерімен, сызбалар мен карталармен қамтыды, орыс тіліне аударды.

Н. Рерихтің суреті./ Картина Н. Рериха. / Picture N. Rerich.

«Кто, когда напишет горы такими, какими их увидел Чокан в 1856 году? Это сделает Рерих, его русская кисть именно так передаст краски Азии», – пишет И. Стрелкова.

Следующий пункт остановки экспедиции – Капал. Здесь их встречал полковник С.М. Абакумов, правитель Алатавского округа. По его словам, отсюда видать все, что творится в Кульдже и Коканде. Рассказал он о чуде природы – озере Алакуль, где много перелетных птиц, есть железная руда, горячие источники, где построен курорт Арасан.

Ранее (в сороковых годах XIX века) молодой казачий офицер С.М. Абакумов сопровождал в поездках в Семиречье путешественника Г.С. Карелина. Он рассказал Чокану о своей страсти с тех пор – коллекционировании орнитологических, ботанических материалов.

Далее крепость Верный (Алматы), которая только строилась. Доехал ли он до крепости – неизвестно, данных нет. На обратном пути Чокан сопровождал Г. Х. Гасфорда только до Алтын – Эмельского хребта, дальше Чокана в свите не видели – он остался в Семиречье. Он совершил поездку к Джунгарским Воротам, на озеро Алакуль, Тарбагатай. Обратно вернулся через Каркаралы, Баян-Аул, Кокчетав, где отдохнул на летней кочевке отца, и осенью вернулся в Омск.

С научной точки зрения поездка для него была плодотворной – он собрал богатейшие материалы по географии этих мест, истории, фольклору, этнографии, снабжая их своими комментариями, рисунками, схемами, картами, переводом на русский язык.

I.Strelkov wrote: «Who and when will paint the mountains how Shoqan saw them in 1856? This would be done by Roerich, his Russian brush would reproduce the colors of Asia in exactly the same way».

The next point of the expedition was Kapan, where they were received by Colonel S.M Abakumov, governor of the Alatau District. According to him, it was possible to watch everything happening in Kuldja and Kokand from there. He told about the natural miracle of nature - Lake Alakul with its variety of migrating birds, iron ore, hot springs, and the resort Arasan.

Earlier (in the forties of the XIX century), young Cossack officer S.M. Abakumov accompanied traveler G.S. Karelin in his trips to Semirechye. He told Shoqan about his passion that had overwhelmed him since then – collecting of ornithological, and botanical materials.

Next was the Verniy fortress (Almaty) which was being built at that time. It is unknown whether he reached the fortress or not, there is no information. On the way back, Shoqan accompanied Mr. Ch. Gasfort only to the Altyn - Emel; afterwards Shoqan was not seen in the escort, he stayed in the Semirechye. He made a trip to the Dzungar Gates, Lake Alakul, and Tarbagatai. He made his way back through Karkaraly, Bayan-Aul, and Kokshetau, where he had a rest at his father's summer camping ground, and in autumn, he returned to Omsk.

From the perspective of research, the trip was very useful for him - he collected wealthy materials on the geography of these places, history, folklore, ethnography, which he complimented with his comments, drawings, diagrams, maps, and translations into Russian.

Алтынемел. Әнші құмтөбелер. / Алтын-Эмель. Поющий бархан. / Altyn Emel. Singing barkhan.

**Алтынемел. Шоқан Уәлиханов бұлағы.
Алтын-Эмель. Родник Ч. Валиханова.
Altyn Emel. Spring of Ch. Walikhanov.**

Гасфордпен Г.Х. бірге өткен сапар губернаторға қатты әсер берді, ол жас зерттеуші-офицердің ой-санасын, қабілеттілігін ерекше атап өткен. Шоқан Уәлиханов марапат алуға ұсынылды.

Нәтижесінде, Қырғыз жеріне және Шығыс Түркістанға бағытталған экспедицияның сәтті аяқталуына байланысты оған штаб-ротмистр, ол кейіннен ротмистр атағы беріледі.

Омскде Шоқан жиналған материалды өңдеумен, жерді пайдалануға, рулық қарым-қатынастарға қатысты мәселелер бойынша жазбахаттарды, «Іле өңірінің географиялық очеркті» жазумен айналысады.

Айтылғандай: «жұмыс 1855 жылға дейін жазылған, оны біраз деректер растайды. 50-ші жылдардың басында «Іле Алатауы» географиялық термині болған жоқ, оның орнына барлық географиялық шығармаларда «Күнгей Алатау» термині пайдаланылатын».

Зерттеушілер оларды бір жота деп санаған. Іле Алатауы мен Күнгей Алатау деп бөлу кейіннен басталды. Іле жотасын қазақтар бұрын Алматы тауы (Алматы жотасы), Алатау таулары деп атаған.

Ыстықкөлге сапарының күнделігінде Шоқан Уәлиханов былай деп жазады: «1856 жылғы маусымда Верныйға келдім, 16 маусымда қайтадан Іле жағалауымен жүріп бара жатқан Іле бекетіне оралды, олармен Алтын Емелге оралдық. Алдында Алтын Емелден Ілеге дейін жолым қызыл көкнарға толы болған. Енді ол гүл гүлдеп болды. Іле бекетінен Шеңгелдіге дейін жол Іле өзенінің жағалауымен өтеді».

Шарын шатқалы. / Чарынский каньон. / Charyn canyon.

Совместная поездка с Г.Х. Гасфордом произвела впечатление на губернатора, он отметил эрудицию, способности молодого офицера-исследователя. Чокан Валиханов был представлен к награде.

Впоследствии, в связи с успешным завершением экспедиций в Киргизию и Восточный Туркестан, ему присуждается чин штаб-ротмистра, а затем ротмистра.

В Омске Чокан работает над обработкой собранного материала, пишет записки по вопросам землепользования, родовых отношений, «Географический очерк Заилийского края».

Говорится, что «работа написана не позднее 1855 года», о чем говорят некоторые факты. В начале 50-х годов географического термина «Заилийский Алатау» еще не было, вместо этого во всех географических сочинениях употреблялось Кунгей Алатау.

Исследователи считали, что это один хребет. Дифференциация на Заилийский и Кунгей Алатау произошла позднее. Заилийский хребет казахи раньше называли Алматы-тауы (Алма-Атинский хребет), Алатавские горы.

В дневнике поездки на Иссык-Куль Чокан Валиханов пишет: «15 июня 1856 г. приехал в Верное, 16 июня выехали обратно «к Заилийскому пикету, который описывает берега Или, доехали до Алтын-Эмеля. «Далее в первый мой приезд от Алтын-Эмеля до Или вся степь была покрыта красным маком. Теперь же цвет этот был в отцвете. От Илийского пикета к Чингельдам дорога идет по берегам Или».

The journey with G.Ch. Gasfort left an impression on the Governor. He marked the intellect and skills of the young officer and explorer. Shoqan Walikhanov was granted a decoration.

Afterwards, for successful completion of the expeditions to Kirghizia and Eastern Turkestan, he was awarded the rank of First Lieutenant, and later - Captain of Cavalry.

In Omsk, Shoqan processed data collected by him, wrote notes on land use and tribal relations, and essay The Geographical Setting of the Zailiyskiy Region.

According to some sources, «this work was written before 1855,» as evidenced by some facts. In the early 50s, the geographical term «Zailiyskiy Alatau» did not exist, instead, «Kungei Alatau» was used in all geographical writings.

Researchers thought that it is one ridge. Zailiyskiy Alatau and Kungei were differentiated later. Before, the Kazakhs called Zailiyskiy Alatau 'Almaty-Tauy' (the Alma-Ata Ridge), the Alatau Mountains.

Shoqan Walikhanov wrote in his Issyk-Kul journey diary: «On June 15, 1856, I arrived to Verniy, and on June 16 we rode back to «the Zailiyskiy picket which traces the banks of the Ili River, and reached Altyn-Emel. On my first visit, the whole steppe from Altyn-Emel to the Ili was covered with red poppies. This time the flowers ceased blossoming. From the Ili picket to Chingeldy, the road runs along the bank of the Ili River».

Ең орынды дәлел өзінің «Тянь-Шанның және Ыстықкөл бассейнінің географиялық очеркі» деген шолу картасындағы мәліметтер болып табылады, онда Тянь-Шаннан бастау алатын барлық өзендердің сипаттамасы берілген, Ш.Уәлиханов бұрынғы «Іленің арғы жағындағы өлкенің географиялық очеркі» жұмысына сілтеме жасап, Іле туралы айтпайды, онда ол 1855 жылы маусымда, көкнәр гүлдегенде болған.

Ш. Уәлиханов «өзінің алғашқы барғанын» еске ала отырып, 1855 ж. Орталық Қазақстан, Жетісу, Тарбағатай бойынша экспедицияны айтып отыр.

Очерк Іленің арғы жағындағы өлке шекарасын анықтаудан басталады. Бұл жерде Іле (қытайша – Ле, қырғызша – Іле) өзені бар, ол оны Талғар сағасына жақын жердегі орыс бекетінен бастап Балқаш көліне құйған жеріне дейін бақылап шығады.

Өлке аумағында Іле өзеніне құятын көптеген өзендер бар, олар Текес, Хашкөл, Күнгей өзендерінің қосылуынан пайда болады.

Оның сипаттамаларында өлкенің көлденең физикалық-географиялық аймақтылығы байқалады – Алатау тауларынан бастап Балқаш жағалауының шөлді ландшафттарына дейін. Мұнда Шоқан өзін гидролог ретінде көрсетті – Жетісудың су ресурстарын, оларды шаруашылыққа пайдалануды бағалады: Іле арнасынан асқан уақытта аяқ өткелдерді шаруашылыққа пайдалануды «өте жақсы пайдалы екенін және қырғыздардың асқан диқаншылығын» атап өтті. Тамғалы тас шатқалымен өтетін аяқ өткел арқылы Ташкенттен Құлжаға және Семейге керуен жолы өтеді. Бұл мәліметтер Қытайдан, Қоқан хандығынан келген сауда керуендері үшін аса маңызды болды.

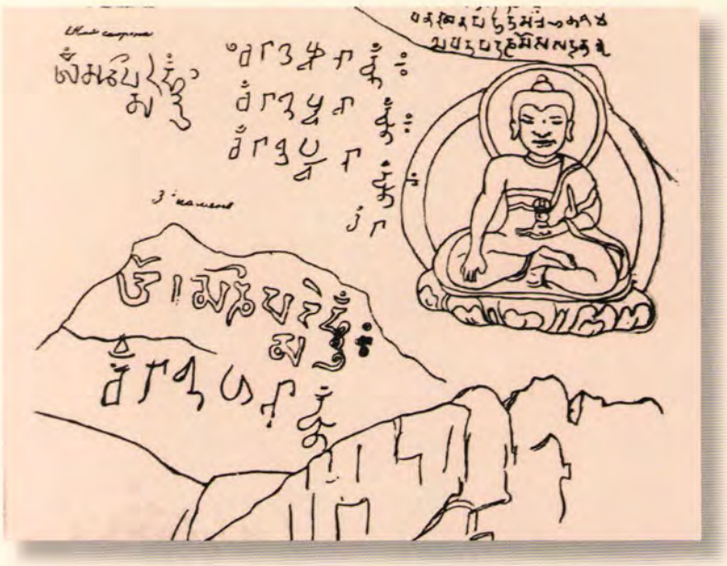
Самым веским доказательством является то, что в своей обзорной карте «Географический очерк Тянь-Шаня и бассейна озера Иссык-Куль», в которой дано описание всех рек, берущих начало в Тянь-Шане, Ч. Валиханов не говорит об Или, ссылаясь на раннюю работу «Географический очерк Заилийского края», где он был в июне 1855 г., когда отцвели маки».

Ч. Валиханов, упоминая «первый свой проезд», имеет ввиду экспедицию 1855 г. по Центральному Казахстану, Семиречью и Тарбагатаю.

Очерк начинается с определения границ Заилийского края. Здесь находится река Или (по-китайски – Ле, по-киргизски – Иле, он прослеживает ее от русского пикета близ устья Талгара до впадения в озеро Балхаш.

На территории края множество рек, впадающих в р. Или, которая образуется из слияния рек Текес, Хашгол, Кунгей.

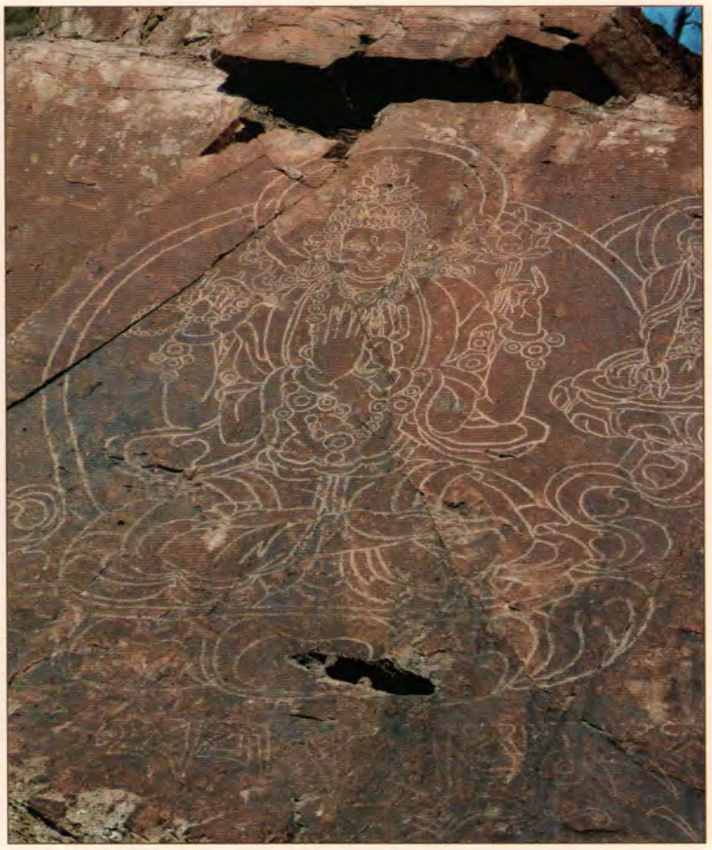
В его описаниях прослеживается горизонтальная физико-географическая зональность края – от Алатавских гор до пустынных ландшафтов Прибалхашья. Здесь Чокан показал себя как гидролог – оценил водные ресурсы Семиречья, их хозяйственное использование: отметил «отличные выгоды и превосходное киргизское хлебопашество», хозяйственное использование бродов во время разлива р.Или, которые пригодны и для прохода скота. Через брод при урочище Тамгалы-Тас идет караванный путь из Ташкента в Кульджу и на Семипалатинск. Эти данные были очень важны для торговых караванов из Китая, Кокандского ханства.

Іле өзені жағалауындағы Тамғалытас бетіндегі салған суреттер бейнесі. Ш.Уәлихановтың суреті. 1856 ж.

Наскальные изображения Тамгалытас на берегу реки Или. Рис. Ч. Валиханова. 1856 г.

Rock paintings Tamgalytas on the Ili riverside. Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.

The most solid evidence was that in his sketch map The Geographical Setting of Tien Shan and Basin of Issyk-Kul Lake, describing all rivers rising in Tien Shan, Sh. Walikhanov does mention the Ili, referring to his earlier work The Geographical Setting of the Zailiyskiy Region, where he was in June 1855, when «poppies ceased blossoming».

When mentioning his «first visit», Sh. Walikhanov means the expedition of 1855 to Central Kazakhstan, Semirechye, and Tarbagatai.

In the beginning of his essay, he identifies the boundaries of the Zailiyksiy region. There is the Ili River (in Chinese - Le, in Kirghiz – Ile), and he traces it from the Russian picket near the outfall of the Talgar River to its influx into Balkhash Lake.

In the region, there are many rivers flowing into the Ili River which is formed by the confluence of the rivers Tekes, Hashgol, and Kungey.

In his descriptions, he observed the horizontal physiographic zonality of the region - from the Alatau Mountains to the desert landscapes of the Balkhash area. Here, Shoqan demonstrated his expertise as hydrologist – he evaluated the water resources of the Semirechye, and their economic use. He noted the «excellent benefits and efficient husbandry of the Kirghiz,» and the practical use of fords during the flooding of the Ili River, which were also suitable for livestock to cross the river. There is a caravan route across the ford in Tamgaly-Tas from Tashkent to Kuldja and Semipalatinsk. This information was very important for commercial caravans from China and the Kokand khanate.

Ғалым өзінің Іле өлкесі туралы очерктерінде Іле өзеніне алғаш рет сипаттама береді. Ол былай дейді: қытайлар бұл өзенді Или деп атайды, ал қазақтар – Ле, Иле. Ле – бұл, мүмкін Иленің қысқартылған гидронимі болса керек, бәлкім, Лай сөзінің бұрмаланған немесе Лайсаудың қысқартылған түрі болуы да гажап емес, ягни лайланған, лайлы өзен. Уәлиханов өзен суының қыстың екі-үш айынан басқа уақытта өте лайлы болатынын жазады. Ол өзен жағалауларын да суреттейді. Оның жоталарындағы өсімдіктер мен жануарлар әлемі туралы баяндайды.

В своем очерке о Заилийском крае ученый приводит первое описание реки Или. Он сообщает, что китайцы эту реку именуют Или, а казахи – Ле, Иле. Ле – это, может быть, укороченный гидроним Иле, но, возможно, искаженное слово Лай или усеченное Лайсу, т. е. глинистая или мутная река. Валиханов писал, что вода в ней, исключая два-три зимних месяца, очень мутная. Он описывает берега реки. Рассказывает о растительности и животном мире ее долины.

In his sketch about Zailiyskiy region the scientist gives the first description of the Ili river. He informs that the Chinese call this river Ili, the Kazakh call it Le, Ile. Le can be the short hydronym of Ile, but, probably, it's the misspelled word «Lay» or reduced one Laysu, i.e. clayed or turbid river. Walikhanov writes that water in it, excluding two-three winter months, is very drumly. He describes the bank of the river.

Іле өзенінің төменгі ағасында тұщы және тұзды суы бар шағын көлдердің ашылуының өте маңызы болды, онда тұрғындар сордан тұз (шылама) қайнатып алатын.

Шоқан Уәлиханов рельеф туралы былай деп жазды: Іленің сол жағалауы – кейде құмды, сортаң жазық жер, төменірек биік, қол жетпес тау шыңдарымен қоршалған.

Күнгей Алатауының таулары Іле бассейнін Ыстықкөл бассейнінен бөліп жатады. Қырқа тар, тік, ыңғайлы өтетін жерлер аз. Шығыс бөлігі көлбей жағадан көбірек және Ыстықкөл мен Қашқарға өтетін өткел бар, бұл – Санташ. Түрген өзені арқылы атты адам өтетін шағын өткелдер бар.

Шоқан Уәлиханов Іле өзенінің жағалауы бойынша бүкіл бағыт бойындағы өсімдік, жануарлар әлеміне сипаттама береді. Іленің арғы жағындағы өлкенің өсімдік байлығын (алма, өрік тоғайлары, жидек бұталары) сипаттайды. Тау ішінен шыққаннан кейін өсімдік қайыңға, терекке, талға ұласады. «Оның есесіне, – деп жазады даланы сүйген Ш. Уәлиханов, – тауда жиде, таза далалық, қабығынан, әсіресе қабығының астынан кескен жерінен желім ағып тұратын, әдемі ағаш жоқ» деп жазады Ш. Уәлиханов. Тауда ол тік аймақтылықты бақылайды: «Алма және өрік ағашынан жоғары қылқанды орман (шырша, самырсын, көктерек) басталады. Қураған шырша мен арша – ең шетіндегі өсімдік. Одан жоғары – тас, және ең соңында қар. Кейде таудан аққан өзендер жиналатын көлдер болады. Осылай, Есіктің шыққан көзіне жақын жерде Жасыкөл бар». Бұл тау көлінің шын аты, оны көбіне Ыстықкөлмен шатастыратын, кейіннен ол Есік көлі деп аталып кетті. Есік атауы көлдің емес, Жасыкөлден бастау алатын өзеннің атауы.

Очень важным было открытие в низовьях р. Или мелких озер с пресной и соленой водой, где жители из солончаков вываривали соль (чилама).

Чокан Валиханов писал о рельефе: левый берег Или – низменный, иногда песчаный, солонцеватый, ниже окружен высокими, неприступными скалами гор.

Горы Кунгей Алатау отделяют бассейн Или от бассейна озера Иссык-Куль. Хребет узкий, крутой, мало удобных проходов. Восточная часть более отлога, и есть проход на озеро Иссык-Куль и в Кашгар, это Санташ. Есть малые проходы для всадника через реку Тургень.

На протяжении всего маршрута по побережью р. Или Чокан Валиханов дает характеристику растительности, животного мира. Описывает растительное богатство Заилийского края (яблоневые, абрикосовые заросли, ягодные кустарники). После выхода из гор растительность сменяется березняком, тополем, талом. «Зато, – пишет Ч. Валиханов, любивший степь,– в горах нет джиды, красивого дерева, чисто степного, из-под коры которого, особливо в подрубах, сочится клей». В горах он прослеживает вертикальную зональность: «Выше яблонь и абрикосов начинается хвойный лес (ель, пихта, осина). Засохшие стволы ели и можжевельник – самая крайняя растительность. Еще выше – камни и, наконец, снег. Иногда находятся озера, которые служат резервуарами бегущих с гор рек. Так, близ истоков Иссыка находится озеро Джасыкуль». Это настоящее название горного озера, которому впоследствии было присвоено имя Иссык, его часто путали с озером Иссык-Куль. Иссык (Есик) – название не озера, а речки, берущей начало из озера Джасыкуль.

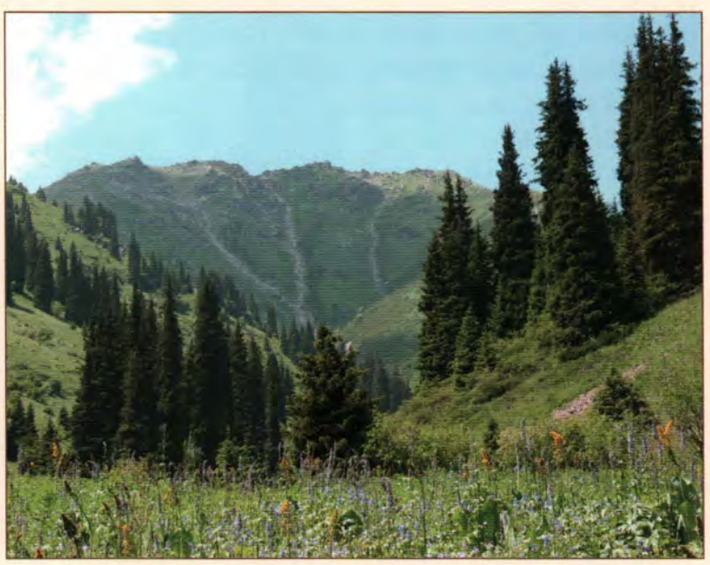
The discovery of small salt and fresh water lakes in the lower reaches of the Ili River, where locals obtained salt from saline basins by evaporation (Chilama), was of vital importance.

Shoqan Walikhanov wrote about the surface relief: left cost of the Ili River is low, somewhere gritty, alkaline; downward it was surrounded with high, unscalable cliffs.

The Kungey Alatau Mountains separate the basin of the Ili from the basin of Issyk-Kul Lake. The ridge is narrow and steep, with few convenient passages. The eastern part – Santash - is flatter and has a passage to the lakes Issyk-Kul and Kashgar. There are small passages across the Turgen River for horseback riders.

Throughout the journey along the coast of the Ili River Shoqan Ualikhanov defines the flora and fauna. He describes the abundance of plants of the Zailiyskiy region (brush woods of apple and apricot trees, and berry bushes). On the exit of the mountains, the vegetation is different; here, birches, poplars, and purple willows appear. «But,» Sh. Walikhanov, who loved the steppe, «the mountains do not have Russian olive, a beautiful tree, which is typical for the steppe, from under the crust of which, especially within the kerfes, glue is oozing». In the mountains, he observed the vertical zonality: «Above apple and apricot trees, there is a softwood forest (spruces, firs, and aspens). Dried bodies of spruces and cades represent the last vegetation. Above, there are rocks, and finally, snow. Sometimes one may find lakes, which serve as reservoirs for the rivers flowing down the mountains. Thus, near the outflows of Issyk, there is Lake Dzhasykul». This was the real name of a mountain lake, which was subsequently named as Issyk; and it was often confused with Issyk-Kul Lake. Issyk (Yessik) is the name of not a lake, but of a river arising from Dzhasykul Lake.

Қаракұйрықтар. Ш. Уәлихановтың суреті. 1856 ж.
Джейраны. Рис. Ч. Валиханова. 1856 г.
Gazella subgutturosa. Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.

Жер қыртысына баға бере отырып, Ш. Уәлиханов егін салынатын орындар тау етегінде жатқанын атап көрсетеді, онда жағалау тік емес, егістікке суды арықпен жіберуге болады. Жер құнарлы. Саздағы (ылғалды шалғын жерлер) шабын шөп мол. Табиғат гүлге малынып тұр, бал арасын өсіруге болады.

Ол жануарлар әлемін де әсем сипаттайды: тауда марал, тау-теке (аққұйрық) жүреді. Ойпатта – сайғақ, қоян, сусар, ор қоян, шатқалда – аю, жолбарыс, өзенде – кәмшат, қамыс ішінде қабан бар.

Мұнда құстар Ш. Уәлиханов жазғандай «сансыз көп».

«Іленің арғы бетіндегі өлке климаты жалпылай – далалық, ауа-райының өлкелік және құбылмалы болуы – оған ерекше тән. Жалпы климат жағымды, таза, жазды күндізгі ыстықтың орнын кешке таудан есетін түнгі салқын ауа басады. Көктем аса жаңбырлы және тынбай жауады».

Жер қыртысы туралы: «Шығысқа қарай жақындаған сайын жер құнарлы бола түседі. Қарғалы өзенінен бастап топырақ едәуір өзгереді де құнарлы жердің орнына Шу өзеніне дейін сортаң жер басталады, ал Іле өзеніне қарай бағытта – Мойынқұмның терең құмы жатыр».

Мұнда ол өзі үшін жаңалық ашады, «бүкіл осы кеңістікте бидайық пен ебелек (тек далада ғана белгілі шөптер) өседі».

Саяхат жасау кезінде Ш.Уәлиханов өңір тұрғындарына сауалнама жүргізді және географиялық объектілер атауын келтіреді: Іле атырауында үлкен алаңдар көп, олар қырғыз-қайсақтарда Қамау деп аталады; ормандар Шұбар ағаш (Шұбар орман) деген, яғни түрлі ағаш деген атау алды.

Давая оценку почвам, Ч. Валиханов отмечал, что пахотные места лежат у подножия гор, где берега не так круты, можно подавать воду арыками по пашням. Земля плодородна. Сенокосы на сазах (влажных луговых местах) богаты. Природа изобилует цветами, можно развивать пчеловодство.

Живописно описывает он и животный мир: в горах водятся маралы, тау-теке (аккуйрук). В долине – сайга, зайцы, куницы, кролики и другая живность, в ущельях – медведи, тигры, в речках – выдры, в камышах – кабаны.

Птиц здесь, как пишет Ч. Валиханов, «бесчисленное множество».

«Климат Заилийского края общий – степной, крайности и непостоянства погоды – его отличительная черта. Вообще климат благорастворенный, здоровый, летом дневной зной отрадно заменяется ночной прохладой, навеваемой с вершин гор. Весна чрезвычайно дождлива и ненастна».

О почвах: «Чем далее к востоку, тем земля становится плодороднее. От реки Каргалы к западу грунт заметно переменяется, и вместо плодородного чернозема идут солонцы до р.Чу, а по направлению к р.Или – глубокие пески Муюн-Кумы».

Здесь он делает для себя открытие, что «на всем этом пространстве произрастают кошек и ибелек (травы, известные только в степи)».

Во время путешествия Ч. Валиханов вел опрос жителей региона и приводит названия географических объектов: в дельте Или много больших островов, называемых у киргиз-кайсаков Камау; леса получили названия Чубарагач (Чубарый лес), т.е. разнообразные деревья.

In his evaluation of soils, Sh. Walikhanov noted that the croplands were at the foot of the mountains, where the coasts are not so steep, and water can be supplied to the fields through ditches. The land is fertile. Hayfields on the saz (wet meadow lands) are rich. The nature has an abundance of flowers, so it is possible to develop beekeeping.

He provides picturesque descriptions of the fauna: red deers, tau-tekes (akkuyruk) harbor in the mountains. Valley is the home for saigas, hares, martens, rabbits and other animals, gorges - for bears and tigers, rivers - for otters, and reeds - for wild boars.

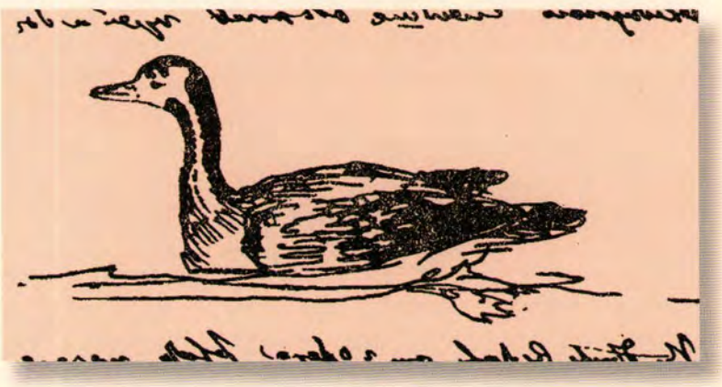
The number of birds here, as Sh. Walikhanov writes, is «countless».

«Climate of the Zailiysiy region is common, typical for the steppe; the extreme and transitional weather is its distinctive feature. In general, the climate is salubrious, healthy. In summer, the night's coolness coming from the tops of the mountains comfortingly removes the heat of the day. The spring is extremely rainy and nasty».

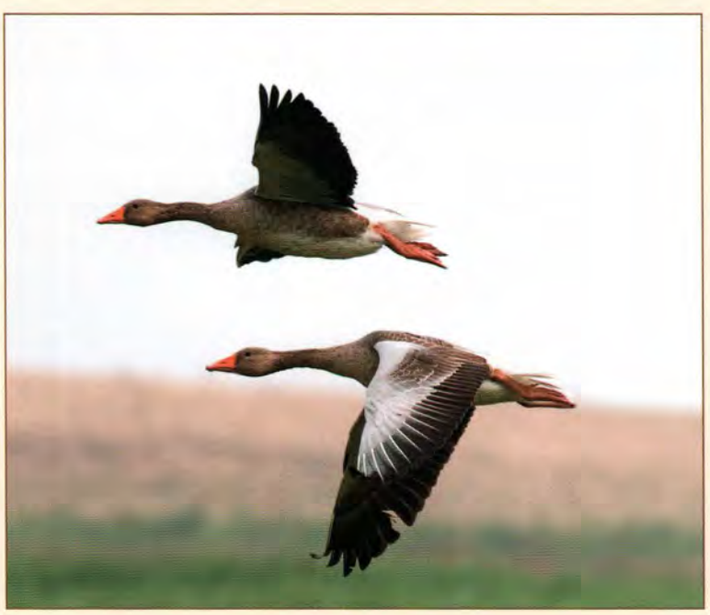
He wrote about the soils: «The further to the east, the more fertile the land becomes. From the Kargaly River to the west, the earth noticeably changes, and instead of the fertile black soil, there is alkali earth up to the Chu River, and in the direction to the Ili River, there are the deep sands of the Muyun Kum desert».

It was there that he made a discovery that «koshek and ibelek (the herbs known only in the desert) grow across all these lands».

During the trip, Sh. Walikhanov interviewed people living in the region and recorded geographical names of various geographic locations: delta of the Ili River has many large islands called Kamau by the Kirghiz-Kaissaks; the forests were named Chubaragach (Spoted Forest) because of the variety of trees.

Тау қазысы. Ш.Уәлихановтың суреті.
Горный гусь. Рис. Ч. Валиханова.
Bar-headed goose.Pic. by Sh. Walikhanov.

Джунурчка (мусюй) – сары шөптен тау шатқалында адам өтпес қалың бытқылды алқап құралады, ол аттың аяғына оралады. Маралдарды, тау текені және жабайы ешкілерді аққұйрық деп атайды.

Тау етегінде және өзен жағалауында көп қорған орны бар, кейбіреулері екіден орналасқан. Олардың бірінде Ш.Уәлиханов өз назарын Талған ойпатындағы Қорған төбеге аударады. Тау басында ежелгі бекіністің қираған орны жатыр. Қайсақтар оны Тоқтамыс кезіне жатқызады, бірақ оның шындығында кімдікі екені белгісіз, өйткені «бұл ел арқылы көптеген халық өтті». Әрі қарай ол Шарын өзенінің бойымен Қаркара өзеніне қосылғанға дейін жол жүреді. Санташ қыратында Ыстықкөлге өтетін тау жолы бар. «Мұндағы шөп керек етілмеген, өңделмеген, бірақ мал үшін жем ретінде тамаша өсімдік». Кездескен мүрделерді көргенде, ол былай деп жазады: «қырғыздардың өз сурет өнері, сәулет өнері болса, онда бұл монументалды сәулет, мүрделер сәулеті өнері».

Өңірдегі өзендер желісін толық сипаттайды: «Шарын – үш Мерке өзенінің қосылуынан пайда болған, ол бастауын Алатау тауынан алады және арнасын бұрып Ілеге құйылады. Шарын ойпаты Қаркара ойпатымен қосылады.

Үш Мерке туралы профессор А. П. Горбунов былай деп жазады: «Оның саяхат күнделігінде көптеген топонимдер туралы қызықты мәліметтер бар. Олардың бір бөлігі қазір жоғалған. Мысалы, ол Шарынның үш саласы, Мерке өзендері туралы жазады. Қазіргі кезде карталардан тек екі Меркені – Шет және Орта Меркені ғана табамыз, ал үшіншісі Кежу деп аталып кеткен».

«Екінші Меркеге құйылғанда құз таулы жағалаулар арасында Шарынның таңғажайып ландшафты көрінеді. Зор құздардан тұратын тік жағалауларда пирамидалық шыршалар құздардың астында және құзда өсіп тұр. Төменде бұрқырай көбік шашып, сарқыраған көгілдір толқынды Шарын ағып жатыр».

Джунурчка (мусюй) – желтик, составляет в горных ущельях непроходимые чащи, в которых запутывается лошадь. Маралов, тау-теке и диких козлов называют аккуйрек.

У подножия гор и по берегам рек разбросано много курганов, некоторые расположены по два. На одном из них Ч. Валиханов акцентирует свое внимание – Курган-Тюбе в долине р. Талгар. На вершине имеются развалины древнего укрепления. Кайсаки относят их к временам Тохтамыша, но кому они принадлежат в действительности, неизвестно, ведь «много народов прошло через эту страну».

Далее его путь лежит вдоль р.Чарына до слияния с рекой Каркарой. На плато Санташ есть горный проход на Иссык-Куль. «Трава здесь бездельная не возделываемая), но для скота, как корм, растительность превосходная». При виде встречающихся могил он записывает: «Если у киргизов есть свое художество, архитектура, то это есть... архитектура монументальная, архитектура могил».

Подробно описывает речную сеть региона: «Чарын образуется от слияния трех рек Мерке, которые берут начало из Алатауских гор и впадают в Чарын, который, повернув, вливается в Или. Долина Чарына соединяется с долиной Каркары».

На счет трех Мерке профессор А.П. Горбунов пишет: «В его путевом дневнике содержатся интересные сведения о многих топонимах. Часть из них ныне утрачена. Например, он пишет о трех притоках Чарына, реках Мерке. В наше время на картах находим только два Мерке – Шет и Орта Мерке, а третья переименована в Кежу».

«Удивительный ландшафт представляет Чарын между утесистых берегов при впадении второй Мерке. Крутые берега, обставленные громадными утесами, пирамидальные ели растут под скалами и на скалах. Внизу с шумом, пенясь, струит свои зеленоватые волны Чарын».

Шарын және Мерке өзендері алқаптарының көрінісі. Ш. Уәлихановтың суреті.

Панорама долины рек Чарын и Мерке. Рис. Ч. Валиханова.

Panorama of the Charyn and Merke rivers. Pic. by Sh. Walikhanov.

Dzhunurchka (moussyui), zheltik, impassable jungles of which entraps horses in mountain gorges. Red deers, tau-tekes and wild goats are called akkyirek.

A lot of burial mounds are scattered at the foots of the mountains and along rivers, some of them in two. One of them - Kurgan-Tube mound in the valley of the Talgar River sparked special interest of Sh. Walikhanov. On the top of the mount, there were ruins of ancient fortifications. Kayssaks date them to the time of Tokhtamysh, but to whom they belonged in reality is unknown, because «many peoples have passed through this country».

Then his way run along the Charyn River to its confluence with the Karkara River. The plateau Santash has a mountain passage to Issyk-Kul. «The grass here is idle (not cultivated), but as the feed for the livestock, the vegetation is excellent». At the sight of the graves he encountered, he wrote: «If the Kirghiz have their art and architecture, it is ... the monumental architecture, the architecture of the tombs».

He gave a detailed description of the river network in the region: «Charyn is formed by the confluence of three rivers of Merke, rising from the Alatau mountains and flowing into Charyn, wich turns and flows into Ili. Charyn Valley is connected with the valley of Karkara.

Professor A.P. Gorbunov wrote about the three Merke rivers: «His travel diary contains interesting information about many place-names. Some of them are now lost. For example, he writes about three feeders of Charyn, the Merke rivers. In our time, we find only two Merkes on our maps – Shet and Orta Merke, while the third one was renamed as Kezhu».

«Charyn beween the rocky shores, with the Second Merke inflowing, represents an amazing view. The shores are steep and decorated with huge cliffs, pyramidal firs grow under and on the rocks. Below, Charyn's greenish foaming waves are gliding with noise».

УКАЗЪ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССІЙСКОЙ, ВЪ Правительствующій Сенатъ,
объявленный во всенародное извѣстіе.

Қазақ Хандығының Ресей Империясына қосылуының пайдалы жақтары мыналар болды:
- Қазақстан арқылы аралы өтетін сауда жолдары, Шығыс және Батыс Еуропаны Орталық Азиямен байланыстыру.
- қалалардың, жолдардың, зауыттар мен фабрикалардың салынуы, банктердің ашылуы.
- сауда-экономикалық байланыстардың кеңейтілуі.
- Қазақ Хандығы мен Ресей – біртұтас мемлекет.

Присоединение Казахского Ханства к Российской Империи имело положительные моменты:
- Торговые маршруты через Казахстан, связь Восточной и Западной Европы с Центральной Азией.
- Строительство городов, дорог, заводов и фабрик, открытие банков;
- расширение торгово-экономических отношений.
- Казахское Ханство и Россия – единое государство.

Annexation of Kazakh Khanate to the Russian Empire had positive aspects:
- Trade routs via Kazakhstan, connection of Eastern and Western Europe with Central Asia.
- Building of cities, roads, plants and factories, opening of banks;
- Expansion of trade - economic relations.
- Kazakh Khanate and Russia are united state.

XIX ғасырдың 40-шы жылдары Ұлы жүздің қазақтары Ресейге өз еркімен қосылды, осыған байланысты Іленің арғы жағындағы өлкедегі жалғыз Қапал бекінісі салынды. Мұнда Қоқан хандығының ықпалы күшті болды. Алда саяси сақтықпен бұл аумақты бейбіт жолмен қосып алу міндеті тұрды. Бұл жұмыс М.М. Хоменковскийге және М.Д. Перемышельскийге тапсырылды.

Солтүстік Қырғызстанға баратын әскери-ғылыми экспедицияға білімді, басқа офицерлерге қарағанда қазақ халқының тұрмысын жақсы білетін Шоқан Уәлиханов та енгізілді.

1856 жылдың көктемінде Шоқан Шелекте М.М. Хоменковскийдің отрядына қосылды. Топ топографтардан, сұлтандардан және албан, жалайыр, дулат билерінен құралды. Аудармашы А.И. Бардашев болды.

Экспедиция мақсаты – Ыстықкөл көлінің бассейніне топографиялық түсірілім жасау, қырғыз халқымен танысу. «Біз, – деп жазды Ш. Уәлиханов экспедицияға қатысу құрметіне ие болдық және осы тас дәуіріндегідей жабайы қырғыздар арасында екі ай тұрып, олардың аңыздары мен тілдерін зерттей отырып, түрлі оң мәліметтер жинай алдық».

Бағыт-Семей, Аягөз, Алакөл арқылы Ыстықкөлдегі Орталық Тянь-Шанға қарай.

В начале 40-х годов XIX века казахи Старшего жуза добровольно присоединились к России, в связи с чем была заложена крепость Капал – единственная в Заилийском крае. Здесь было сильное влияние Кокандского ханства. Стояла задача – политически осторожно и мирно присоединить эту территорию. Работу поручили офицерам М.М. Хоменковскому и М.Д. Перемышельскому.

В военно-научную экспедицию в Северную Киргизию был включен и Чокан Валиханов – образованный, лучше других офицеров знавший быт, обычаи казахского населения.

Весной 1856 г. Чокан присоединился к отряду М.М. Хоменковского в Чилике. Группа состояла из топографов, султанов и бисв из рода албанов, джалаиров, дулатов. Переводчиком был А.И. Бардашев.

Цель экспедиции – топографическая съемка бассейна озера Иссык-Куль знакомство с киргизским народом. «Мы, – написал Ч. Валиханов – имели честь участвовать в этой экспедиции и, находясь два месяца среди дикокаменных киргиз, успели собрать разные положительные сведения, преимущественно изучая их предания и язык».

Маршрут пролегал через Семипалатинск, Аягуз, Алаколь к Центральному Тянь-Шаню на озеро Иссык-Куль.

Ыстықкөл мен Орталық Тянь-Шанға саяхаттап жүріп Шоқан, қырғыз ауылдарына да барды, онда оны олардың өмірі мен бұғу, сарыбағыш және солты руларының тұрмысы қызықтырды. Олардың арасында көп тұрып, ол қырғыз естеліктерінің білгірлерімен көп сөйлесті, қырғыз аңыз-жыр айтушыларынан өлеңдер мен әңгімелер тыңдады, шаршамастан халық аңыздарын, тарихи және генеалогиялық мұраларын, ертегілер мен жырларын, қырғыз поэмаларын жазып отырды.

Е. Кимнің суреті./ Картина Е. Кима. / Picture E. Kim.

Путешествуя по Иссык-Кулю и Центральному Тянь-Шаню. Чокан посещал киргизские аулы, интересовался жизнью и бытом племен бугу, сарыбагышей и солту. Подолгу живя среди них, он часто беседовал со знатоками киргизской старины, слушал песни и рассказы киргизских ырчи (сказителей), без устали записывал народные легенды, исторические и генеалогические предания сказки и эпические, поэмы киргиз.

Having travelled over the Issyk-Kul and Central Tyan-Shan. Shoqan visited Kirghiz villages, was interested in lives of bugu, sarybagyshey and solty tribes. Having lived for a long time among them, he quite often talked to experts of Kirghiz antiquity, listened to songs and stories of Kirghiz narrators, wrote down tirelessly national legends, historic and genealogical fables and fairy tales, eposes, poems of the Kirghiz.

In early 40s of the XIX century the Kazakhs of the Senior zhuz voluntarily joined Russia, in commemoration of which the Kapal fortress was built, which was the only fortress in the Zailiyskiy area. There was a strong influence of the Kokand Khanate there. The objective was to politically carefully and peacefully join the area. This assignment was given to officers M.M. Homenkovskiy and M.D. Peremyshelskiy.

The military and scientific expedition to the Northern Kirghizia included Shoqan Walikhanov as an educated man, who knew the lifestyle and customs of the Kazakh people better than other officers.

In spring 1856, Shoqan joined M.M. Homenkovskiy's troop in Chilik. The team included surveyors, sultans and beys coming from the clans of Albans, Jalairs and Dughlats. A.I. Bardashev was a translator.

The expedition's goal was to make map survey of the Issyk-Kul Lake basin and become acquainted with the Kyrgyz people. «We,» wrote Sh. Walikhanov, «had the honor of being a part of this expedition, and, while among the 'wildstone' Kirghiz, we collected an abundance of valuable data, mainly through studying their legendry and language».

The route laid through Semipalatinsk, Ayaguz, Alakol to Issyk-Kul in the Central Tien Shan. Alongside with physiographic descriptions, he provides his practical recommendations and economic evaluation of particular regions.

**Үш аяш (Ыстықкөл қырғыздарының әйелдері).
Ш. Уәлихановтың суреті. 1856 ж.**

**Уч аяч (Иссыккульские женщины).
Рис. Ч. Валиханова. 1856 г.**

**Uchayach (Women of the Issyk-Kul).
Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.**

Таш-Рабат керуен-сарайы.
Караван-сарай Таш-Рабат.
Caravansarai Tash Rabat.

Түп өзеніндегі түнемелік.
Ш. Уәлихановтың жорық шатыры. 1856 ж.

Стоянка отряда на р.Тюп,
походная палатка Ч.Валиханова, 1856 г.

Troop stay on the Tyup river, pup tent
Sh. Walikhanov, 1856.

Басында ол Іле Алатауына барды және оның асулары арқылы Күнгейге, ал содан кейін Теріскей Алатауға өтті, Ыстықкөлдің солтүстік және шығыс жағалауында болды, содан кейін Жырғалаң өзенінің ойпаты бойынша Орталық Тянь-Шань шыңдарына көтерілді, ол жерден Хан Тәңірінің асқақ көрінісін тамашалай алды. Ыстықкөл көлінің топографиялық түсірілімі жасалды. Бұл сапардан суреттер, «Ыстықкөл сапарының күнделігі» қалды, ориентология (шығыстану) және этнография бойынша үлкен материал жиналды.

Физикалық-географиялық сипаттаумен қатар тәжірибелік кеңестер, қандай да бір өңірге шаруашылық баға берді. Аягөз өзенінің жағалауында – «жағалауға жақын шалғындар азықтық және шабындық шөпке бай болды», – деп атап өтеді. Лепсі өзені – терең, жағасында едәуір қалың орман, қамыс өседі, қыстауға қолайлы жер. Жетісудың көптеген өзендері мен салаларын зерттей отырып, Шоқан Уәлиханов асқан гидролог болды.

Ыстықкөл көліне құятын Түп өзенінде демалып, 2-ші маусымда Шоқан Уәлиханов атақты көлден кетеді. Қапалда оны Құлжаға сауда қатынастарын орнату туралы қытай өкіметімен келіссөз жүргізу үшін баратын жаңа экспедиция күтіп тұрды.

Бұл жолы Шоқан Уәлихановтың сапары қауіпті және қиын Шат асуы арқылы өтетін болды – мұнда керуен жолы өтеді.

Әрі қарай жол саяхатшыларды Торайғыр қаласына алып шықты. Шоқан Уәлиханов былай деп түсіндіреді: «торыайғыр» аударғанда торы айғыр дегенді білдіреді, аңыз бойынша ол осы жерден жоңғарларды қуғаннан кейін табылған.

Керуен жолы. / Дорога Караванов. / The Caravan Road.

Вначале он посетил Заилийский Алатау и через его перевалы прошел на Кунгей, а затем на Терскей Алатау, побывал на северном и восточном побережьях Иссык-Куля, затем по долине р. Джиргалан поднялся к вершинам Центрального Тянь-Шаня, откуда смог обозреть величественную панораму Хан-Тенгри. Была сделана топографическая съемка озера Иссык-Куль. Остались рисунки, «Дневник поездки на Иссык-Куль», собран большой материал по ориентологии (востоковедению) и этнографии.

Наряду с физико-географическим описанием он дает практические советы, хозяйственную оценку того или иного региона. Отмечает, что у реки Аягузки – «прибрежные луга были богаты кормовой и сенокосной травой». Р. Лепса – глубока, по берегу растет довольно густой лес, камыши, удобные места для зимовья.

Исследуя многочисленные реки и притоки Семиречья, Чокан Валиханов стал непревзойденным гидрологом.

Отдохнув на р.Тюп, впадающей в оз. Иссык-Куль, 2 июня Чокан Валиханов покидает знаменитое озеро. В Капале его ждала новая экспедиция в Кульджу на переговоры с китайскими властями о налаживании торговых отношений.

На этот раз путь Чокана Валиханова лежал через опасный и трудный проход Чаты – здесь проходит караванная дорога.

Дальше дорога вывела путешественников на город Торайгыр. Чокан Валиханов поясняет: «туры айгыр» в переводе означает гнедой жеребец, его, по легенде, нашли здесь после изгнания джунгар.

He first visited the Zailiyskiy Alatau and through its passes went to Kungey and later – to the Terskey Alatau. He visited the northern and eastern shores of Issyk-Kul Lake, and then across the valley of the Dzhirgalan River he rose to the tips of the Central Tien Shan, where was saw the majestic panorama of Khan Tengri. Survey of Issyk-Kul Lake was carried out. His drawings and Issyk-Kul Journey Diary were preserved; bountiful data on oriental studies and ethnography was collected.

Alongside with physiographic descriptions, he provides his practical recommendations and economic evaluation of particular regions. He notes that the Ayaguzka River «on its sides has meadows rich in fodder and hay grass». Lepsa River is deep; there is a rather thick forest, rushes, places suitable for wintering on the riverside.

Exploring numerous rivers and feeders of Semirechye, Shoqan Walikhanov became an excellent hydrologist.

Having rested on the Tup River, flowing into Issyk-Kul Lake, on June 2, Shoqan Walikhanov leaves the famous lake. In Kapal, a new expedition to Kuldja aimed at establishing commercial relations through negotiations with the Chinese authorities was waiting for him.

This time the Shoqan Walikhanov's route run through the dangerous and difficult passage Chaty, where the caravan road lies.

Later, the road led travelers to the city of Toraigyr. Shoqan Walikhanov explained: tury aygyr is translated as 'bay horse'. According to legend, the horse was found there after the expulsion of Dzungars.

«Манас» – қырғыз аңыздарының, ертегі, мұраларының бір уақытқа және бір адамға – Манас батырға топтастырылған энциклопедиялық жинақ. Бұл бір дала Илиадасы сияқты. Қырғыздардың өмір салты, дәстүрі мен әдет-ғұрпы, географиясы, діни және медициналық білімі мен олардың халықаралық қарым-қатынасы осы бір үлкен эпопеяда орын тапқан.

«Манас» есть энциклопедическое собрание всех киргизских мифов, сказок, преданий, приведенное к одному времени и сгруппированное около одного лица – богатыря Манаса. Это нечто вроде степной Илиады. Образ жизни, обычаи, нравы, география, религиозные и медицинские познания киргизов и международные отношения их нашли себе выражение в этой огромной эпопее.

«Manas» is encyclopediccollection of all Kirghiz myths, fairy tales, fables attached to one time and grouped around one person – Manas hero. It's something like steppe Iliad. Mode of life, traditions, customs, habits, geography, religious and medical knowledge of the Kirghiz and its international relations were expressed in this huge epic.

Алғаш рет дәл осы жерде осы күнделікте «Манас» поэмасының жазбасы пайда болды, ол әнші-жыраулар аузынан жазып алынған. Шоқан бала кезінен бұл поэмамен таныс еді, ол «поэма тілі ауыз екі тілге қарағанда аса түсінікті» деп атап өтеді.

Ол бұдан арғы жолды қысқаша жазады: Шелек өзенінің жоғарғы ағысындағы жер жалпақ таулы төбе. Есік өзені таудан шыққанда – сарқырама, Талғар өзенінің жоғарғы ағасында – қорғандар, үймелер, егістік.

15 маусымда Шоқан Уәлиханов Верный қаласына қайтады, 16 маусымда кері қайтады. Іле бекетінен кейін – Тамғалы жар, Қаскеленнен төмен Іле жағасы биіктей түседі. Бұл жерлер Қапшағай деп аталады (тар, төмен жер). Шеңгелдіде Шоқан су құбырын қарады, оның бір құбырын археологиялық табылған зат ретінде алды.

Әрі қарай ол Іле жағалауларын сипаттайды. Жағалау құмды, негізі – дала шпатының ірі түйіршіктері бар мәрмәр, жағалаудан төмен биік тік мәрмәр жатыр, кейбіреуі сазды сортаң қыртысты.

Қапалда Шоқан геологтардың үй төбесінің қыш жабыны ретінде пайдалануға болатын сазды ашқанына қайран қалды. Қия асуы арқылы ол Сарқан өзеніне (Ақсудың саласы) өтті.

Алмалы шатқалынан Шұбар ағашқа шықты – бүкіл оңтүстік-шығыс даласындағы баданалы гүлдерге (қалмақ сабыны) бай шаруашылық тұрғыдан жақсы жер.

Шоқан Уәлиханов бұл сапарда Жетісу мен Ыстықкөлдің өсімдік және жануарлар дүниесін зерттеді, орнитологиялық және энтомологиялық коллекция жинады, гербарий жасады.

Впервые именно в этом дневнике появляется запись поэмы «Манас», сделанная со слов певца-сказителя. Чокан с детства был знаком с этой поэмой, он отмечает, что «язык поэмы гораздо понятнее разговорного».

Коротко записывает он дальнейший путь: верховье р. Чилик – плоская горная возвышенность, река Иссык, на выходе из гор – водопад, в верховьях р. Талгар – курганы, насыпи, пашни.

15 июня Чокан Валиханов возвращается в г. Верный, 16 июня отправляется в обратный путь. После Илийского пикета –Тамгалыяр, ниже Каскелена берега Или становятся выше. Места эти называются Капчагай (теснина, низкое место). В Чингильды Чокан осмотрел водопровод, взял от него трубу как археологическую находку.

Далее он дает описание берегов Или. Берега песчаные, основание – гранит с крупными зернами полевого шпата, ниже берега образуют высокие крутые массы гранита, изредка прослоенные глинистыми сланцами.

В Капале Чокан восторгался открытием геологами глины, которую можно использовать для черепиц. Через проход Кия он прошел к р. Саркан (приток Аксу).

С урочища Алмалы вышли на Чубарагач – лучшее место в хозяйственном отношении во всей юго-восточной степи, богатое луковичными цветами (калмыцкое мыло).

В поездке Чокан Валиханов изучил флору и фауну Семиречья и Исык-Куля, собрал орнитологическую и энтомологическую коллекции, составил гербарий.

**«Манас» Саха жерінде. /
«Манас» в Якутии. / «Manas» in Yakutia.**

«Манас» эпосы – қырғыз тарихының үш мың жылдық тәжірибесі мен рухани өмірі суреттелген халық ойының қымбат байлығы. «Манас» өз жанры бойынша – батырлар эпосы, алайда, ол соншалықты үлкен уақытты, қырғыз халқының өміріндегі ғаламдық оқиғаларды қамтыған, бұл оның кез келген жырдан ауқымды екендігін көрсетеді.

Эпос «Манас» – золотая сокровищница народной мысли, в которой отразился более чем трёхтысячелетний опыт истории и духовной жизни кыргызов. «Манас» по своему жанру – это героический эпос, однако он охватывает столь большой период времени и столь глобальные события в жизни кыргызского народа, что он гораздо масштабнее любой героической былины.

The epic «Manas» is a golden treasury of folk thought, which reflects more than two thousand years of history and experience in the spiritual life of the Kirghiz. «Manas» in its genre is a heroic epic, but it covers such a long period of time and global events in the life of the Kirghiz people, that it is much bigger that any of the heroic epic.

«Манас» Қытайда. / «Манас» в Китае. / «Manas» in China.

For the first name, in that very diary he recorded the poem Manas as retold by a singer-storyteller. Shoqan knew this poem from childhood; he noted that «the language of the poem is much clearer than spoken language».

He briefly describes the next part of his route: head of the Chilik River - flat hills, Issyk River, on the exit from the mountains - a waterfall in the head of the Talgar River - mounds, banks and fields.

On June 15, Shoqan Walikhanov returned to the town of Verniy, and on June 16, he rode back. After the Ily picket Tamgalyiar, below Kaskelen, the banks of the Ili become higher. These places are called Kapchagay ('narrow gorge', 'low place'). In Chingildy, Shoqan examined a water pipe, and took a tube as an archaeological find.

He further described the coasts of Ili. The riversides are sandy with granite foundation with large grains of feldspar. Below, the shores are formed by steep masses of granite, sometimes interbedded with shale rocks.

In Kapal, Soquan raved about the discovery of clay by geologists, that could be used for the tiling. Through the pass of Kiya he reached the Sarkan River (a feeder of Aksu).

From the Almaly mountains they exited to Chubaragach – the best place in the whole of the South-Eastern steppe from the economic perspective, rich in bulbous flowers (Kalmyk soap).

During the trip, Shoqan Walikhanov studied the flora and fauna of Semirechye and Issyk-Kul, gathered ornithological and entomological collections, and made a herbarium.

«Көл (Ыстықкөл) кобальт түсті бояумен жарқырап, аспан нұрымен шағылысып, көз шағылыстырады, көз ұшындағы таулы таулардың бедерімен, ми қайнатар ыстық күн жоталарға дөңгеленген бұлттардың көлеңкесін түсірді».

Ш. Уәлиханов

«Озеро (Иссык-Куль), сияя чистейшим кобальтом, сливалось с сиянием неба и дальним рельефом снежных гор, жаркое зноепалящее солнце бросило на долину кругообразные от облаков тени».

Ч. Валиханов

«The lake (Issyk-Kul), shining with pure cobalt, merged with the sky shine and distant relief of snowy mountains, hot flaming sun threw circular shadows over the valley».

Sh. Walikhanov

Оның күнделіктерінде Ыстықкөл көлінің топографиялық түсірілімі туралы жазулар жоқ. Мұнымен қатар экспедиция құрамында Жеке Сібір корпусы штабы топографиялық жұмыстар басшысы Г. К. Сильвергельм, топографтал Яновский, А. Вараксин, А. Коновалов, Шестаков, аудармашы-этнограф И. Бардашев болды. Оған жергілікті қазақ халқының өкілдері де кірді.

Түсірілім жасауға Шоқан Уәлиханов қатысты. Отряд. Ыстықкөлдің солтүстік және шығыс жағалауында Ақсу және Зауки өзендеріне дейін болды және екі шақырымдық аумақтағы жердің жоспарын түсірді, Ыстықкөл мен Қарқара бассейндеріндегі аумақтарды түсірді, нәтижесінде картада оның нысаны мен оның жағалауларының сұлбасы өзгертілді.

«Жабайы тас ғасырдағы сияқты қырғыздар өздерін жай «қырғыз» деп атайды және осындай атпен бүкіл орта азиялық мұсылмандарға белгілі», – деп жазады Шоқан Уәлиханов. Жабайы тас ғасырдағы сияқты қырғыздар иелік етушілердің де, қырғыздардың да бір жалпы ру бастығы бар және шыққан тегі бойынша бөлінбес бір денені – халықты құрайды (demos).

Тянь-Шанға барған 1857 жылғы алғашқы сапарда ғалым-шығыстанушы, Орыс географиялық қоғамының мүшесі Я.К. Ханыков Арал теңізінің, Ыстықкөл көлінің картасын жасады (1851 ж.), ол – «Орта Азияның солтүстік-батыс бөлігінің картасы» деп аталды. Ол Ыстықкөлдің ұзақтығы солтүстік шығыстан оңтүстік батысқа дейін созылып жатқанын анықтады, Шоқан Уәлиханов былай дейді: «Нақты алғанда шығыстан бастап батысқа тікелей созылып жатыр және қытай карталарының Тұзкөлімен ұқсастығы бар. Ыстықкөл қытайлықтарға Тұзкөл деген атпен белгілі.

В его дневниках нет записей о топографической съемке озера Иссык-Куль. Между тем известно, что в составе экспедиции был руководитель топографических работ штаба Отдельного Сибирского корпуса Г.К. Сильвергельм, топографы Яновский, А. Вараксин, А. Коновалов, Шестаков, переводчик-этнограф И. Бардашев. В нее входили и представители местного казахского населения.

В съемке принимал участие и Чокан Валиханов. Отряд побывал на северном и восточном побережьях Иссык-Куля до рек Аксу и Зауки и снял план местности в двухверстном масштабе, произвел съемку территории в бассейнах Иссык-Куля и Каркары, в результате на карте были изменены форма и контуры его берегов.

«Дикокаменные киргизы сами себя называют просто «киргиз» и под этим именем известны у всех среднеазиатских мусульман», – пишет Чокан Валиханов. У дикокаменных киргизов как владетели, так и киргизы имеют одного общего родоначальника и по происхождению составляют одно нераздельное тело – народ (demos).

В первую поездку на Тянь-Шань в 1857 г. Я.К. Ханыков, ученый-востоковед, член Русского географического общества составил карту Аральского моря, озера Иссык-Куль (1851 г.), которая была названа «Карта северо-западной части Средней Азии». Он определил, что Иссык-Куль имеет протяжение от северо-востока к юго-западу. Чокан Валиханов говорит: «В действительности он имел протяженность прямо от востока к западу и имеет сходство с Тузкулем китайских карт». Иссык-Куль у китайцев известен под названием Тузкуль.

Брасс компас. / Брасс компас. / Brass Compass.

Әскери топографтардың корпусы 1822 жылы ұйымдастырылды. Оның мақсаты – Ресей империясының қарулы күштерін топографиялық тұрғыда қамтамасыз ету, мемлекеттік картографиялық түсірілімдер жасау, сондай-ақ астрономиялық-геодезиялық жұмыстар жүргізу. Корпус геодезист-офицерлерден, топографтардан, әскери суретшілерден тұрды.

Корпус военных топографов был организован в 1822 году. Цель КВТ- топографическое обеспечение вооружённых сил Российской империи, проведение государственных картографических съёмок, также астрономо-геодезических работ. Корпус состоял из офицеров-геодезистов, топографов, военных художников.

Corps of Topographical Engineers was organized in 1822. The goal of Corps of Topographical Engineers is the Topographical provision of the army of the Russian Empire, conducting the state cartographic surveys, as well as astrogeodetic works. Corps consisted of army officers - surveyors, topographical surveyors, military artists.

His diaries do not contain any records of surveying of Issyk-Kul Lake. Meanwhile, it is known that the expedition included G.K. Silfverhielm, chief of surveying operations at the headquarters of the Independent Siberian Corps, surveyors Janowski, Varaksin, A. Konovalov, Shestakov, and translator-ethnographer I. Bardash. It also included representatives of the local Kazakh population.

Shoqan Walikhanov also participated in the surveying. The troop visited the northern and eastern shores of Issyk-Kul Lake up to the rivers Aksu and Zauk, and made site drawing in two-verst scale, surveyed the basins of the lakes Issyk-Kul and Karkara. As a result, the shape and contours of the shores were changed on the map.

«The wildstone Kirghiz call themselves simply «Kirghiz», and under this name they are known among all the Muslims of Central Asia,» Shoqan Walikhanov wrote. «Both the ruling and ordinary wildstone Kirghiz have a common ancestor, and by blood they constitute one indivisible body - the people (demos)».

In his first trip to the Tien Shan in 1857, Y.K. Khanykov, an orientalist scholar, member of the Russian Geographical Society, constructed a map of the Aral Sea and Issyk-Kul Lake (1851) called The Map of the North-Western Central Asia. He determined that Issyk-Kul stretches from northeast to southwest, Shoqan Walikhanov said: «In fact, it stretches directly from the east to the west and resembles Tuzkulem Lake in Chinese maps». The Chinese knew Issyk-Kul under the name of Tuzkul.

Geodetic instrument.
Геодезический прибор.
Геодезиялық аспап.

Шолақтау тауындағы жартасқа салынған суреттер. Ш. Уәлихановтың суреті.

Наскальные рисунки в горах Чулактау. Рис.Ч. Валиханова.

Cave paintings in Chulaktau mountains. Pic. by Sh. Walikhanov.

Ыстықкөл қырғыздарының керуені. Ш. Уәлихановтың суреті. 1856 ж.

Кочевка иссык-кульских киргизов. Рис. Ч. Валиханова. 1856 г.

Nomadic migrations of the Kirghiz of Issyk-Kul. Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.

Ғалым көлге қысқаша сипаттама береді: жылы, айналасы 400 шақырым, ұзындығы 200, ең көп ені 80 шақырым. Суы – ащы-тұзды, ауыз су емес. Жағасы құм, шырғанақ сияқты бұталар өскен. Топырағы сазды, бидай егуге қолайлы, оң жағалауы солтүстік жағалау сияқты, тасты.

Көлдің түрі сопақ, тек Түп және Жырғалаң өзендері бұғаздарды құрайды. Көл ауданы негізгі қыстау. Жырғалаң өзенінің ойпатында – ең жақсы азықтық жайылымдар, тегіс жерлер мал жаятын орын ретінде қалдырылады. Көктем мен жазда малды айдап апаратын шалғынды шөбі бар таулар. Шоқан Уәлиханов табиғи жағдайларға қарай отарды жыл бойы ұстауға кеңес береді. Мал шаруашылығы қырғыздардың – «Халықтық байлығы», ауыл шаруашылығының негізгі саласы, – деп жазады ол. Бұл жерде Шоқан Уәлиханов әлеуметтік-экономикалық географиялық білімін көрсетеді.

Егіншілікті ол «жалпы халықтық шаруашылық» деп анықтайды. Бұл жерде топырақ құнарлы, бидай, сұлы, тары егеді. Барлық өзендерде – су диірмендері, суғаратын арықтар, бақ, бақша бар. Сауда, тауар алмасу дамып келеді. Жазда бұл жерге Ресейден, Қашқардан, Орта Азиядан керуендер келеді. Ерекше қажетті маталар қойға айырбасталады. Шоқан мынадай есепті мысалға келтіреді: «Қойдың орташа бағасы 8 теңге. 12 аршын мата Қашқарда сатып алғанда 1 теңге тұрады; оның екі данасын бір қойға сатқанда олар 6 теңге пайыз алады».

Ыстықкөл. Т. Мясникова. / Иссык-Куль. Т. Мясникова. / Issyk-Kul. T. Myasnikova.

Ученый дает краткую характеристику озеру: теплое, окружность 400 верст, длина 200, ширина максимальная 80 верст. Вода – горько-соленая, морская, не питьевая. Берега песчаные, покрытые кустарниковыми вроде облепихи. Почва глинистая, удобна для хлебопашества, южный берег, так же как северный, каменистый. Вид озера овальный, лишь реки Туп и Джиргалан образуют заливы.

Район озера служит в основном зимовкой. В долине р. Джиргалан – лучшие кормовые угодья, равнинные места оставляют для подножного корма скоту. Весной и осенью прогону скота служат горы с луговыми травами. Чокан Валиханов, исходя из природных условий, дает советы по круглогодичному содержанию отар. Скотоводство – народное богатство» киргизов, пишет он, главная отрасль сельского хозяйства. Здесь Чокан Валиханов показывает свои знания социально-экономической географии.

Земледелие определяет он как «общенародное занятие». Почва здесь благоприятна, сеют пшеницу, ячмень, просо. На всех речках – водяные мельницы, орошение, имеются сады, огороды. Развивается торговля, обмен товарами. На лето сюда приезжают караваны из России, Кашгара, Средней Азии. Особенно востребованы ткани, рассчитываются баранами. Чокан приводит расчёты: «Средняя цена барану 8 тенге. При покупке в Кашгаре 12 аршин ткани стоит 1 тенге; продавая же два конца его за барана, они имеют на 6 тенге проценту».

The scholar gives a summarized description of the lake: warm, with the circumference of 400 versts, the length of 200 versts, and the maximum width of 80 miles. It has bitter and salty non-potable seawater. The coasts are sandy, covered with shrubs like buckthorn. The soil is clayey, suitable for farming; the southern coast, like the northern one, is rocky. The lake has an oval shape, only the rivers Tup and Dzhirgalan make bays.

The area of the lake is mostly used for wintering. The valley of the Dzhirgalan River has the best forage lands, the lowlands are left for the pasturage. In spring and autumn, mountains with meadow grass are used for cattle driving. Based on the natural conditions, Shoqan Walikhanov provides recommendations on the year-round management of flocks. He wrote that cattle breeding is the «national wealth» of the Kirghiz, the main branch of farming. In this respect, Shoqan Walikhanov demonstrates his expertise in the socio-economic geography.

He defines agriculture as the «nation-wide work». The earth is fertile here; wheat, barley and millet are cultivated. All rivers have water mills and irrigation systems, there are fruit and vegetable gardens. The trade and exchange of goods are developing. In summer, the area is visited by caravans from Russia, Kashgar, and Central Asia. Fabrics are in a high demand; they pay for fabrics with sheep. Shoqan provides some figures: «The average price of a sheep is 8 tenge. 12 arshins of fabrics in Kashgar cost 1 tenge; by selling two its ends for one sheep, they make the profit of 6 tenge».

Петербург университеті.
Петербургский университет.
Petersburg University.

Г. Н. Потанин.
G.N. Potanin.

Ғылыми тұрғыдан қарағанда бұл сапар жемісті болды, күнделіктер жазылды, суретке салынып алынды, карта жасалды.

1856 жылдың жазында Омск қаласында Шоқан белгілі орыс саяхатшысы Петр Петрович Семенов танысады, ол Орыс география қоғамының тапсырмасымен Тянь-Шанға бет бұрған. Ол Шоқан Уәлихановтың ориентология және география бойынша білімін жоғары бағалады, зерттеуді жалғастыруға деген талпынысын қолдады. «1856–1857 ж. Тянь-Шанға саяхат» кітабында Шоқан Уәлихановтың «Шығыс тарихы және қырғыздармен тайпалас халықтардың ерекшелігі бойынша тамаша білімдар» екені туралы жазды.

Шоқан оның ғылыми зерттеулеріне көмек көрсетті. Орыс география қоғамына Семенов былай деп жазды: «қырғыз тұрмысының осындағы ең үздік білгірлері поручик сұлтан Шоқан Уәлиханов пен аудармашы Барташевтың хабарлаған мәліметтері, хабарлары мен үшін ерекше пайдалы болды».

Тян-Шаньға екінші рет сапарға аттанғанда П.П. Семенов Омбыға кірді. Шоқан оны Г.Н. Потанинмен таныстырды.

П.П. Семенов Тян-Шанскийдің ұсынуы бойынша Г.Н. Потанин 1859 жылдың көктемінде Петербург университетінің физика-математика факультетінің табиғат-тарих бөлімшесіне әскери қызметкер болып түсті. 1856 жылдың соңында П. П. Семенов Петербургке есептермен бірге Шоқанды Орыс география қоғамының нақты мүшелігіне қабылдауға ұсыныс жасап, Шоқан туралы мақтаулы мінездеме жіберді.

С научной точки зрения эта поездка оказалась плодотворной, велись дневники, делались зарисовки, составлялись карты.

Летом 1856 г. в Омске Чокан знакомится с известным русским путешественником Петром Петровичем Семеновым, который по заданию Русского географического общества следовал на Тянь-Шань. Он высоко оценил знания Чокана Валиханова по ориентологии и географии, поддержал стремление продолжить исследования. В книге «Путешествие в Тянь-Шань в 1856–1857 гг». он писал, что Чокан Валиханов был «замечательным эрудитом по истории Востока и в особенности народов, соплеменных киргизам».

Чокан оказывал ему помощь в его научных исследованиях. В Русское географическое общество П.П. Семенов писал: «В особенности полезны были для меня сведения, сообщенные лучшими здесь знатоками киргизского быта поручиком султаном Чоканом Валихановым и переводчиком Барташевым».

Отправляясь во вторую свою поездку на Тянь-Шань, П.П. Семенов заехал в Омск. Чокан познакомил его с Г.Н. Потаниным.

По рекомендации П.П. Семенова Тян-Шанского Г.Н. Потанин весной 1859 года поступил вольнослушателем естественно-исторического отделения физико-математического факультета Петербургского университета. В конце 1856 г. П.П. Семенов вместе с отчетами отправил в Петербург лестную характеристику о Чокане, рекомендуя его в действительные члены Русского географического общества.

П.П. Семенов Тян-Шанский.
P.P. Semyonov Tyan-Shansky.

From the scientific perspective, this journey had been fruitful; diaries were kept and sketches were made.

In summer 1856, Shoqan met with famous Russian traveler Pyotr Petrovich Semyonov Tyan-Shansky in Omsk, who was going to the Tien Shan by order of the Russian Geographical Society. He commended Shoqan Walikhanov's expertise in oriental studies and geography, and encouraged his willingness to continue his explorations. In his book The Journey to the Tien Shan in 1856-1857 he wrote that Shoqan Walikhanov was «deeply versed in the history of the East and especially peoples that shared tribal origins with the Kirghiz».

Shoqan assisted him with his researches. P.P. Semyonov Tyan-Shansky wrote to the Russian Geographic Society: «the information provided by the best experts of the Kirghiz life here - Lieutenant Sultan Shoqan Walikhanov and translator Bartashov – were particularly useful for me».

When going to the Tien Shan for the second time, P.P. Semenov-Tyan-Shanskiy stopped by in Omsk. Shoqan introduced him to G.N. Potanin.

On the recommendation of P.P. Semyonov Tyan-Shansky, G.N. Potanin was enrolled to the Department of Natural Sciences and History at the School of Physics and Mathematics of the Petersburg University as a non-matriculated student in spring 1859.

In late 1856, P.P. Semyonov sent along with his reports sent a favorable letter of reference with respect to Shoqan to Petersburg and recommended to include him into the number of full members of the Russian Geographical Society.

Петр Петрович Семенов Тян-Шанский (1827-1914) – әйгілі орыс географы, Тянь-Шань тауы жүйесін зерттеген алғашқы зерттеуші, осыған байланысты оған оның тегіне құрметті Тян-Шанский аты жалғанған. Ол Орыс географиялық қоғамының басқарушы қызметтерінің бірін атқарып, Ресей мен Орта Азияны меңгеру бойынша экспедициялардың ұйымдастырушысы болды. Ол елтану және Ресейді географиялық аудандастыру, география, статистика бойынша көптеген кітаптардың авторы. Оның бастамасымен көп томдық еңбектер жарық көрді: «Географическо-статистический словарь Российской империи», «Живописная Россия», «Отечество наше в земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении», «Россия – полное географическое описание нашего отечества». Ол К.Риттердің «Земледелие по Азии» еңбегін аударды. Семенов Тян-Шанскийдің едәуір жұмыстары Қазақстан мен Орталық Азияға арналады.

Петр Петрович Семенов Тян-Шанский (1827-1914) знаменитый русский географ, первый исследователь горной системы Тянь-Шаня, вследствие чего ему было присвоено почетное добавление к фамилии (Тян-Шанский). Он был фактическим руководителем Русского географического общества, организатором ряда экспедиций по изучению России и Центральной Азии. Он автор многочисленных книг по географии, статистике, страноведению и географическому районированию России. По его инициативе изданы такие капитальные многотомные труды, как «Географическо-статистический словарь Российской империи», «Живописная Россия», «Отечество наше в земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении», «Россия – полное географическое описание нашего отечества». Им переведен труд «Земледелие по Азии» К. Риттера и другие. Значительная часть работ Семенова Тян-Шанского посвящена Казахстану и Средней Азии.

Peter Petrovich Semyonov Tyan-Shansky (1827-1914), a famous Russian geographer, first researcher of the mountain system of Tyan-Shan, in the result of which he was given a honorable addition to his name (Tyan-Shanskyi). He was virtually a head of the Russian Geographical Society , an organizer of a number of expeditions on study of Russia and Central Asia. He is an author of numerous books on geography, statistics, regional geography and geographical zoning Russia. Under his lead have been published fundamental and main work such as «Geographical and statistical glossary of Russia Empire», «Picturesque Russia», «Our motherland in land, historical, tribal, economical and live sense», «Russia – a full geographical description of our motherland». He translated work «Husbandry in Asia» by K.Ritter and others. A great part of work by Semenov-Tyan-Shanskiy has been devoted to Kazakhstan and Central Asia.

Императорское
Русское Географическое
Общество

в собрании 21 февраля 1857 года
избрало
Поручика
Чекана Вели - Ханова
Своим действительным членом
Председатель

Вице Председатель

№ 572
20 марта/
1 апреля 1857
С.-Петербург

Секретарь

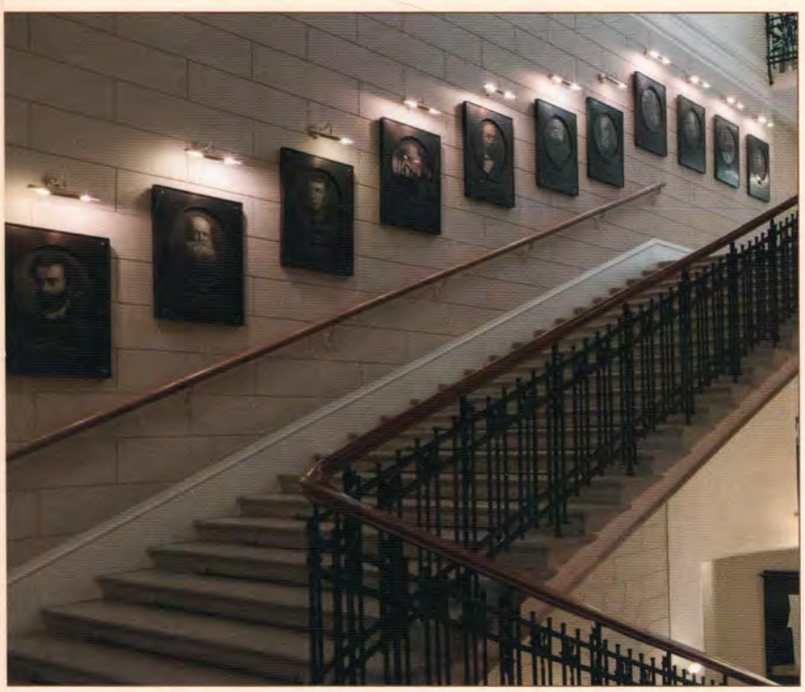

Шоқан Шығыс халқының ерте және ортағасырлық тарихын, рухани және материалдық мәдениетін терең меңгерді. Уәлихановтың Орыс географиялық қоғамының толық мүшелігіне сайлануы ғылыми еңбегінің мойындалғаны болып табылады.

Чокан глубоко изучил древнюю и средневековую историю, духовную и материальную культуру народов Востока. Признанием научных заслуг Валиханова явилось избрание его действительным членом Российского географического общества.

Shoqan studied deeply ancient and medieval history, spiritual and material culture of peoples of the East. Recognition of Walikhanov's scientific merits became his election as member of Russian geographic society.

Өзінің пікірінде ол былай деп жазды: «Шоқан Уәлиханов Ыстықкөлдің шығыс жағалауына саяхат жасады, онда қырғыз даласы туралы географиялық, этнографиялық және тарихи материалдар қорын жинады, бұл туралы хабарлауға дайынмын». П.П. Семеновтың ұсынысын географиялық қоғамның белгілі қайраткерлерінің бірі Е.И. Ламанский қолдады.

Қоғам кеңесінің 1857 жылғы 16 қаңтардағы отырысындағы ұсыныстар негізінде Шоқан Уәлиханов Орыс география қоғамының нақты мүшелігіне қабылданды. Оны сайлау туралы диплом қоғамның жалпы жиналысында 21 ақпанда қабылданды. Бұл акт жас зерттеушінің ғылым алдында сіңірген еңбегін жалпыға танылғанын көрсетті.

П.П. Семенов Шоқанды география бойынша ғылыми әдебиетпен таныстырды және оның Петербургке баруға және шығыс факультетін курсын тыңдауға талпынуын қолдады, Шоқанды неміс ғалымы Риттердің белгілі кітабы «Жер танудың» өзі аударған аудармасымен таныстырды.

Риттердің «Азияның атлас карталары туралы» жазбасында Шоқан Уәлиханов атластың төрт шығарылымына сипаттама береді. «Бізге будда миссионерлері жинаған материалдар бойынша жасалған Орталық Азия картасы жақын. Ол бойынша Шу өзені Ыстықкөлден ағып шығады, дәл Сырдария түбінде Арал теңізіне құяды.

Сібір картасында (1825 ж.) Шу өзені Ыстықкөлден ағып шықпайды».

В своем отзыве он писал: «Чокан Валиханов совершил путешествие на восточные берега Иссык-Куля, где собрал богатый запас географических, этнографических и исторических материалов о киргизской степи, которые готов сообщить». Рекомендацию П.П. Семенова поддержал Е. И. Ламанский, один из видных деятелей географического общества.

На основании рекомендаций на заседании Совета общества 16 января 1857 г. Чокан Валиханов был избран в действительные члены Русского географического общества. Диплом об его избрании был утвержден на общем собрании общества 21 февраля. Этот акт отразил общее признание заслуг молодого исследователя перед наукой.

П. П. Семенов познакомил Чокана с научной литературой по географии, поддержал его стремление ехать в Петербург и прослушать курс на восточном факультете, познакомил Чокана со своим переводом знаменитой книги немецкого ученого Риттера «Землеведение».

В «Заметках о картах атласа Азии» Риттера Чокан Валиханов дает характеристику четырех выпусков атласа. «Нам ближе карты Внутренней Азии, составленные по материалам, собранным буддийскими миссионерами. По ней река Чу вытекает из Иссык-Куля, под самой Сыр-Дарьей впадает в Аральское море.

На карте Сибири (1825 г.) река Чу вытекает не из озера Иссык-Куль».

In his reference, he wrote: «Shoqan Walikhanov traveled to the eastern shores of Issyk-Kul Lake, where he collected a rich supply of geographic, ethnographic and historical materials on the Kirghiz steppe, which he is willing to share». P.P. Semenov's recommendation was supported by E.I. Lamanskiy, one of the prominent figures of the Geographical Society.

Based on these recommendations, at the meeting of the Board of the Society on January 16, 1857, Shoqan Walikhanov was elected as full member of the Russian Geographical Society. Award for his election was approved at the general meeting of the Society on February 21. This deed witnessed the general recognition of contributions of the young explorer to the science.

P.P. Semyonov initiated Shoqan into the scientific geographical literature, encouraged his desire to go to Petersburg to complete the course of studies at the Department of Oriental Studies and acquainted him with his translation of the famous book Earth Science written by German scholar Ritter.

In his Atlas of Asia to the «Earth Science» by Ritter, Shoqan Walikhanov provides description of four issues of the Atlas. «The maps of Innermost Asia based on data collected by Buddhist missionaries, are the most accurate. According to the map, the Chu River arises from Issyk-Kul and inflows into the Aral Sea right below the Syr-Darya River. According to the map of Siberia (1825), the River Chu does not arise from Issyk-Kul Lake».

Белгілі географ, саяхатшымен кездескен ол өз отаны мен шектес елдерді зерттеу ниетіне берілуі ниетін түпкілікті тұжырымдады.

Шоқан ру аралық қырғыз қақтығыстарын реттегенше, коллекция жинағанша Петербургте Ресей мен Қытайдың сауда-экономикалық қатынастар мәселесін шешуде оның білімін пайдалану туралы мәселе шешілді. Шоқан Уәлиханов Құлжа қаласына дереу аттану нұсқауымен орыс дипломатиялық миссиясының құрамына алынды. Делегацияны Верныйдың негізін қалаушы подполковник М.Д. Перемышльский бастады. Миссия мақсаты – қытай өкіметімен келіссөздер жүргізу арқылы Қытаймен сауда қатынасын қалпына келтіруге қол жеткізу. Шоқан Уәлиханов Верный бекінісіне қайтып келді.

Миссияға басшылық жасау М.М. Хоменковскийдің кеңесімен Шоқан Уәлихановқа көшті, ол өзін Ыстықкөл сапарында көрсетті. Құлжаға барар жолда экспедиция бірқатар шекаралық орындарда болды, Шоқан Уәлиханов Шетелдік істер министрлігінің нұсқаулығын басшылыққа алады: «барлық әрекетті Құлжадағы елшімен келісіп жасау».

Құлжа қаласына сапар «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы» еңбегінде (1856 ж. Құлжа қаласына барған сапар күнделігі) көрсетілген.

«Құлжа қаласына барған сапар күнделігін», бағыттар сызбасын кемелденген ғалым, байқампаз саяхатшы жасаған. «Күнделік» 1856 жылғы 1 тамыздан бастап 12 қазан аралығындағы кезеңді қамтиды. Онда Ресейдің Қытаймен сауда қатынасы мәселесіне ерекше көңіл бөлінген, әлеуметтік құрылымға талдау жасалған, халықтың этникалық қатынастағы ала-құла түрі сипатталған. Ол шенеуніктер туралы мысқылмен, қарапайым халық өмірі туралы, шекарадағы алымдар мен қиянат туралы аяушылықпен айтады.

Құлжада өткізген үш ай Шоқан Уәлихановтың ой-өрісін кеңейтті. Қапалдан қытай шекара бекеті Борохуджираға дейін 6 күнде жетті. 1856 жылғы 1 тамызда «жағдай мені Қытайға алып келді – деп жазды Шоқан Уәлиханов. Жол Үйгентас (Уйгенташ) – Тас үйме асуы арқылы өтті». Ол ойпатқа сипаттама береді: «Таулы биіктегі төмен, батпақты ой, көптеген кішкентай өзендер, бұлақтары бар, саз деп аталады, ол Алтын Емел тауларымен қосылады.

Биіктіктен Борохуджира өзенінің барлық ағысы ашық көрінеді. Барлық жер бос және тасты, бұл ен далада қалың теректі тоғай ғана құм даладағы көлеңкелі көгал сияқты көгеріп көзге жайлы көрінеді.

Бұдан әрі жалаңаш дала жатыр, ол бірте-бірте тура Құлжаға дейін ойпатқа айналады. Өсімдік жоқ, жағалауларда ши мен қарасора бұталары. Ауа-райы өте ыстық». Шоқанның ойына еріксіз Ыстықкөлге жасаған саяхаты түсті: «Үйгентастың ерекше суретті түрі жоқ, Санташ немесе Түп өзеніне өткенде қандай еді».

Встреча с известным географом, путешественником окончательно укрепила его намерения отдаться изучению своей родины и сопредельных стран.

Пока Чокан улаживал межродовые киргизские распри, собирал коллекции, в Петербурге решался вопрос об использовании его знаний в решении вопросов торгово-экономических отношений России и Китая. Чокан Валиханов был включен в состав русской дипломатической миссии с предписанием немедленно отправиться в г. Кульджу. Делегацию возглавил основатель г. Верного подполковник М.Д. Перемышльский. Цель миссии – путем переговоров с китайскими властями добиться восстановления торговых отношений с Китаем. Чокан Валиханов вернулся в укрепление Верный.

Руководство миссией, по совету М.М. Хоменковского, перешло к Чокану Валиханову, который показал себя на Иссык-Куле. По пути в Кульджу экспедиция посетила ряд пограничных пунктов, Чокан Валиханов руководствуется инструкцией Министерства иностранных дел: «действовать, во всем совещаясь с консулом в Кульдже».

Поездка в г. Кульджу освещена в труде «Западный край Китайской империи и город Кульджа (Дневник поездки в Кульджу 1856 г.).

«Дневник поездки в Кульджу», схемы маршрутов сделаны уже зрелым ученым, наблюдательным путешественником. «Дневник» охватывает период с 1 августа по 12 октября 1856 года. Значительное место в нем отведено вопросам торговых отношений России с Китаем, дается анализ социальной структуры, описаны типы пестрого в этническом отношении населения. С сарказмом он говорит о чиновниках, с сочувствием – о жизни простого народа, о поборах и злоупотреблениях на границе.

Три месяца, проведенные в Кульдже, расширили кругозор Чокана Валиханова.

Из Капала до китайского пограничного пикета Борохуджир дошли за 6 дней. 1 августа 1856 года «случай привел меня в Китай, – писал Чокан Валиханов. – Путь проходил по проходу Югенташ (Уйгенташ) – Каменная насыпь». Он дает характеристику долины: «Низкая, болотистая котловина на горной возвышенности, покрытая множеством ручейков, родников, называемая саз, которая соединяется с Алтын-Эмельскими горами.

С возвышенности открывалось все течение речки Борохуджира. Все было пусто и каменисто, только густая рощица тополей приятно синела на этом пустыре, как тенистый оазис в песчаной степи. Далее лежит голая степь, которая постепенно превращается в равнину до самой Кульджи. Нет растительности, по берегам кусты чия и конопли. Стояла очень жаркая погода». Чокан невольно вспомнил предыдущее путешествие на Иссык-Куль: «Югенташ не представляет особенно картинных видов, каковы были при проезде через Санташ или реку Тюп».

The meeting with the renowned geographer and traveler conclusively consolidated his desire to devote himself to exploring of his homeland and the neighboring countries.

While Shoqan was settling the feuds among different Kirghiz dynasties and gathering collections, Petersburg decided on utilizing his knowledge for addressing the issues related to commercial and economic relations between Russia and China. Shoqan Walikhanov was included into the Russian diplomatic mission with the instruction to immediately leave for Kuldja. The delegation was headed by founder of the town of Verniy, Lieutenant Colonel M.D. Peremyshelskiy. The mission's goal was to reestablish trade relations with China through negotiations with the Chinese administration. Shoqan Walikhanov returned to the Verniy Fortress.

Upon the recommendation of M.M. Homenkovskiy, the leadership of the mission was resigned to Shoqan Walikhanov, who showed his worth on Issyk-Kul. On the way to Kuldja, the expedition visited a number of border check points. Shoqan Walikhanov followed the instructions of the Ministry of Foreign Affairs to «undertake any actions only after consulting with the Counsel in Kuldja».

The Kuldja journey was described in his work Western Region of the Chinese Empire and Town of Kuldja (Kuldja Journey Diary, 1856).

Kuldga Journey Diary and route maps were produced by an already mature scholar and attentive traveler. The Diary covers the period from August 1 to October 12 of 1856. It largely focuses on the issues of trade relations between Russia and China, provides an analysis of the social structure and describes individual types of the ethnically diverse population. With sarcasm, he tells about the officials, and with empathy - about the life of ordinary people, and about exactions and abuses at the border.

Three months spent in Kuldja had broadened Shoqan Walikhanov's outlook.

They reached the Chinese border picket Borohudzhir from Kapal within 6 days. On August 1, 1856, «a chance led me to China» Shoqan Walikhanov wrote. «The road run through the passage Yugentash (Uygentash), the Rock Mound». He describes the valley: «A low, swampy basin on the highland, covered with many streamlets and springs. It is called saz and connects with the Altyn-Emel mountains.

The hill commands a view of the whole course of the Borohudzhira River. Everywhere the scenery was desert and stony, only a thick grove of poplars appeared blue against this wasteland like a shady oasis in the sandy steppe. Next, there is a bare steppe, which gradually turns into a plain until Kuldja. There is no vegetation; bushes of cheegrass and hemp grow on the riversides. The weather was very hot». Shoqan involuntarily recalled his previous trip to Issyk-Kul: «Yugentash does not have any special picturesque views, like those we saw when passing through Santash or across the Tup River».

Алтын Емел арқылы өтетін Құлжа қ. бағыт. 1856 ж.

**Маршрут через Алтын-Эмель до г. Кульджа.
Рис. Ч. Валиханова. 1856 г.**

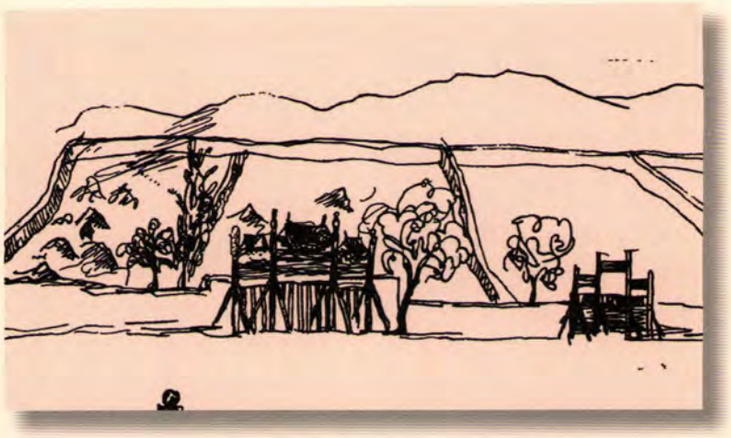
**Routes through Altyn-Emel to Ghulja.
Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.**

**Қалмақ зайсаны.
Ш. Уәлихановтың суреті. 1856 ж.**

**Калмыцкий зайсан.
Рис. Ч. Валиханова. 1856 г.**

**Kalmyk zaisan.
Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.**

**Батыс Қытайдағы қала қақпалары.
Ш.Уәлихановтың суреті. 1856 ж.**

**Городские ворота в Западном Китае.
Рис Ч. Валиханов. 1856 г.**

**City gates in West China.
Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.**

**Батыс Қытайдағы Іле өзені маңындағы лагерь.
Ш.Уәлихановтың суреті. 1856 ж.**

**Лагерь около реки Или в Западном Китае.
Рис Ч. Валиханов. 1856 г.**

**Camp near the Ili river in West China.
Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.**

Қытайлар тұрмысын бақылаған Шоқан Уәлиханов күнделікте былай деп жазады: «Бұл құмды сортаң даланы... қытай төзімділігі еңбектің оңтайлы тәсілімен жеңе білді. Жерді жыртты, егін екті, каналдармен су жіберді. Біздің Астрахань және Орынбор губернияларының егіншілері үшін мұндай жерлер өте жарамсыз болып есептеледі және өңделмей қалады.

Осы егін даласы арасымен біз жүріп келе жатып, таң қалдық... Айналаға шолу жасай отырып, Іле өзеніне жеттік, бұл Борохуажараның Түргенкент маңында Ілеге құятын жері. Ауыр асудан кейін көгалға жеттік». Шоқан былай деп жазады: «Бұл кеш менің есімде, Ыстықкөл экспедициясы уақытындағы Күдергі жанындағы лагерь сияқты аса жаймақоңырлығымен қалды». Аялдаған жердегі бір кешті ғана сипаттау қаншама ақпарат береді – табиғат, қырғыздар және олардың тұрмысы, керуен туралы.

Сапарда Шоқан жергілікті халықпен әңгімелесті, олардың тұрмысымен, салтымен танысты, қалалардың, елді мекендердің жағдайын сипаттады: «Қалаға келіп кірдік, мүлгіген тыныштық, біз адам мекендемей қалдырған ежелгі жерге кіргендей болдық. Тек бұрыштан қытай қызы көрінді... Басына бір гүлдерді тағып алған, шашы жиналған, a la chinois (шиньон) басының артқы жағында».

Ресейдің Құлжаны қытайларға беруі. / Передача Россией Кульджи китайцам. / Disposal of Ghulja from Russia to China.

Құлжа қ. қытай шенеунігінің қабылдауында. Ш. Уәлихановтың суреті. 1856 ж.

Прием у китайского сановника в г. Кульджа. Рис. Ч. Валиханова. 1856 г.

Audience with Chinese nobleman in the city of Ghulja. Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.

Наблюдая за бытом китайцев, Чокан Валиханов записывает в дневнике: «Эту песчаную солонцеватую степь... китайское терпение умело победить трудом. Взборонил землю, посеял, пустил по каналам воду. Вот для наших земледельцев Астраханской и Оренбуржской губерний, где такие местности считаются совершенно негодными и остаются без разработки. Посреди этих нив мы ехали и удивлялись...

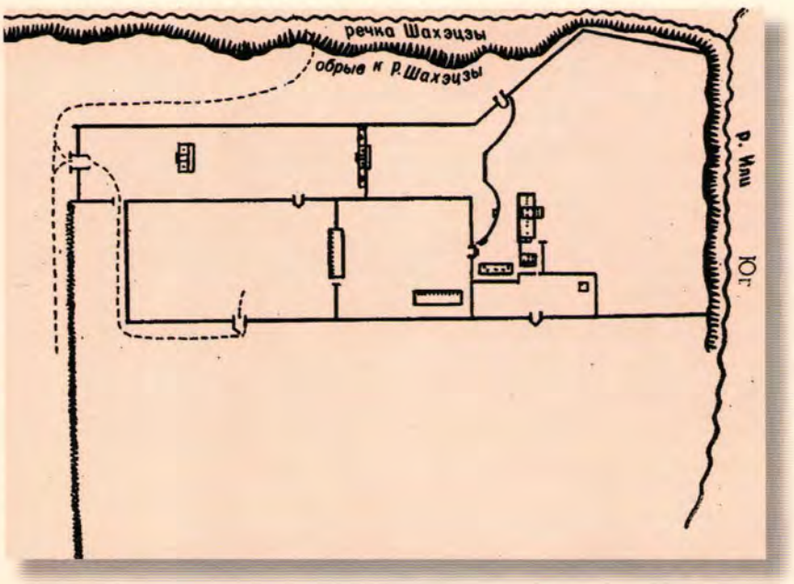
Обозревая окрестности, набрели на р. Или, это было место, где Борохуажара впадали в Или близ г.Тургенкент. После тяжелого перехода попали в оазис». Чокан записывает: «Этот вечер остался в моей памяти по своей чрезвычайной приятности, как лагерь наш при Кудорге во время Иссык- Кульской экспедиции». Описание только одного вечера на привале дает столько информации – о природе, о киргизах и их быте, о караване.

В поездке Чокан много общался с местным населением, знакомился с их бытом, укладом, описывал состояние городов, населенных пунктов: «Въехали в город, была невозмутимая тишина, казалось, мы въехали в необитаемый оставленный антик. Только из-за угла показалась китайская девушка... На голове торчали какие-то цветы, волосы были убраны, а la chinois (шиньон) назад».

Observing life of the Chinese people, Shoqan Ualikhanov wrote in his diary: «This sandy alkaline steppe... was conquered by the Chinese patience through labor. Drag the field, sow and let the water through the channels. This is for our farmers in Astrakhan and Orenburg, where such lands are considered to be totally useless and are not cultivated. We were passing these cornfields with the amazement...

While exploring the surroundings, we came upon the Ili River. It was the place where Borohuazhara inflowed into the Ili near the town of Turgenkent. After the difficult passage, we found ourselves in an oasis». Shoqan records: «This evening is best remembered for the extraordinary pleasure similar to one when we camped near Kudorge during the Issyk-Kul expedition». His description of only evening overflows information about the nature, the Kirghiz and their everyday life, and about the caravan.

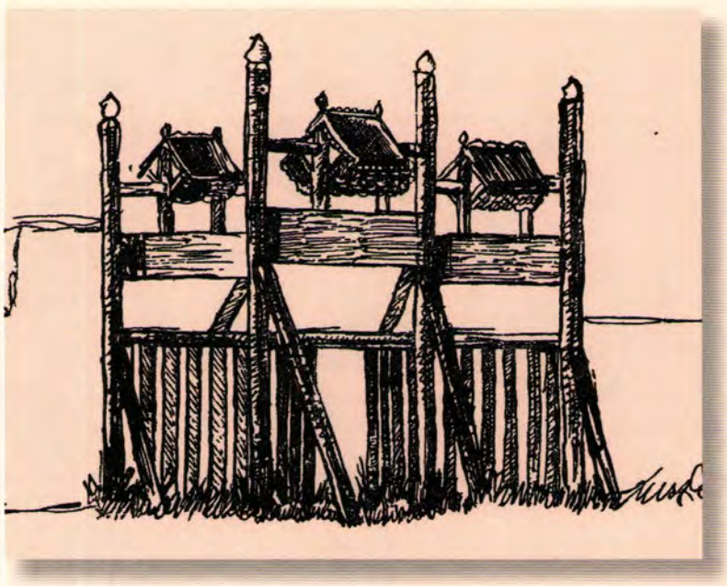
During the journey, Shoqan talked to the local people a lot, learned about their lifestyle and described the condition of urban settlements and villages: «When we entered the city, the silence was imperturbable. We seemed to have entered into a deserted antique. Only a Chinese girl appeared from around the corner... She had some flowers plucked into her head, her hair was collected behind a la chinois (chignon)».

Құлжа қаласының жоспары.
Ш.Уәлихановтың суреті. 1856 ж.

План города Кульджа. Рис. Ч. Валиханов. 1856 г.

City plan of Ghulja. Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.

Батыс Қытайдағы қала қақпасының бөлігі.
Ш.Уәлихановтың суреті. 1856 ж.

Часть городских ворот в Западном Китае.
Рис. Ч. Валиханов. 1856 г.

Part of city gates in West China.
Pic. by Sh. Walikhanov. 1856.

Шоқан Уәлиханов: «Мұнда сұмдық зеріге сің: көз алдыңызға елестетіп көріңіз, төрт қабырғаға қамалып отырасың, азат болсаң да, өз билігің өзіңде емес, баратын жер және айналысатын іс жоқ».

Ол сапарға шыққан күннен бастап сапар журналын жүргізді, онда ол барлық алған әсерлерін, ойларын, оқығандарынан көшірме үзінділер алды және оны «Қап» деп атады. Сапардан қайтқаннан кейін ғалым оны Азия департаментіне берді, онда ол қазіргі күнге дейін жатыр. Бұл «Қапта» бәрі бар. Каменский әкей бос уақытында қытай діни мистериясы Ин-Янді, яғни табиғаттағы ер адам мен әйел бастауын өлеңмен аударды.

Ен дала ландшафты басқаша өсімдік өскен тегіс даламен ауысты, «жыңғыл» – алла ағашының тұқымынан шыққан өсімдік, шеңгелмен бірге жерді түрлендіріп тұрды».

Қорғас өзенінің арғы жағында – қытай бекеті. Қытайға тереңдеп кірген сайын халық өмірі жандана түскен, қала көкке малынып тұр.

Құлжаға 5-ші тамызда келдік, 11-ші тамызда келіссөздер жүргізу туралы шешім қабылданды – олар бар-жоғы 4 рет еді.

Құлжа – Іле провинциясының басты қаласы. Мұнда Батыс өлкесінің барлық басқармасы орналасқан, яғни Тарбағатай, Іле және Жеті қала провинциялары.

Халқы 70 мыңға жуық – жергілікті мұсылмандар, қашқарлықтар, тараншылар. Мұсылман халқы мұнда жоңғарлар кезінен бастап-ақ оларды астықпен қамтамасыз ету үшін тұрған.

Шоқан қытай тіліне талдау жасайды: «Қытай сауаты және тілі бөлек заттар, біздегідей байланыста емес. Әрбір дыбыс пен мәннің өз жазуы бар. Сондықтан тілді білмей қытай кітаптарын оқуға болады», – міне Шоқан осындай қорытынды жасайды.

Азық-түлік туралы: «ет арзан, тауық – бізде голландық деген атпен белгілі, салмағы 10 ф дейін болады. Жемістен – үш түрлі тұқымды шабдал. Ол Пекинде де жоқ. Алмұрт жақсы: бергомоттар біздікінен нашарлау, алмұрттар француз жюльеткаларын еске түсіреді! Жүзім ақ, үлкен сопақтау, ұсақ тұқымды, шығыста оны кіш-міш деп атайды.

Ақырында 11-ші тамызда келіссөздер басталды. Шоқанды 100 тағамнан тұратын түскі ас таң қалдырды: «Мұнда не бар екенін бір Құдай біледі: торай, теңіз құрты мен өрмекшілер, бәліш, үйрек, дәмсіз пісірілген төбет plus ultra (өте жоғары деңгейді). Мұны аса ашты бұрышпен және тұзбен дәмдеген. Мен ауырып қалдым да, түскі асқа қатысып рақаттанбадым». Айтпақшы, Шоқан өз жұмыстарында француз сөзін жиі қолданатын, ол француз ғалымдарының жұмыстарын түпнұсқасында оқыды.

Құлжа Ілеге Сарыбұлақ (Ша-хе-цза) өзені құятын жерде орналасқан, оның бойымен және көлденең 4 шақырымға созылған. Үйлер балшықтан салынған. Бақтар, бақшалар кездеседі. Қытайлардың еңбексүйгіштігін атап көрсетеді, ешнәрсе босқа қалмайды: қарасораның қабығынан арқан жасайды, сабағымен шатырды жабады, шөптік емдік қасиетін пайдаланады, жүгеріден арақ жасайды.

Чокан Валиханов отмечал: «Скука здесь страшная: представьте, что заключены в четырех стенах, хотя и свободны, но не можете располагать собой, некуда идти и нечем заняться».

Он с начала поездки вел путевой журнал, в котором записывал все впечатления, мысли, выборки из читанного и назвал его «Мешок». После возвращения ученый отдал его в Азиатский департамент, где он покоится и поныне. В этом «Мешке» было все. Отец Каменский в досужий час перевел стихами китайскую религиозную мистерию Ин-Ян, т.е. мужское и женское начало в природе.

Пустынный ландшафт сменился ровной степью с другой растительностью, «джингиль – растение из породы божьего дерева с ченгилем разнообразила местность».

За рекой Хоргос – китайский пикет. С углублением в Китай оживает жизнь населения, города погружены в зелень.

В Кульджу прибыли 5 августа, решено 11 августа начать переговоры-всего их было 4.

Кульджа – главный город Илийской провинции. Здесь находятся все управления Западного края, т.е. провинции Тарбагатая, Или и Семи городов.

Население около 70 тыс. – туземные мусульмане, кашгарцы, таранчи.

Мусульманские поселения здесь еще со времен джунгаров для снабжения их хлебом.

Чокан делает анализ китайского языка: «Китайская грамота и язык вещи отдельные, без той связи, как у нас. Каждое значение, а не звук, имеет свое письмо. Посему можно читать китайские книги, не зная языка», – вот к такому выводу приходит Чокан.

О провизии: «Мясо дешево, курицы – известные у нас как голландские, бывают весом до 10 ф. Из плодов – персик трех пород. Их нет даже в Пекине. Груши хороши: бергомоты уступают нашим, груши напоминают французские жюльетки! Виноград белый, большой продолговатый, мелкой породы, называемый на востоке киш-миш.

Наконец, 11 августа начались переговоры. Чокана Валиханова поразил обед из 100 блюд: «Бог знает, что тут было: поросенок, каракатица и пауки, пирожки, утка, сваренная до безвкусия пес plus ultra (высшей степени). Все это было в излишке приправлено перцем и луком. Я был болен и не имел удовольствия участвовать на обеде». Кстати, Чокан в своих работах часто использует французские слова, он читал в подлиннике работы французских ученых.

Кульджа расположена при впадении в Или речки Сарыбулак (Ша-хе-цза), растянута на 4 версты вдоль и поперек. Дома глинобитные. Встречаются сады, огороды. Отмечает трудолюбие китайцев, ничто не пропадает: из коры конопли делают веревки, стебли идут на покрытие крыш, используют целебные свойства трав, из джугары делают водку.

Shoqan Walikhanov wrote: «It is dreadfully boring here. Imagine that you are locked up indoors, and, while being free you can do nothing with yourself - there is no place to go and nothing to do».

From the day of departure he was keeping his journey log book, where he recorded all his experiences, thoughts, and extracts from his readings. He called his journey log book The Bag. Upon his return, he passed it over to the Asian Department where it has been kept until now. The Bag included everything. Father Kamenskiy in his leisure time translated as a verse the Chinese religious mystery of Ying-Yang, the male and female principle in nature.

The wild scenery was replaced with a flat steppe with different vegetation, «dzhingil, an oldman wormwood species, and chengil broke the monotony of the landscape».

There is a Chinese picket across the Khorgos River. With deeper penetration into China, the life of people revives; the cities are smothered in greenery.

We arrived to Kuldja on August 5; it was decided to start negotiations – four in total – on August 11.

Kuldja is the main city of the Ili Province. All administrative bodies of the Western Region, i.e. the provinces of Tarbagatai, Ili, and Seven Cities, are located here.

The number of population is 70 thousand people including indigenous Muslims, the Kashgar, and taranchi.

Muslim settlements has been here since the days of Dzungars to supply them with bread».

Shoqan makes an analysis of the Chinese language: «Chinese writing and verbal language are two different things; they do not have the connection like in our language. Every meaning, not the sound, has a character. Therefore, one can read Chinese books, without knowing the language», concludes Shoqan.

On provision: «meat is cheap, the chicken known at home as the Dutch chicken can be of up to 10 pounds. As to the fruits, there are three species of peaches. They are not available even in Beijing. Pears are good: bergamot pears are inferior to ours; the pears resemble the French juliettes! The grapes are white, large, oblong-shaped; it is the small species called Kish-mish in the East.

Finally, on August 11 negotiations began. Shoqan Walikhanov was struck with the 100-dishes dinner: «God alone knows that was here: porkling, cuttlefish and spiders, pasties, a duck cooked until it turned tasteless, dog plus ultra (the supreme degree). All this was excessively peppered and onioned. I was sick and did not enjoyed the dinner». Interestingly, Shoqan often use French words in his writings - he read original works of French scholars.

Kuldja is located near the influx of the Sarybulak River (Sha-heh-tsza) into the Ili, and stretches 4 miles in length and breadth. Houses are wattle-and-daub. There are fruit and vegetable gardens. He notes the diligence of the Chinese - nothing is wasted: they make ropes from the bark of hemp, stems are used for roofing; they use the health-giving qualities of herbs, and use durra to make vodka.

Шоқан елшілікте де Пекинде жасалған империя картасымен танысады: «Ол таза әрленген. Басты өзендер қою көк бояумен боялған, шамалы, құятын өзендер – жасылмен. Таулар қырынан конус болып салынған. Қытайдың екі басты өзендері Хуанхе және Янцзы-Цзян, оларды қытайлар мемлекеттің арқауы деп атайды – бірінші кезекте рельефпен көрсетіледі. Сондай-ақ Батыс өлкенің, яғни Жоңғарияның, Тарбағатайдың және Шығыс Түркістанның атласы бар.

Қазіргі аумағы Балқашпен және Ыстықкөлмен шектеледі, ол Темэрту және Тұзкөл деп аталады. Девис мырза қытай карталары туралы былай дейді: «Қытайды иезуиттар топографиялық түрде тригонометриялық бастаулар негізінде (?) сондай дәлдікпен түсірген, Индияның ағылшын иеліктерін қоспағанда, Азияның ешқандай бөлігінде Орта Империя сияқты мұндай дәл түсірілім жоқ».

Шоқан халық өмірімен танысады. Қаладан 15 шақырым жерде Іле жағалауында балықшылардың күркелері кездеседі – олардың «қысық көзді, иегінде бірнеше жұлма сақалы бар түрлері орыс мұжығының жалбыр шашты және үлкен басынан соншалық айрықшаланады».

Ең тамаша жерлер – Іле жағалауы: «Қалың жиде және жабайы раушан бірігіп өсіп кеткен. Жидектердің шырмауықтың ақ мамығымен өріліп кеткен қызыл шоғы әдемі көрінеді. Раушандардың мұнда үш тұқымы бар – дөңгелек, қызыл және қара жемісті.

Қыркүйектің ортасында күз белгілері білінді – суық, жел... Қытайлар қой терісінен жасалған киімдерін киеді. Қар қарашаның соңында түседі, ақпанда ериді. Іле өзені Желтоқсанның аяғынан бастап наурызға дейін қатады».

Шоқан үшін үлкен жаңалық нефритпен танысу болды, ол тұтас коллекция жинады: «Нефрит тек Шығыс Түркістанда бар, ол әртүрлі. Жаркент және хотан нефриті Юрункаш және Каракаш өзендерінен қазып алынып, сарайға жіберіледі. Басқа минералдардан күкірт, мүсәтір, селитра Кучадан қазып алынады».

Қытай шенеуніктерімен келіссөздер жүргізгеннен кейін делегация достық қатынас орната алды. Құлжа мен Чугунчакта елшілік ашылды. 1856 жылдың күзінде Құлжа өлкесінде 3 ай болғаннан кейін Шоқан Уәлиханов Омбыға оралды.

Тапсырманы орындап, экспедицияда үш ай болып Шоқан өз білімін кеңейтті, досы Г.Н. Потанинмен бірге білімін толықтыру үшін мұрағатқа бас қойды, онда олар жарлықтарды, командирлердің, хандардың, сауда және дипломаттық миссия басшыларының есептерін оқыды.

Барлық экспедицияда оған оның көркемсуретке деген қабілеті көмектесті. Оның жазулары мен суреттері нақты бейнеледі. Ол бағытты, (әскери топограф сияқты), жолдарды, асулардың сызбасын сызып отырды «нәтижесінде сызбалар емес, толық карталар жасалды, олар «Азиядағы жер тану» еңбектерінде болды.

Чокан у консула знакомится с картой империи, состав ленной в Пекине: «Отделка ее очень чиста. Главные реки окрашены темносиней краской, второстепенные, впадающие – зеленой. Горы рисуются в профиле конусами. Две главные реки Китая – Хуанхе и Янцзы-Цзян, называемые китайцами жилами государства,– рельефно выставляются на первом плане. Есть также атлас Западного края, т.е. Джунгарии, Тарбагатая и Восточного Туркестана.

Территория внешняя ограничивается Балхашом и Иссык-Кулем, который назван Темэрту-нор и Тускуль. Господин Девис о китайских картах говорит: «Китай был топографически снят иезуитами на основании тригонометрических начал с такой точностью, что, за исключением английских владений Индии, ни одной части Азии не имеется такой точной съемки, как Срединная Империя».

Чокан знакомится с жизнью населения. В 15 верстах от города на берегу Или встречаются хижины рыбаков – которые «настолько разнятся, как узкоглазная его физиономия с несколькими клочками волос на бороде от косматой и огромной головы русского мужика».

Прекрасные места – берега Или: «Густая джида, ильм, ива образуют над вами свод; барбарис, джингиль и дикие розы переплетаются вместе. Красные кисти ягод красиво висят, переплетенные белым пухом какого-то вьюна. Розы были тут трех пород – с круглыми, красными, черными ягодками.

В середине сентября появились признаки осени – холода, ветры... Китайцы облачаются в одежды из овчины. Снег падает в конце ноября, тает в феврале. Река Или замерзает в середине декабря до марта».

Большим открытием для Чокана было знакомство с нефритом, он собрал целую коллекцию: «Нефрит родится только в Восточном Туркестане, он разнообразен. Яркендский и хотанский нефрит добывается из рек Юрункаш и Каракаш и идет ко двору. Из других минералов сера, нашатырь, селитра добывается в Куче».

После переговоров с китайскими чиновниками делегации удалось установить дружеские отношения. Было открыто консульство в Кульдже и Чугунчаке. Осенью 1856 г., после 3-месячного пребывания в Кульджинском крае. Чокан Валиханов вернулся в г. Омск.

Выполнив поручение, пробыв в экспедиции три месяца, Чокан расширил свои знания, и вместе со своим другом Г.Н. Потаниным окунулись в архив, чтобы пополнить, знания, которые черпали из указов, отчетов командиров, ханов, глав торговых и дипломатических миссий.

Во всех экспедициях ему помогли его художественные способности. Его записи и рисунки уточняли изображения. Он вычерчивал маршрут (как военный топограф), пути, схемы перевалов, «в результате получились подробные карты, а не схемы, которые были в трудах по «Землеведению Азии».

At consul's, Shoqan studied the map of the empire made in Beijing: «Its finishing is very clear. The main streams are painted in dark blue, secondary ones – in green. The mountains are drawn sidewise as cones. China's two major rivers - the Hwang Ho and Chang Jiang called by the Chinese 'the veins of the state' are embossed in the foreground. There is also an atlas of the Western Region, i.e. Dzungaria, Tarbagatai and Eastern Turkestan.

The external territories are bounded by Balkhash and Issyk-Kul called Temertu-nor and Tuskul. Mr. Davis wrote about Chinese maps: «China was surveyed by the Society of Jesus relying on trigonometry with such a preciseness, that, except for the British India, no part of Asia was as accurately surveyed as the Middle Kingdom».

Shoqan learns about the life of the local population. Within 15 miles from the city, there are fishermen's huts of on the riverside of the Ili which «differ as much as his narrow-eyed face with a few flocks of hair on the chin differ from a large mop-haired head of the Russian peasant».

The banks of the Ili are picturesque: «Thick Russian olives, elms and willows make an arch above you; barberry, dzhingil and wild roses are all interweaving. There are beautiful red strings of berries entwined with white fluff of some loach. The roses here are of three species – with round, red, and black berries.

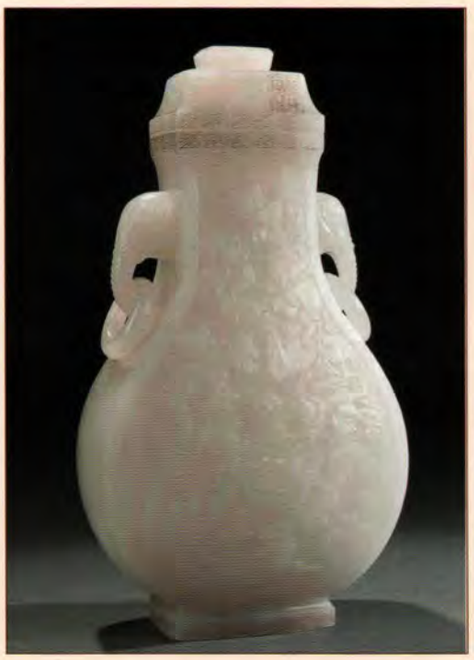
In mid-September, the first signs of the autumn – cold weather and winds - appeared... The Chinese wear sheepskin clothing. Snow falls in late November, and thaws in February. The Ili River freezes up in mid-December until March».

For Shoqan, founding jade was a tremendous discovery, he collected a lot of stones: «Jade appears only in the Eastern Turkestan, and it is diverse. The Yarkend and Khotan jade is mined on the rivers Yurunkash and Karakash and is delivered to the Royal Household. Other minerals include sulfur, ammonium chloride, and salpeter; they are produced in Kucha».

Negotiations of the delegation with Chinese public officers resulted in establishment of friendly relationships. Consulates were opened in Kuldja and Cuguchak. In autumn 1856, after the three-month stay in the Kuldja region, Shoqan Walikhanov returned to Omsk.

Fulfilment of the assignment and the three-month expedition experience has broadened Shoqan's expertise. He and his friend G.N. Potanin flung themselves into work in archives in order to expand their knowledge through studying orders and reports of commanders, khans and heads of trade and diplomatic missions.

In all expeditions, his artistic skills helped him a lot. His records and drawings gave a refinement to the images. He drew routes (as a military topographer), travel paths, mountain pass schemes, which «resulted in detailed maps, rather than schemes included into the Earth Science of Asia».

Нефриттің ерекшелігі – өте жабысқақтығында. Оның беріктігі болатқа тең. Түсі кейде ақ, одан әрі жасыл және қара түстерге құбылып тұрады. Көгілдір және қызғылт нефрит те кездеседі. Біртүстілері жоғары бағаланады. Оны зергерлік және көркем-декоративті бұйымдар жасауға пайдаланады.

Особенность нефрита – высокая вязкость. Его прочность соизмерима со сталью. Цвет – от белого через все оттенки зелёного, до почти чёрного. Встречается голубой и красный нефрит. Выше ценится однотонной окраски, его используют для изготовления ювелирных и декоративно-художественных изделий.

Spesifics of nephritic stone is the high viscosity. Its hardness is commensurable with steel. Color is changing from white via all shadows of green, to almost black. There are blue and red nephritic stone. More valuable is solid color, which is used for producing jewelry and artistic ware.

Орталық Азия картасы. Ш. Уәлиханов құрастырған. 1860 ж.
Карта Центральной Азии. Составил Ч. Валиханов, 1860 г.
Map of Central Asia. Composed Sh. Walikhanov, 1860.

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың өзінің зерттеген шекарасының картографиясына қосқан үлесі зор. Географтардың пікірі бойынша, Шоқанның күнделік беттерінің біріне салған Орталық Азияның картасы оларды қатты қызықтырады. Бұл Қашқарияның және онымен шектелген аудандардың ең алғашқы анық картасы еді.

Не менее значителен вклад Чокана Чингисовича Валиханова и в картографию исследованных им территорий. По мнению географов, интерес вызывает карта Центральной Азии, сделанная Чоканом на страницах одного из его дневников. Это была первая достоверная карта Кашгарии и граничащих с ней районов.

Shoqan Walikhanov's contribution in cartography of explored by him territories is also very considerable. In opinion of geographers, map of Central Asia, made by Shoqan on pages of his diary, excites interest. It was first true map of Kashgaria and regions, bordering with it.

Жас Ш. Уәлихановтың ғылыми нәтижелері 1856–1857 ж. «Ыстықкөлге саяхат күнделігі», «Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалар», жаңа мәліметтермен толықтырылған «Ыстықкөлге саяхат күнделігі», «Жоңғария очерктері» атты сапар кезіндегі очерктерінде көрсетілген. Бұрын жазған бұл жұмыстарын Ш. Уәлиханов жиырма жасында жазған.

«Жоңғария очерктері» – оның жұмыстарының ішіндегі маңыздыларының бірі, 1860 жылы Петербургте жазылған, «Географиялық қоғам жазбаларында» жарияланған.

Жоңғария – XIX ғасырда Жоңғар Алатауының Іле және Алакөл ойпаты және Шығыс Тянь-Шань арасындағы байтақ облысты белгілеу үшін пайдаланылған географиялық атау. Бұл аумақты Шоқан Уәлиханов «Очерктерінде» Шығыс Жоңғария – Қашқариядан бөлектеп Орыс Жоңғариясы деп атайды.

«Очерктерде» ол Жоңғарияға, Ыстықкөлге, Құлжаға және Қашқарға барған экспедицияларының жаңа мәліметтермен толықтырылған нәтижелерді жазады. «Очерктер» Орта Азияны сипаттаудан басталады, Ш.Уәлиханов жазғандай оның үстінде «осы уақытқа дейін қандай да бір құпия перде ілініп тұрады. Екі қуатты еуропалық державалардың Ресей мен Англияның жақын көрші болып тұрғанына қарамастан, көп бөлігі сонда да еуропалық ғылым үшін көптеген қатынастарда қолжетімді емес болып қалады».

Жоңғар Алатауы. \ Джунгарский Алатау. \ Dzungarian Alatau.

Научные результаты первых путешествий молодого Ч. Валиханова в 1856–1857 гг. отражены в его путевых очерках «Дневник поездки на Иссык- Куль», «Западная провинция Китайский империи и г. Кульджа», «Записки о киргизах», «Дневник поездки на Иссык-Куль», «Очерки Джунгарии», дополненные новыми данными. Эти ранние работы Ч. Валиханов написал в двадцатилетием возрасте.

«Очерки Джунгарии» – одна из важнейших его работ, написана в I860 г. в Петербурге, опубликована в «Записках географического общества».

Джунгария – географическое название, употребляющееся в XIX веке для обозначения обширной области Джунгарского Алатау между Илийской и Алакольской впадинами и Восточным Тянь-Шанем. Эту территорию Чокан Валиханов в «Очерках» называет Русская Джунгария, в отличие от Восточной Джунгарии – Кашгара.

В «Очерках» он пишет о результатах своих экспедиций в Джунгарию, на Иссык-Куль, в Кульджу и Кашгар, дополненные новыми данными.

Начинаются «Очерки» с характеристики Средней Азии, над которой, как писал Ч. Валиханов, «висела до сих пор какая-то таинственная завеса». Несмотря на близкое соседство двух могущественных европейских держав, России и Англии, большая часть все-таки остается для европейской науки во многих отношениях недоступною.

The scientific outcomes of first journeys of young Sh. Walikhanov in 1856–1857 were included into his trip essays such as Issyk-Kul Journey Diary, Western Region of the Chinese Empire and Town of Kuldja, The Kirghiz Notes, The Dzungaria Sketchbook supplemented with new information. Sh. Walikhanov produced these early works at the age of twenty.

The Dzungaria Sketchbook, one of his most important works, was written in Petersburg in 1860 and published as a part of the Sketch Books of the Geographical Society.

Dzungaria is a geographical name used in the 19 century to denote the vast area of the Djungar Alatau between the Ili and Alakol basins, and the Eastern Tien Shan. In the Sketches Shoqan Walikhanov calls this territory Russian Dzungaria to distinguish it from the Eastern Dzungaria – Kashgar.

In the Sketches, he describes the results of his expeditions to Dzungaria, to Issyk-Kul, Kashgar and Kuldja supplemented with new information.

He begins the Sketches with characterization of Central Asia, which, as Sh. Walikhanov wrote, «was covered with a sort of mysterious veil. Despite the close proximity of two powerful European powers, Russia and England, yet the major part has remained inaccessible for the European science in many respects»

«Очерктерде» алдыңғы экспедициялар қорытындысы келтірілген. Ол болған оқиғаларды сипаттады, Тянь-Шань, Тибет және Куэнь-Лун туралы көп географиялық мәліметтер келтірді.

Шоқан Уәлиханов Жоңғарияның өсімдік дүниесін толық сипаттайды. Ыстықкөлде ол орнитологиялық және этнологиялық коллекция жинады, олар Дрезденге жіберілді.

Жануарлар дүниесіне қатысты ол «Жоңғария орта азиялық құланды Монғол Гобиінің жігетайынан бөлетін табиғи шекара және қыратты дала қарақұйрығынан бастап тараған жазық ен дала ақбөкенінің тарау шегі».

Әрі қарай ол Қашқарға барған сапарын сипаттайды, Заукин шатқалы арқылы асуды есіне алады, ол туралы П. П. Семенов Тян-Шанский жазған. Ол Кашка өзенімен көтеріліп келе жатырмын деп пайымдаған, ал Ш.Уәлихановтың керуені Заукенің өзімен жүрді, сондықтан ол күмәнданды: «Біздің ғалым – саяхатшы Заукин асуын Кашка-Ата деп қабылдаған. Керуен бір күн бойы көтеріле алмас еді және сондықтан оның бір бөлігі шағын батпақ жалпақ қыратта түнеді, онда Заукин асуы аяқталады, ал екінші бөлігі төменде ескі түнеуде қалды».

Ш. Уәлиханов саяхат кезінде жинаған мәліметтер жеке өзінің бақылауынан, адамдардан, шенеуніктерден, жазба көздерінен, ресми құжаттардан және кітаптардан алынған. Ғалым көпестердің, бағыттар туралы ақпарат, этнографиялық, статистикалық, көрші елдер туралы саудалық мәліметтер берген көпестердің рөлін ерекше атап көрсетеді.

Экспедиция нәтижесі «Ыстықкөлге сапар» (күнделік) және «Жоңғария очерктері» атты еңбектері болды.

«Очерктердің» соңында Ш. Уәлиханов «Оқуға арналған мақала көлемі қазіргі уақытта саяхатымның екінші жартысына көшуге мүмкіндік бермейді, бірақ менің әңгімеме құрметті замандастарым назар аударатын болса, онда Қоғамға менің аз танылған Азияның ішкі дүниесіне жасаған саяхаттан алған әсерімді келесі отырыстардың бірінде айтып беру борышын қабылдаймын».

1857 жылдың екінші жартысында көрші Шығыс Түркістандағы (Қашқария) саяси жағдаймен танысу үшін Ш. Уәлиханов тағы да Қырғызстанға жіберіледі, онда ұлт-азаттық қозғалыс басталды. Географиялық қоғам мен СІД Азиялық департаменті Шоқан Уәлиханов кандидатурасын қолдады.

В «Очерках» подведены итоги предыдущих экспедиций. Он описывал приключения, привел много географических сведений о Тянь-Шане, Тибете и Куэнь-Луне.

Чокан Валиханов подробно характеризует флору Джунгарии. На Иссык-Куле им была собрана орнитологическая и этнологическая коллекции, которые были отправлены в Дрезден.

Насчет фауны он писал: «Джунгария есть естественная граница, разделяющая среднеазиатского кулана от джигетая Монгольской Гоби и предел распространения сайги – антилопы низменных пустынь от джейрана нагорных степей».

Далее он описывает путешествие в Кашгар, упоминает переход через Заукинское ущелье, о котором писал П.П. Семенов Тян-Шанский. Он полагал, что поднимается по реке Кашка, а караван Ч. Валиханова шел по самой Зауке поэтому он сомневался: «Принял ли наш ученый – путешественник проход Заукинский за Кашку-Ату. Караван не мог подняться в продолжение одного дня и поэтому одна часть его ночевала на небольшом болотистом плоскогорье, которым заканчивается Заукинский проход, а другая часть оставалась внизу на старом ночлеге».

Сведения, собранные во время путешествия Ч. Валихановым, состоят из личных наблюдений, полученных от простых людей, чиновников, из письменных источников, официальных документов и книг. Особо ученый отмечает роль купцов, давших информацию о маршрутах, этнографических, статистических, торговых сведениях о соседних странах.

Результатом экспедиции стали труды «Поездка на Иссык-Куль» (дневник) и «Очерки Джунгарии».

В конце «Очерков» Ч. Валиханов отмечал: «Объем статьи, предназначенной для чтения, не позволяет мне перейти в настоящее время ко второй половине моего путешествия, но если рассказ мой удостоится внимания почтенных моих сочленов, то я поставлю себе приятным долгом передать Обществу дальнейшие впечатления моего путешествия в малоизвестной внутренности Азии в одно из последующих заседаний».

Во второй половине 1857 г. Ч. Валиханова вновь направляют в Киргизию для ознакомления с политической обстановкой в соседнем Восточном Туркестане (Кашгарии), где вспыхнуло национально-освободительное движение. Географическое общество и Азиатский департамент МИДа поддержали кандидатуру Чокана Валиханова.

The Sketchbooks summarized the results of his previous expeditions. He described his adventures, provided an abundance of geographical information about the Tien Shan, Tibet and Kunlun.

Shoqan Walikhanov describes the flora of Djungaria in great detail. On Issyk-Kul, he gathered ornithological and ethnological collections which were sent to Dresden.

As to the fauna, he wrote: «Dzungaria is a natural boundary separating koulan of Central Asian from dziggetai of the Mongolian Gobi, and saiga antelope of the lowland deserts from goitered gazelle of the upland steppes».

Then he describes his Kashgar journey, and mentions the passage through the Zauke gorge, mentioned by P.P. Semyonov Tyan-Shansky in his writings. He thought that he was going up the Kashka River, and Walikhanov's caravan was going through the Zauke, so he had doubts: «Did our travelling scientist mistake the Zauke pass for Kashka-Ata? The caravan could have not get up in one day, so a part of it spent the night on a small marshy highland, where the Zauka passage ends, while the other part stayed at the old overnight stop at the bottom».

The information collected during the trip by Sh. Walikhanov consists of his personal observations, and data obtained from people, officials, written sources, official documents and books. The scholar specifically emphasizes the role of merchants who gave information about routes and ethnographical, statistical, and commercial particulars of the neighboring countries.

The expedition resulted in his works Issyk-Kul Journey (diary), and The Dzungaria Sketchbook.

In the end of the Sketchbooks, Sh. Walikhanov noted: «Size of a paper for reading restricts me from describing the second half of my journey, but if my story is of interest to my honorable fellow members, I will be pleasantly obliged to share my subsequent experiences during the journey to the little-known inner Asia with the Society at one of its next meetings».

In the second half of 1857, Sh. Whalikhanov was again sent to Kirghizia to observe the political situation in the neighboring Eastern Turkestan (Kashgar), where a national liberation movement emerged. The Geographical Society and Asian Department of the Ministry of Internal Affairs supported a candidature of Shoqan Walikhanov.

«Әрине, – деп еске алады кейінірек П. Семенов Тян-Шанский, осынау талантты жас жігітке генерал Гасфордтың назар аударуын парызым деп санадым және Тянь-Шань сапарынан оралған соң Уәлихановты Қашқарға жіберу туралы ойымды білдірдім, ал нәтижесінде ол жоспарды Уәлиханов тамаша жүзеге асырды».

«Само собой разумеется, – вспоминал позже П. Семенов Тян-Шанский, – что я почел долгом обратить на этого молодого талантливого человека особое внимание генерала Гасфорда и по возвращении моем из путешествия в Тянь-Шань подал мысль о командировании Валиханова в Кашгар, что и было впоследствии осуществлено Валихановым с полным успехом».

«It goes without saying, – recollected later P.P.Semyonov Tyan-Shanskiy, – that I considered it as my duty to draw a special attention of general Gasphord to this young talented person, and after I came back from my trip to Tyan-Shan I suggested an idea to send Walikhanov to Kashgar, and it was made later on by Walikhanov successfully».

Адольф Шлагинтвейт – Орталық Азияның неміс зерттеушісі. Мюнхендегі Шлагинтвейттер отбасындағы бес баланың екіншісі. Оның алғашқы жұмысы Альпіні ғылыми тұрғыда зерттеуге арналды. «Альпінің физикалық жағырафиясы туралы зерттеулер» атты еңбегі жарияланғаннан кейін танымалдылыққа ие болды. 1854 жылы британдық Ост-Үндістан компаниясы Германды, Адольф пен Робертті жердің магнитті өрісін зерттеуге аттандырады. Одан кейінгі үш жылда олар Деккан жазығынан өтіп, одан әрі Гималайдан, Қарақорым мен Куньлуньнан әрі асады. Герман мен Роберт саяхаттан 1857 жылдың басында оралады. Ал Адольф Қашгарияны одан әрі зерттеуді жалғастырады.

Адольф Шлагинтвейт – немецкий исследователь Центральной Азии. Был вторым из пяти братьев в семье Шлагинтвейтов из Мюнхена. Его первая работа была посвящена научному изучению Альп. Получил известность после публикации работы «Исследования о физической географии Альп». В 1854 году Британская Ост-Индская компания командирует Германна, Адольфа и Роберта для изучения магнитного поля Земли. В течение последующих трёх лет они пересекли плато Деккан, затем прошли Гималаи, Каракорум и Куньлунь. Германн и Роберт вернулись из путешествия в начале 1857 года, Адольф продолжил исследования в Кашгарии.

Adolf Schlagintweit is a German researcher of Central Asia. The was a second from five brothers in the Schlagintweit family from Munich. His first work was dedicated to the scientific research of Alps. he become famous after publishing his work «Research of Physical Geography of Alps.» In 1854 The English East India Company sent on a mission trip Hermann, Adolf and Robert for study Earth's magnetic field. During the next three years they crossed the Plato Dekkan, then the Himalayas, Karakorum Range, Kunlun Shan. Hermann and Robert returned from the journey in the beginning of 1857, whereas Robert continued his research in Kashgaria.

**Роберт, Адольф және Герман Шлагинтвейттер.
Роберт, Адольф и Герман Шлагинтвейт.
Robert, Adolf and Hermann Schlagintweit.**

Шоқан үш өлкеде болған саяхатшылар – Плано Карпини, Гильоме Рубруке, Марко Поло туралы әдебиетті зерттеді.

Ол Омбыда мұрағаттық материалдармен айналысты. Экспедиция бағдарламасы П.П. Семенов Тян-Шанский және К. Гутковскиймен бірлесіп жасалды. Шоқан үлкен саяси, тарихи, географиялық материал жинады.

Қашқария ол кезде еуропалықтар үшін жабық болды. Осының алдында онда барған белгілі неміс географы Адольф Шлагинтвейт сол жерде қаза тапты.

«Қашқарға баратын және кері Алатау округіне қайтатын жолды сипаттау» очеркінде Ш. Уәлиханов экспедицияның жорықтық құрамын толық сипаттады: «28-ші маусымда мен Қарамола шатқалында Қапалдан 30 шақырым жерде керуенге қосылдым. Керуен Семей азиаттарымен жабдықталған және жеті адамға тиесілі болды. Оның жорықтық құрамы мынадай болды: 1 керуен басы, 7 приказчик және 34 адам күтуші. Керуен жанында 6 жорық киіз үйі, 101 түйе, 65 ат және 18 545 күміс рубльдік тауар болды. Тауар Удина (Шығыста Якуби деген атпен белгілі), Ярмаков, Тушнин, Ремизов сәтені; нанка: Мединцовтың қытай үлгісімен, Ярмаковтың; Тушнин фабрикасының шұғасы, вер-веред, түсті жартылай барқыт; Ярмаковтың люстрины, коленкоры; орамалдар, айналар, подностар, мыс тегештер, бәкі, балауыз қойғыштар және т.б. тұратын. Орыс фабрикалары шығарған қазандықтар, китайкалар, сондай-ақ сусар терілер, штоф, капитель, былғары болды. Керуен басымен кеңескеннен кейін мен Әлімбай деген атқа ие болдым және қоқан құзырындағы маргелан тумасының ұлы деп аталды. Керуенбасының туысы ретінде мен жеке бөлікті және бір жорық киіз үйін басқаруыма алдым. Керуен мүшелері арасында келіспеушілікті болдырмау үшін менің жаңа атым мен шыққан тегім жарияланды».

Мюнхен – А. Шлагинтвейттің отаны. / Мюнхен – родина А. Шлагинтвейта.
Munich is a motherland of A. Schlagintweit.

Чокан изучил литературу о путешественниках, бывавших в тех краях, – Плано Карпини, Гильоме Рубруке, Марко Поло.

Он занимался в Омске с архивными материалами. Программа экспедиции была разработана совместно с П.П. Семеновым-Тян-Шанским и К. Гутковским. Чокан собрал большой материал – политический, исторический, географический.

Кашгария в то время была закрыта для европейцев. Известный немецкий географ Адольф Шлагинтвейт, незадолго до него проникший туда, погиб там.

В очерке «Описание пути в Кашгар и обратно в Алатавский округ» Ч. Валиханов подробно описал походный состав экспедиции: «28 июня я присоединился к каравану на урочище Карамула, в 30 верстах от г. Капала. Караван был снаряжен семипалатинскими азиатцами и принадлежал семи лицам. Походный состав его был следующий: 1 караванбаши, 7 приказчиков и 34 человека прислуги. При караване было 6 походных юрт, верблюдов 101, лошадей 65 и товаров на 18 545 рублей серебром. Товар составляли ситцы фабрики Удина (известные на Востоке под названием Якуби), Ярмакова, Тушнина, Ремизова; нанки: Мединцова на китайскую руку, Ярмакова; сукна, вер-веред, полубархат цветной фабрики Тушнина; люстрин, коленкор Ярмакова; платки, зеркала, подносы, медные тазы, перочинные ножи, подсвечники и т. д. Котлы, китайки и из других произведений русских фабрик, были также выдровые шкуры, штоф, капитель, кожи. После совещания с караванбаши я принял имя Алимбая и назвался кокандским подданным, сыном маргеланского выходца. В качестве родственника караванбаши я получил в свое управление отдельную часть и одну походную юрту. Для предупреждения разногласия между членам каравана было объявлено мое новое имя и происхождение».

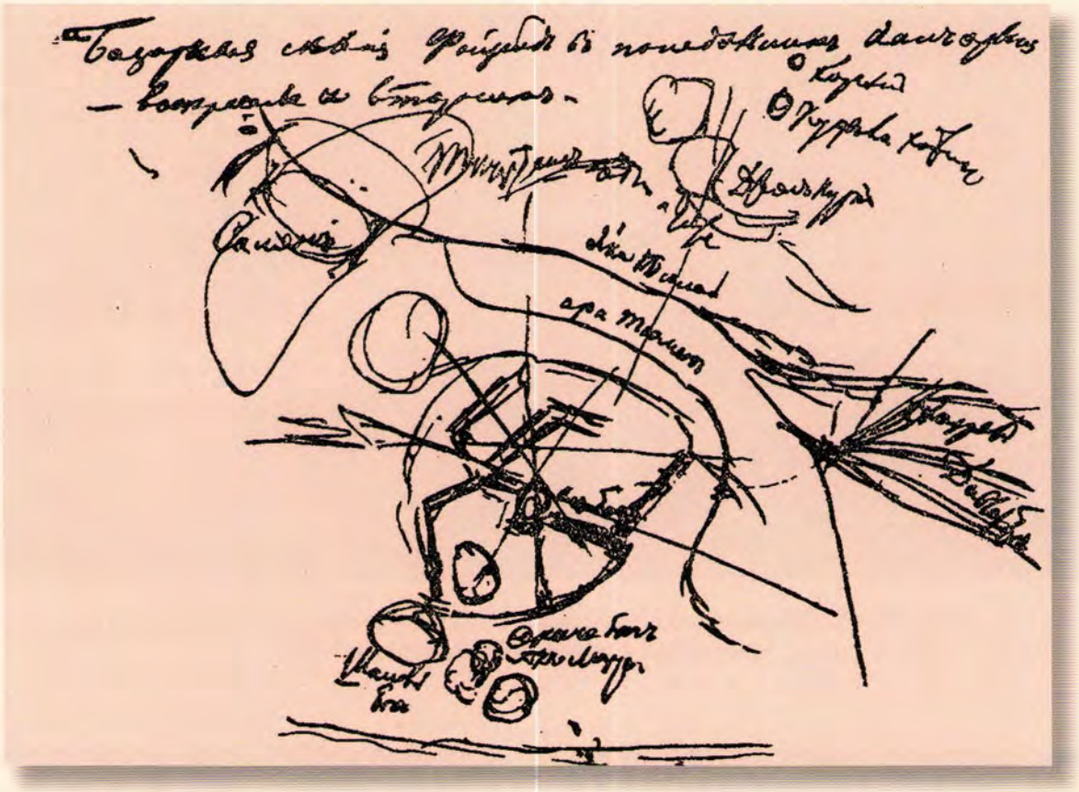
Shoqan studied books about travelers who visited these regions such as Giovanni da Pian del Carpine, Guillaume de Rubrouck, and Marco Polo.

In Omsk, he worked on archival materials. The expedition program was elaborated jointly with P.P. Semyonov Tyan-Shansky and K. Gutkovskiy. Shoqan collected a lot of political, historical, and geographical data.

Kashgaria of that time was closed for Europeans. Well-known German geographer Adolf von Schlagintweit who passed into Kashgaria just before him, died.

In his essay The Description of the Road to Kashgar and back to the Alatau Province,

Sh. Walikhanov described the composition of the expedition group in details: «On June 28, I joined the caravan in Karamula in 30 versts from the town of Kapal. The caravan included Semipalatinsk Asians and belonged to seven people. Its composition was as follows: 1 head of the caravan (caravanbashi), 7 salesclerks and 34 servants. The caravan had 6 camp yurts, 101 camels, 65 horses and goods worth 18,545 rubles in silver. Goods were cotton chintz produced by factories of Udin (known under the name Yakubi in the East), Yarmakov, Tushnin, Remizov; nankeen from the factories of Medintsov (in Chinese fashion) and Yarmakov; woolen cloth, вер-веред, cotton velvet from the factory of Tushnin; lustring and fancy clothes from Yamakov; scarves, mirrors, trays, copper pots, pocket knives, candlesticks and so on. Kettles, nankeen and other products of Russian factories. There also were otter skins, heavy silk, wire ribbons and leather. After consulting with the head of caravan, I assumed the name of Alimbay and presented myself as a Kokand subject, son of an immigrant from Margilan. As the relative of head of the caravan, I managed my own part of the caravan and one camp yurt. To prevent discrepancies between members of the caravan, my new name and origin had been announced».

Қашқар қ. аймағының жоспары. Ш. Уәлихановтың суреті. 1858 ж.
План окрестностей г. Кашгара. Рис. Ч. Валиханова. 1858 г.
Plan of Kashgar surroundings. Pic. by Sh. Walikhanov. 1858.

Шоқан Уәлиханов «Қашқариядан Алатау тауларына дейінгі жолжазбалары» күнделігін 1858 ж. 28 маусымнан, Қапал қ. маңындағы Қарамола тоғайында керуенге қосылған күннен бастап Қапал қаласынан Верный қ. дейін кері қайтқан жолы – 1859 ж. 12 сәуірге дейін жаза бастайды.

Бұл сапарды мазмұны бойынша үш кезеңге бөлуге болады:

1. Қапал қаласынан қытай шекарасына дейін – Орыс Жоңғариясы;
2. Қашқария (Шығыс Түркістан);
3. Қытай шекарасынан Верный қ. дейін кері қайтар жол.

Жүріп өткен жолдарындағы жергілікті жерлер мен өзендердің аттары, сондай-ақ асулардың арақашықтығы шақырыммен сипатталады.

Шоқан Уәлиханов саяхатының бағыттарын егжей-тегжейлі сипаттайды: Тянь-Шань арқылы Қапалдан Қашқарияға барған бағытын: «менің керуенімнің бағыты»; Верныйдан Қашқарияға, Ыстықкөлден Қашқарияға дейін және одан әрі жер-су, өткелдердің аттары, орографиясы мен олардың сипаттамалары бейнеленген жерлерді ол былайша, мысалы Терек өзені туралы – «суы мол алқап», «Ыстықкөл жағалауы: жазық жер», ары қарай «қою шыршалар», жоғарыда «тас көп» деп жазады. Одан әрі жолдарды егжей-тегжейлі сызбаларымен, жоспарларымен толық сипаттайды, сондай-ақ асулардың арасындағы арақашықтықты шақырыммен көрсетеді. «Шелек орталық қыраттан бастау алады, жол Торайғыр тауына алып барады, Шоқан Уәлиханов оны былайша – демек «Торы айгыр» деген сөзді аударғанда «гнедой жеребец», оны жоңғар шапқыншылығынан кейін осы жерден тапқан деп түсіндіреді.

Ыстықкөлден Қашқарияға дейін: «Ыстықкөлдің жағасындағы Қызыл су өзенінен өткен соң Боранбай бауының баурайында түнедік. Жазық, тегіс жер... Заукуге көтерілдік, бұл жерде төбешіктер көп, шырша тығыз өскен... Зауку етегінде түнедік.

Бұл жер ойлы-қырлы, тас көп. Шыршалар жоқ, бірақ азғантай арша өсіп тұр. Өткелде үлкен-үлкен қой тастар жатыр, өте алмайтын жерлер бар... Ақсай жотасынан түскен соң Шатырташ деген жерге түнедік. Өзен үлкен, шөбі шүйгін, жазық алқап. Қашқарияға кірдік. Қашқария қаласының аумағы 12 шақырым. Осы жақтан қаланың астынан үлкен өзен ағып өтеді. Қалаға кірер кезде бізді үш қақпадан өткізді».

Ол жүрген жерлерінде күнделік те жазды, сурет те сала жүріп, бәрін қадағалап жүрді. Әскери топографтың қолымен сызылған бағыт-құйылымдар, өткелдер, сауда жолдарының сызбалары нәтижесінде картаға айналды. Шоқан Уәлиханов картограф болады. Ол тек қана географ, гидролог, геолог, ботаник, зоолог болып қана қоймай, этнограф, әдебиетші, сәулетші де болды.

Шоқан Уәлихановтың барлық шығармалары күнделіктегі жазбаларының, әріптестерінің зерттеулері, байырғы тұрғындардың айтқандары негізінде құралған. Орыс, француз, неміс, парсы, араб және түрік тілдерін білуі Орталық Азия өңірінің географиясын, тарихын, этнографиясын түпнұсқадағы көне дереккөздерден оқып-білуіне көп септігін тигізді.

Дневник «Описание пути от Кашгара до Алатавских гор» Чокан Валиханов начинает вести с 28 июня 1858 г. со дня присоединения к каравану на урочище Карамула в районе г. Капала по 12 апреля 1859 г. – обратный путь от г. Капала до г. Верного.

Этот путь по содержанию можно разделить на три периода:

1. от г. Капала до китайской границы – Русская Джунгария;

2. Кашгария (Восточный Туркестан);

3. Обратный путь от китайской границы до г. Верного.

По маршруту описываются названия местностей и рек, через которые проходили, а также расстояния между переходами в верстах.

Чокан Валиханов подробно описывает маршруты путешествия: маршрут через Тянь-Шань от Капала в Кашгар, как он пишет, «маршрут моего каравана»; от Верного в Кашгар, от Иссык-Куля до Кашгара и далее, где отражаются названия местностей и рек, перевалов, орография и их характеристики, например, о реке Терек – «долина многоводная», «берег Иссык-Куля: местность равнинная», далее «густые ели», выше «много камней». Дается подробное описание дорог с подробными схемами, планами, а также, расстояния между переходами в верстах. «Чилик берет начало из центральной возвышенности, дорога вывела на горы Торайгыр». Чокан Валиханов поясняет: значит «Туры айгыр» в переводе «гнедой жеребец», которого нашли здесь после изгнания джунгар.

От Иссык-Куля до Кашгара: «снявшись с реки Кызыл-Су на берегу Иссык-Куля, ночевали возле сада Бурамбая. Местность равнинная... поднимались по Зауку, здесь много холмов, густые ели... ночевали у подножия Зауку.

Местность холмистая, каменистая. Елей нет, имеется немного арчи. На перевале лежат громадные глыбы, камни, есть труднопроходимые места... спустившись с хребта Аксая, ночевали в местности Чатырташ. Река большая, трава хорошая, долина ровная. Вошли в Кашгар. Окружность города Кашгар 12 верст. И с этой стороны под городом течет большая река. Когда входили в город, нас пропустили через трое ворот».

Он ведет наблюдения и заполняя дневник, и делая зарисовки. Маршруты-притоки, перевалы, торговые пути вычерчены рукой военного топографа, в результате схемы превращены в карты. Чокан Валиханов становится картографом. Он проявляет себя не только географом, гидрологом, геологом, ботаником, зоологом, но и этнографом, литератором, архитектором.

Все труды Чокана Валиханова были основаны на дневниковых записях, исследованиях коллег, опросах коренных жителей. Знания русского, французского, немецкого, персидского, арабского и тюркского языков способствовали изучению древних источников в подлиннике по географии, истории, этнографии Центрально-Азиатского региона.

Shoqan Walikhanov kept his diary The Description of the Road to Kashgar and back to the Alatau Province from June 28 1858, when he joins the caravan in Karamula near the town of Kapal until April 12, 1859 when he returned from Kapal to Verniy.

This route may be divided into three periods according to their contents:

1. From Kapal to the Chinese border – Russian Dzungaria.

2. Kashgaria (Eastern Turkestan).

3. Return from the Chinese border to Verniy.

On the way, he recorded names of places and rivers passed by them, and distances between the passes in versts.

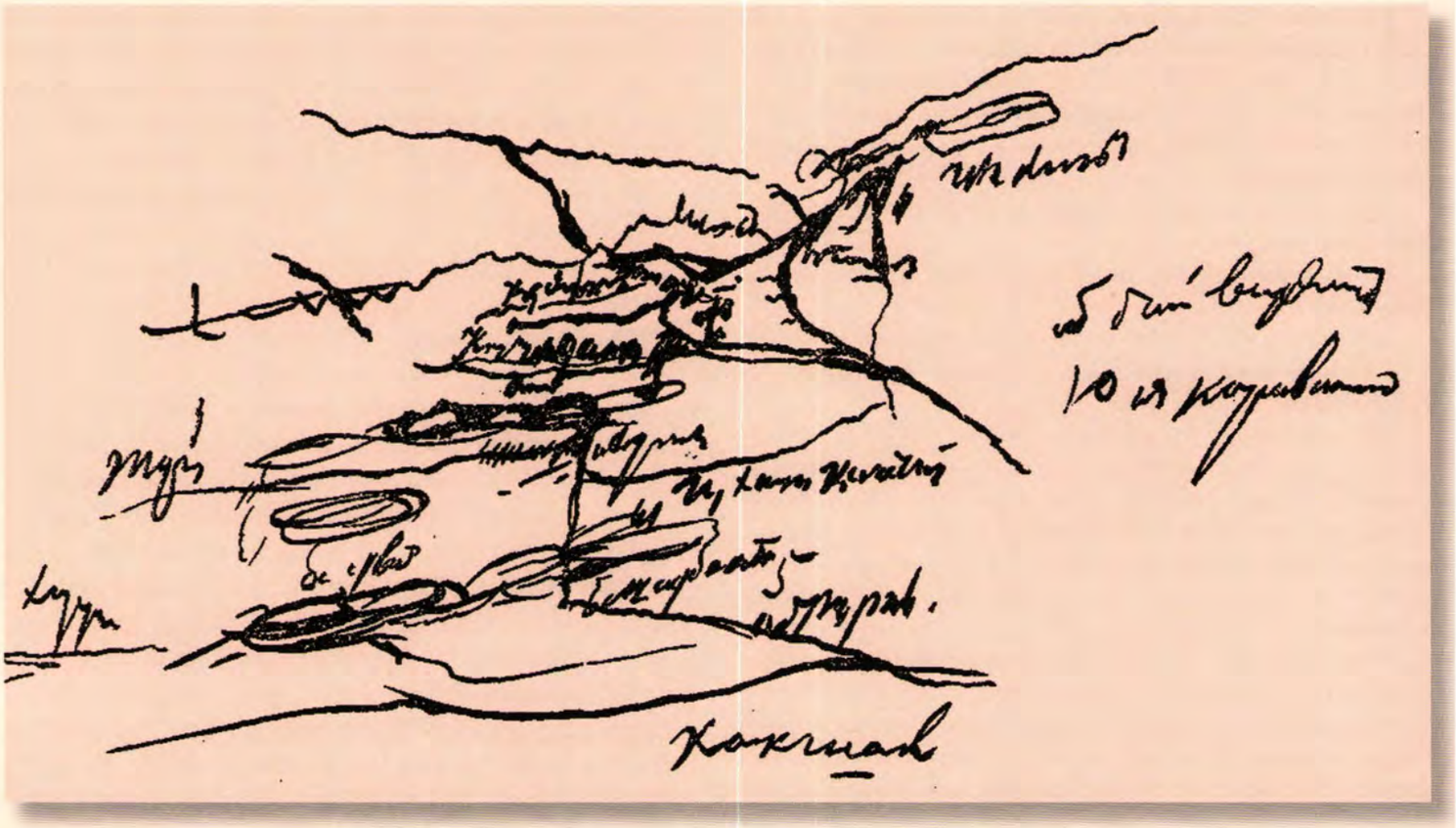
Shoqan Walikhanov scrupulously describes their itinerary: the way through the Tien Shan from Kapal to Kashgar, as he writes, «the route of my caravan»; from Verniy to Kashgar, from Issyk-Kul to Kashgar and further, where he recorded names of places and rivers, mountain passes, orography and their features, for example, the Terek River - «the water-abundant valley», «shore of Issyk-Kul: the terrain is flat», then «thick spruce woods», and «a lot of stones» above. He gives detailed description of the road with thorough schemes and plans them, and distances between the passes in versts. «Chilik arises from the central highlands, and the road led us to the mountains of Toraigyr». Shoqan Walikhanov explains: «Tury aygyr means a 'bay horse', that was found here after the expulsion of Dzungars.

From Issyk-Kul to Kashgar, «after leaving the Kyzyl-Su River on the shore of Issyk-Kul Lake, we spent the night near the garden of Burambay. The terrain is flat ... We went up Zauku, there are a lot of hills, thick spruce woods... we spent the night at the foot of Zauku.

The terrain is hilly, rocky. There are no spruces, only small juniper. Huge boulders and rocks lie on the mountain pass, there are some heavy-going places... after descending the ridge of Aksay, we spent the night in the Chatyr-tash area. The river is large, the grass is good, the valley is flat. Then we entered Kashgar. The Kashgar is 12 versts around. Under this part of the city, a large river is flowing. When we entered the city, we passed through three gates. «

He makes observations and, when making records in the diary, also draws sketches. The routes, tributaries, passes, and trade routes were drawn by the hand of the military topographer. As a result, the schemes became maps. Shoqan Walikhanov becomes a map-maker. He demonstrates his skills not only as geographer, hydrologist, geologist, botanist, and zoologist, but also as ethnographer, writer, and architect.

All writings of Shoqan Walikhanov were based on his diary notes, researches of his colleagues, and interviews with indigenous people. His command of Russian, French, German, Persian, Arabic and Turkic languages helped him to study the ancient original sources on geography, history, and ethnography of the Central Asian region.

Тянь-Шань қыратының сызбасы. Ш.Уәлихановтың суреті. 1858 ж.
Схема Тянь-Шанского сырта. Рис. Ч. Валиханова, 1858 г.
Scheme of Tyan-Shan syrt. Pic. by Sh. Walikhanov. 1858.

Шоқан Уәлихановтың еңбегін әлемдік ғылым мойындады. Оның шығармалары орыс, ағылшын, неміс және француз тілдерінде басылып шықты.

Керуен жолға 1 шілдеде шығып, Іле өз. – Алтын-Емел бекеті, Якши-Алтын Емел өткелі арқылы жүріп отырды. Алты күн өткенде Іле арқылы өткелге шықтық. Өткелден өту оңай болмады: тозығы жеткен кемені аттардың құрығына байладық, олар оны жүзе тартты, аттарымыз 25 еді. Сарыбұлақтан Ілеге дейін 10 асудан өттік.

Алдымызда, Тянь-Шань. Шоқан Уәлиханов үш жолдың ішінен Ақсу жолын барынша ыңғайлы деп таңдады. Басты дәлел «Зауку өткелінен жол Ыстықкөлдің тегіс және құнарлы жері арқылы өтеді, оның екі өткелі бар. Қашқариядан 150 шақырым жерде – қырғыздар биікте сыртта орналасқандықтан Сырт (арқа/спина) деп атап кеткен биік, таулы ел жатыр».

Күз өз дегенін істеуде, жоғарыға көтерілген кезде керуен бес түйеден, екі аттан айырылды.

«Күнделік І». Қапалдан Зауку өткеліне дейінгі бағыт. 1858 ж. 14 қыркүйектің басы. Керуен «ат тұяғы баспаған, адам білмейтін елдерге» келді. Шоқан Уәлиханов «барынша толық және жөнді күнделік жазуға» бел буды. «Айналадан ұшар басын қар жапқан таулар көрініп тұр, сайда тоғай қараяды, оның түбінен шағын көл көрінеді».

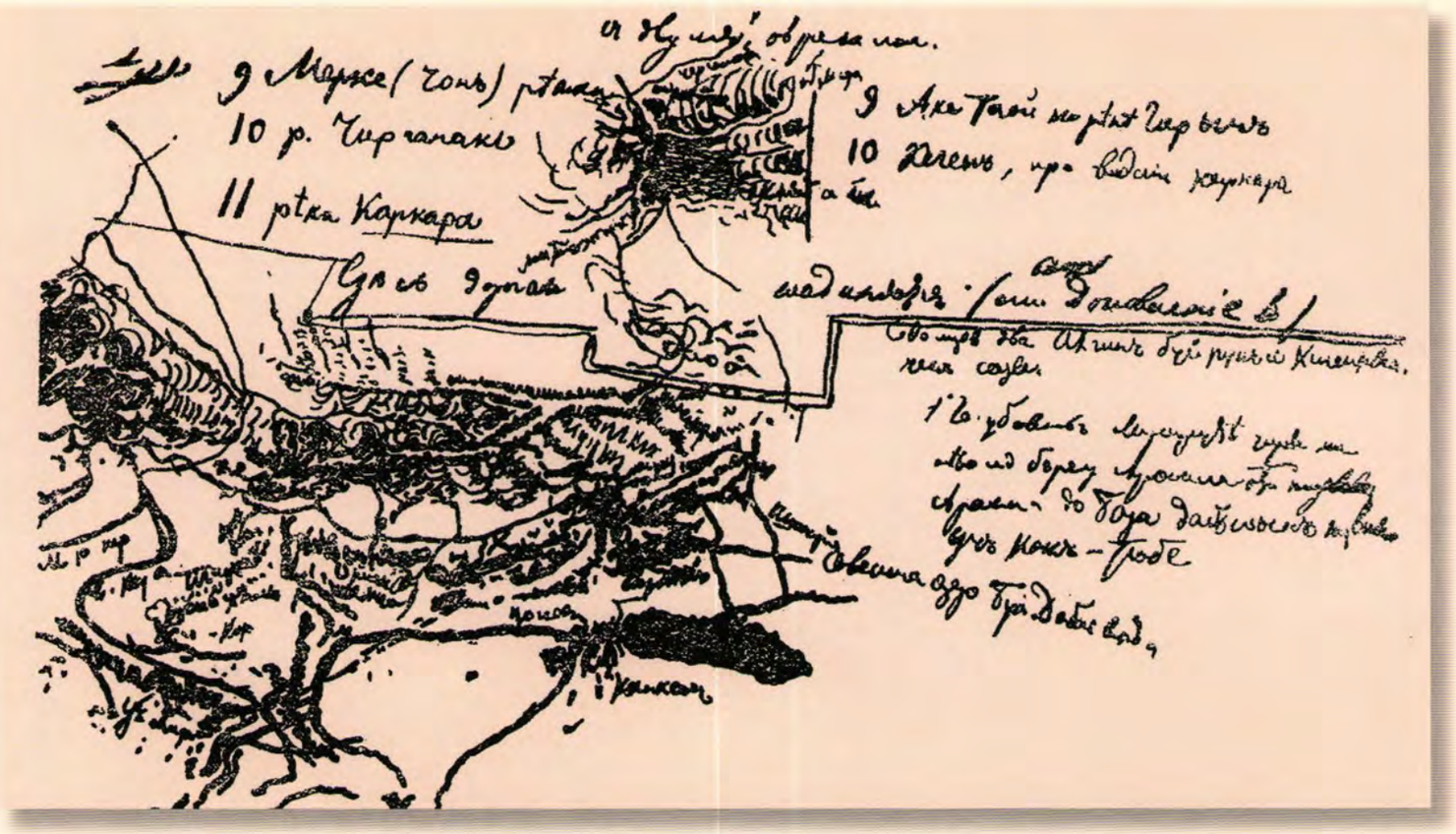
Заслуга Чокана Валиханова признана мировой наукой. Его труды печатались на русском, английском, немецком и французском языках.

В путь караван вышел 1 июля по маршруту р. Или–Алтын-Эмельский пикет–проход Якши-Алтын-Эмель. Спустя шесть дней вышли на переправу через Или. Процесс переправы долгий: ветхое судно привязывали к хвосту лошади, которая тянула его вплавь, а лошадей было 25. От Сарыбулака до Или караван сделал 10 переходов.

Впереди Тянь-Шань. Чокан Валиханов из трех путей выбрал Аксайскую дорогу, более удобную. Главный аргумент: «от перевала Зауку путь идет по ровной и плодородной долине Иссык-Куля, что имеет только два перевала. В 150 верстах от Кашгара высокая гористая страна, называемая киргизами Сырт (спина) – из-за возвышенного положения».

Осень вступает в свои права, при подъеме караван потерял пять верблюдов, двух лошадей.

«Дневник I. Маршрут от Капала до Заукинского прохода. Начало 14 сентября 1858 г. Караван вступил «в страны неведомые и незнаемые». Чокан Валиханов решает «вести более подробный и правильный дневник». «Кругом видны белые верхи гор, внизу чернеет ущелье, в глубине которого виднеется небольшое озеро».

Солтүстік Тянь-Шань асулары. Ш. Уәлихановтың суреті. 1858 ж.
Перевал северного Тянь-Шаня. Рис. Ч. Валиханова. 1858 г.
North Tyan-Shan pass. Pic. by Sh. Walikhanov. 1858.

Service of Shoqan Walikhanov is recognised by the world science. His works were published in the Russian, English, German and French languages.

Caravan started on a journey on July 1 and its route laid through the Ili river–Altyn- Emel picket–pass Yaksh-Altyn Emel. After six days came to Ili river crossing. The crossing process was long: dilapidated boat was tied to the tail of a horse, which dragged it across river, there were 25 horses. From Sarybulak to Ili the caravan made 10 transitions.

The Tien Shan was ahead. Shoqan Walikhanov from three routes chose Aksay way, which was more convenient. The main argument was «from the Zauku pass the path followed the flat and fertile Issik-Kul valley, which had only two passes. 150 miles away from Kashgar there is high, mountainous country called Syrt (back) by the Kyrgyz people because of its high location».

Autumn came into its own, during ascent the caravan lost five camels and two horses.

«Diary I». The route from Kapal to Zauku pass. The beginning September 14, 1858. The caravan entered to «unknown and unfamiliar countries». Shoqan Walikhanov decided Чокан Валиханов решает «to keep a more detailed and regular diary». «Around white tops of the mountains are visible and there is a black gorge at the bottom, in the depths of which a small lake is seen».

Географиялық әдебиетте Шоқан тұңғыш рет Тянь-Шанның сыртқы дүниесін ашты және тұтас алғанда оның табиғаты мен климаттық ерекшеліктерін, орографиясын дұрыс сипаттап берді. Оның пікірінше, Тянь-Шанның сырты Үкі өткелінен Теректі-Даванға дейінгі кеңістікті алып жатыр және «биік, таулы және төбелі ел» дегенді білдіреді. Ол 4000 метр биіктікте орналасқан, сонысымен де оның климаты қаталдау.

Впервые в географической литературе Чокан открыл Тянь-Шанский сырт и в целом верно охарактеризовал его природные и климатические особенности, орографию. По его мнению, Тянь-Шанский сырт занимает пространство от Заукинского прохода до Теректы-Даван и представляет «высокую, гористую и холмистую страну». Он расположен на высоте 4000 метров, и этим определяется суровость его климата.

For the first time in the geographical literature Shoqan discovered Tyan-Shans valley and area and described its natural and climatic features, orography as a whole. According to him, Tyan-Shan area occupies the space from the Zaukin passage to Tekerty-Davan and is a «high, mountainous and upland country». It is situated at 4000 m high, and due to this it has a harsh climate.

Тас кесу кәсібі – Қытайда тас өңдеуге байланысты зергерлік іс. Оның өнімдері өміршең және функциясы жөнінен ерекше болды. Қиын өңделетін минералдың осынау сенімді түрін жылтыратуға да болатын. Қытай шеберлері ұсақтарынан бастап биіктігі бір метрден асатын жартылай асыл тастарды шеберлікпен өңдеуді де үйренді.

Камнерезные ремесла – разновидность ювелирного дела Китая, связанного с обработкой поделочных камней. Изделия были долговечными, специфическими по функциям. Трудный в обработке минерал, был надёжностью, способностью к шлифовке. Но ремесленники Китая научились виртуозно обрабатывать полудрагоценные камни – от мелочей до монолитных глыб в один и более метров.

Stoone-cutting arts is a kind of jewelry of China, related to processing of ornamental stones. Products were durable, specific in their functions. Refractory mineral, was reliability, capability to polishing. But craftsmen in China learned in the masterly fashion to process semiprecious stones from small pieces to solid blocks of one and more meters.

«Жолымыз Қарқара – Түп өз., Санташ қорғанының маңайында – Жырғадан өз. (шөбі шүйгін, жайылымға жақсы жерлер) бағыты бойынша келеді. Бұдан әрі Ыстықкөлдің оңтүстік алқабы, Жетіоғыз (егіншілік) өз., Зауке өз. (өткел 6 шақырым, алқаптағы жол ыңғайлы және тастар жоқ)». Таулардың құрылымына толық сипаттама беріледі: «балшықты және кремний тақта тастылары кездеседі, ақ кварц та бар». Мәтінде мынадай сөздер де кездеседі: «айтады», «жазба жергілікті халықтың аузынан жазылып алынды» немесе «еріп жүрушілер айтады»... «көлде жерасты жолдары бар» немесе «сонау Чахрхорумға дейін ұлан ғайыр үстірт жатыр».

15 қыркүйек. Жетімшоқының оң жақ баурайы. Мұнда Шоқан Уәлиханов былай деп жазады: «Қалың жатқан қар мен суыққа қарап, Жетімшоқы өзені Тянь-Шань тауының ең жоғарғы шегі деп болжауға болады. Таулар тақта тастардан, саз балшықты және кремний жыныстарынан және диориттен тұрады, арасында әк тастар мен құмдақтар да кездесіп қалады, бәрінен қызығы – мәрмәр тас, оның тіпті сынықтары да жоқ».

Шоқан Уәлиханов минералогия ғылымына үлкен үлес қосты, тау жыныстарының коллекциясын жинап, атап көрсетті, «нефрит Жаркент қаласының маңындағы Мирджей тауларында және Қара-қаш өзенінде, болор яшмасы, мәрмәр, хрусталь, құм алтын Керия өз-де өндіріледі. Осы алтынмен тұрғындар өздерінің алым-салықтарын төлейді. Жыл сайын аулаға 80 лан алтынға дейін жөнелтіледі».

Мәрмәр, хрусталь және Керия өзенінен алынға алтын құмы.
Мрамор, хрусталь, песочное золото из р. Керия. / Marble, crystal, sand gold from river Keriya.

«Путь шел по маршруту Каркара–переход р. Тюп, около кургана Санташ – р. Джиргадан (места обильны кормом). Далее южная долина озера Иссык-Куль, р. Джетыугуз (хлебопашество), р. Зауке (переход 6 верст, путь по долине удобен и без камней)». Подробно дается описание основания гор: «попадаются глинистый и кремнистый сланец, есть белый кварц». В тексте упоминаются слова: «говорят», «записи сделаны со слов местного населения» или «сопровождающие говорят»... «озера имеют подземное сообщение» или «до самого Чахрхорума лежит обширное плато».

15 сентября. Южный склон Джетимчоку. Здесь Чокан Валиханов записывает: «Судя по глубоким снегам и холоду, надо полагать, что озеро Джетимчокское есть наивысшая точка Тянь-Шаня. Горы состоят из сланцевых, глинистых и кремнистых пород и из диорита, попадается известняк и песчаник, что всего замечательно – нет гранита, даже обломков и камней».

Большой вклад внес Чокан Валиханов в минералогию, он собрал коллекцию горных пород, отмечая, что «нефрит добывается в горах Мирджей близ города Яркенда и в реке Кара-Каш, болорские яшмы, мрамор, хрусталь, песочное золото из р. Керия. «Этим золотом жители оплачивают свою подать. Ежегодно ко двору отправляется из Хотана до 80 ланов золота».

«The path covered the route Karkara–river Tiup transition, near the Santash mound – the Dzhirgadan river (places of abundant food). Further there are the south valley of the Issyk-Kul lake, the Dzhetyuguz river (husbandry), the Zauke river (the transition is 6 miles, way through valley is convenient and without stones)». The detailed description of mountains` bottoms are given: «argillaceous slates and ciliceous schists are found, there is white quartz». In the text the following words are mentioned: «say», «the recordings are made from the words of the local population» or «attendants say»... «the lakes have underground link» or «to the very Chahrhoruma there is a vast plateau».

September 15. The Southern slope Dzhetimchoku. Here Shoqan Walikhanov writes: «Judging by the deep snow and cold, it is supposed that the Dzhetimchoku lake is the highest point of Tien Shan. The mountains are composed of shale, clay and siliceous rocks and diorite, limestone and sandstone is found, but the most remarkable there is not granite, neither rubbles nor stones».

Shoqan Walikhanov made a great contribution to mineralogy, he collected a collection of mountain rocks, noting that nephrite is mined in the Mirdzhey mountains near Yarkend city and in the Kara-Kash river, Bolorian jasper, marble, crystal and sandy gold is from the Keriya river. The residents pay their duties by this gold. Annually from Khotan 80 lans of gold is sent to palace».

Нарын – Орта Азиядағы өзен. Қырғызстан мен Өзбекстан арқылы ағады. Қарадарияға қосылу арқылы Сырдәрия өзенін қалыптастырған.

Нарын – река в Средней Азии. Протекает по территории Киргизии и Узбекистана. При слиянии с Карадарьёй образует реку Сырдарью.

Naryn is a river in the Central Asia. Flows along the teritory of Kyrgyzstan abd Uzbekistan. Under junction with Kara-Darya forms Syr-Darya river.

16 қыркүйекте Қарасай өз. бойына түнеген кезде керуеннің тұрмысын, жағдайын, керуеншілердің киген киімдерін, шай ішкендерін былай деп суреттейді: «Қошыда (киіз үй) от жанып тұр, шай іштік, мүштік тартып отырмын, керуеншілер, оның ішінде өзіңізге бас ұратын құлыңыз да кальян (қор-қор) тартып отыр, қою көк түтінге көміліп отырмыз».

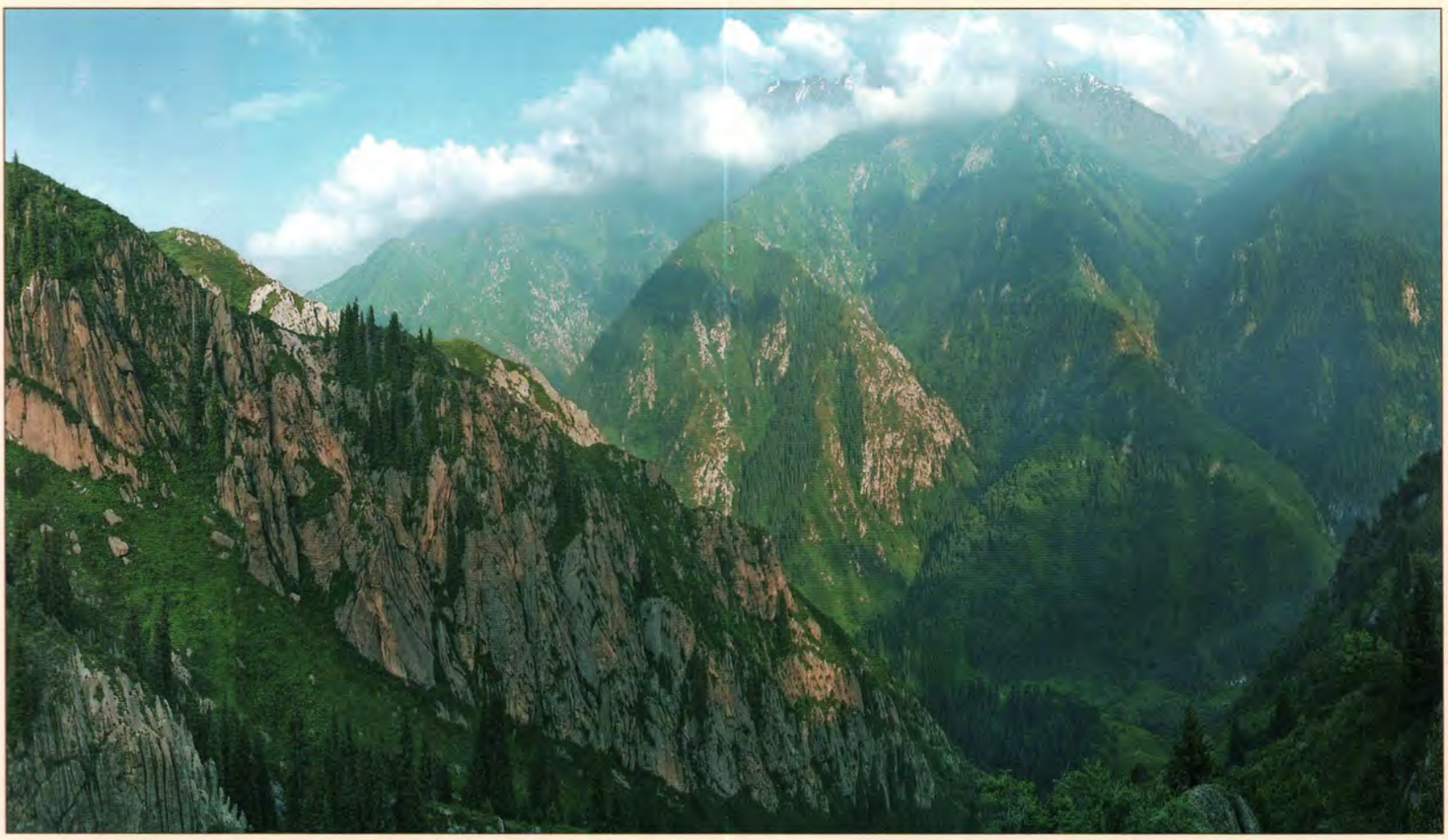
Күн суық, керуен үнсіз жылжып келеді, себебі «суықтан сіресіп қалған денеміз бен жарылып кеткен еріндеріміз аузымызды ашуға мұрша бермейді». Тон киіп, белдерін жуан белбеумен орап алған, суықтан қып-қызыл болған мұрындарымыз бен көгеріп кеткен беттерімізбен будда бурхандарына ұқсаймыз... Ішіктеріміз бен сауыт сияқты қақайып қалған мақта шапандарымыз қолымызды қозғалтпайды... Айналадағы көргеніміз одан сайын еңсемізді басып, ұнжырғамызды түсіреді; айнала жылмиған таулар – шөптен жұрдай, сап-сары алқап (Нарын өзені). Жылқылардың, қойлардың қаңқалары бүкіл алқапты алып жатыр. Қырғыздар мұндай қарды – Сарықар деп атайды, жаздың ортасында жиі жауады, малға жұт әкеледі»

Осы жазбалардан Шоқан Уәлихановтың сөз саптау дәрежесінің жоғары екендігін көруге болады. Экспедиция қаншалықты қиын жағдайларды басынан өткерсе де, күндегі оқиғаны соншалықты көркемдеп, суреттеп жеткізе білді: «Түс ауа күн сәулесі табиғат пен керуенді ажарландырып жібереді. Нарын өз. өткеннен кейінгі жер ойлы-қырлы, ал Қарасай өз. алқабы (Нарынның сол жақ құятын жері) ішіне су толған, терең шұңқырлардан тұрады». Бұл жерде Шоқан Уәлиханов Қарасай алқабын Терек өзенінің тік құлауымен салыстырады.

16 сентября при ночлеге на р. Карасай описывается быт, состояние, одеяние членов каравана, чаепитие: «В коше (юрта) горел огонь, пили чай, курю трубку... члены каравана, в том числе и ваш покорнейший слуга, курят кальян, густое облако дыма покрывает всю компанию».

Очень холодно, караван едет молча, так как «окоченелые от холода члены и растрескавшиеся губы не дозволяют нам раскрыть рта. Одетые в шубы и подпоясанные крепко широкими подвязками, с красными носами и посиневшими от холода лицами мы похожи на буддийских бурханов... Наши шубы и ватные халаты, как панцири, связывают движения рук... Окрестная картина придает еще более невиданные уныние и мрачные думы; кругом голые горы – желтая, вытравленная долина (реки Нарын). Остовы лошадей, баранов покрывают всю долину. Такие снега киргизы называют желтыми – Сарыкар, и они бывают очень часто среди лета и тогда беда для скота».

Из этих записей видно, насколько Чокан Валиханов владеет словом. Он сумел так живописно описать события дня, хотя экспедиция находилась в экстремальных условиях: «К полудню солнечные лучи оживляют природу и караван. После перехода через р. Нарын местность всхолмлена, а долина р. Карасая (левый приток Нарына) состоит из глубоких котлованов, наполненных водой». Здесь Ч. Валиханов сравнивает долину Карасая с крутым падением Терека.

Күнгей Алатау.
Кунгей Алатау.
Kungey Alatau.

On the 16th of September, at a night quarters along the Karasai River is being described state, clothes and gowns of the Caravan's members, tea-drinking: «In the tent (jurt) there was a fire, everyone were drinking tea, I was smoking… the members of the Caravan, including me, your docile servant… are smoking a water-pipe, thick cloud of smoke is covering all our company»

It's very cold, the Caravan is going in silence since «stiff with cold members and trembling their lips don't allow us to open our mouths. Clothed in fur coat and belted with wide garters, with red noses and faces blue with cold we looked like Buddhist burhans…. Our fur coats and cotton wool robes like a shells are binding us not letting to move our hands…The surrounding picture gives more unseen despondency and drab thoughts; everywhere nude mountains – yellow, corroded valley (the Naryn). Skeletons of horses, sheep cover all over the valley. Such a snow name the Kyrgyz yellow – yellow snow, the situations like that occur often in the middle of summer time, it's also mischief for the cattle and livestock.»

From this writings one can see so far as he masters words. He was able to describe the events of the day picturesquely, though the expedition was in extreme conditions: «By the afternoon sun rays revive the nature and the Caravan. After passing the Naryn River the terrain became hilled, and the valley along the Karasai River (left inflow of the Naryn) consists of deep ditches filled in with water». Here, Sh. Walikhanov compares the valley Karasai with steep waterfall of the Terek.

«Айналаның бәрінде таудың аппақ шыңдары, төменгі жағында қарайған шатқал, тереңінде үлкен емес көл көрініп тұр. Қар жауып тұр, күн суық. Бұл жазбаны мен түнемекте жорық алауының жарығында жазып отырмын».

Ш. Уәлиханов

«Кругом видны белые вершины гор, внизу чернеет ущелье, в глубине которого виднеется небольшое озеро. Идет снег и холодно. Я пишу эти строки в коше при свете походного костра».

Ч. Валиханов

«There are white tops of mountains visible around, a canyon blackens underneath, where a small lake is seen. It's snowing and cold. I'm writing these lines in a kosh in the light of camp fire».

Sh. Walikhanov

«1858-1859 жж. Қашқарияға сапар» диаграммасы.
Диаграмма «Путешествие в Кашгар. 1858-1859 гг».
Diagram «Trip to Kashgar. 1858-1859».

«Күнделік есте сақтау үшін барынша ретсіз жазылды. Бәрін де жүйеге түсіру керек. Ол бойынша ешкім де жүріп өткен жерлер жөнінде кең ұғым ала алмайды. Бәлкім, ертең, күзетке дейін жетерміз, мұқият тінту-тексеруге де ұсынарымыз күмәнсіз. Екі күннен соң Қашқарда боламыз, одан әрі не болады – Құдайдың еркі біледі, біздің ендігі бар үмітімізді соған артамыз. Әумин!».

Ш. Уәлиханов

«Дневник писан крайне беспорядочно, для памяти. Нужно все привести в систему. Обширного понятия о пройденной местности по нему, конечно, никто не получит. Завтра, может быть, дойдем до караула и, без сомнения, подвергнемся тщательному обыску. Через два дня будем в Кашгаре, что далее – в воле божьей, на него же возлагаем наше упование. Аминь».

Ч. Валиханов

«The Diary is written extremely disorderly, from memory. It's necessary to reduce it to a system. It's for sure; nobody can get a comprehensive idea about passed territory. Maybe tomorrow we will reach the patrol, and without any doubt, we will meet narrow search. We will be in Kashgar in two days, and what is further is the will of Heaven, thereupon we entrust with our expectancy. Amen».

Sh. Walikhanov

Чахорум мен Қаракөл. Түстері сарғыш немесе мыс тотығына боялған, әк тастан немесе мәрмәр тастан, немесе саз балшықты тақта тастардан тұратын Чахорум тауының геологиялық құрылымы беріледі».

«Қаракөл Нарынға құяды. Жолда жатқан бас сүйектеріне қарап бұл жерде архарлар көп болғанын аңғаруға болады».

«Жол Көкшалдан өтеді, ол жерде отын, теректі ормандар бар, бірақ өте тік, атпен жүргенге ыңғайсыз, Геджегеден адамның жүріп өткен іздерін көруге болады. Тезек (отын) мол. Ақсайға құятын Теректі өзенінің алқабындағы жер ақтаңдақ мұзбен көмкерілген».

26 қыркүйек. Терек өткелінің оңтүстік бауайы – «тұздылау жер. Таулар саз балшықты және кремний тақта тастарынан тұрады, кварц арқаулармен кесілген.

Абырой болғанда, 1859 ж. 12 наурызда Отанға оралғанда күнделіктің «беті ашылды».

Бәрі де ойдағыдай өтті. Уақыты бойынша «I Күнделік» қыркүйектің 14-нен 26-на дейінгі аралықты қамтиды, кей жерлерде «Қашқариядан Алатау тауларына дейінгі жолжазбаларында», Қашқарияның 1858 ж. 28 маусымнан бастап 1859 ж. 25 қарашаға дейін «II Күнделігінде» қайталанады, мұқабасында П.П. Семенов Тян-Шанскийдің өз қолымен: «Бұл кітап Шоқан Уәлихановтың өз қолымен жазған естеліктерінмен» деп жазған жазбалары бар. Саяхатшылар Верный қ. қайтып оралған кездегі, 1859 ж. 12 наурыздан бастап 4 сәуірге дейін жазылған жазбалар жалғасы, қорытынды бөлігі болып табылады.

Қашқарға дейін 135 верст. Шекарада Шоқан былай деп жазды: «Асығудамыз. Күнделігімді қазір жерге көмемін. Егерде құдай бізді тірі және аман-сау қайтарса және оны зәк бұлдірмеген болса, біз оны тағы да жарыққа шығарамыз. Сені бір Аллаға тапсырамын. Хош бол».

До Кашгара 135 верст. На границе Чокан писал: «Тороплюсь. Дневник сейчас зарывается в землю и если бог возвратит нас живыми и здоровыми, не испортит его сырость, мы опять покажем его белому свету. Поручаю тебя аллаху, до свидания».

There are 135 versts to Kashgar. He wrote on the border: «I'm in a hurry. The diary is being digged in, and if the God allows to come back alive and healthy, and the diary won't be spoilt by moisture, we will show it to the world again. I entrust you to Allah, good bye».

«Қаракөл өзені». А. Самохвалов.
«Река Каракол». А. Самохвалов.
«The Karakol river».. A. Samohvalov.

Чахрорум и Каракол. Дается геологическое строение горы Чахрорум, состоящей из известняка или мрамора, или глинистых сланцев, окрашенных охрой или медной окисью».

«Каракол впадает в Нарын. Судя по черепам на дороге, здесь, по-видимому, было много архаров».

«Дорога проходит Кокшал, по ней есть топливо, тополевые леса, но ужасно крутая и неудобная для езды на лошадях, от Геджеге везде видны следы пребывания человека. Тезек (топливо) здесь в изобилии. В долине реки Теректы, впадающей в Аксай, земля покрыта глауберовой солью».

26 сентября. Южный склон прохода Терек– «местность солоноватая. Горы из глинистого и кремнистого сланца, прорезаны кварцевыми жилами.

К счастью, 12 марта 1859 г. по возвращению на Родину дневник был «вырыт».

Все прошло благополучно. По датам «Дневник I» охватывает период с 14 по 26 сентября, что в некоторой степени повторяется в «Описании пути от Кашгара до Алатавских гор», в Кашгарском «Дневнике II» с 28 июня 1858 г. по 25 ноября 1859 г. На титульном листе сделаны пометки рукой П.П. Семенова Тян-Шанского: «Эта книжка с собственноручными заметками Чокана Валиханова». Продолжением, заключительной частью являются записи с 12 марта 1859 г. по 4 апреля, когда путешественники вернулись в г. Верный.

Chakhrorum and Karakol. «Has been shown a geographical structure of Mountain Chachrorum, consisting of limestone or marble, or clay slates, coated with ochre or aerugo»

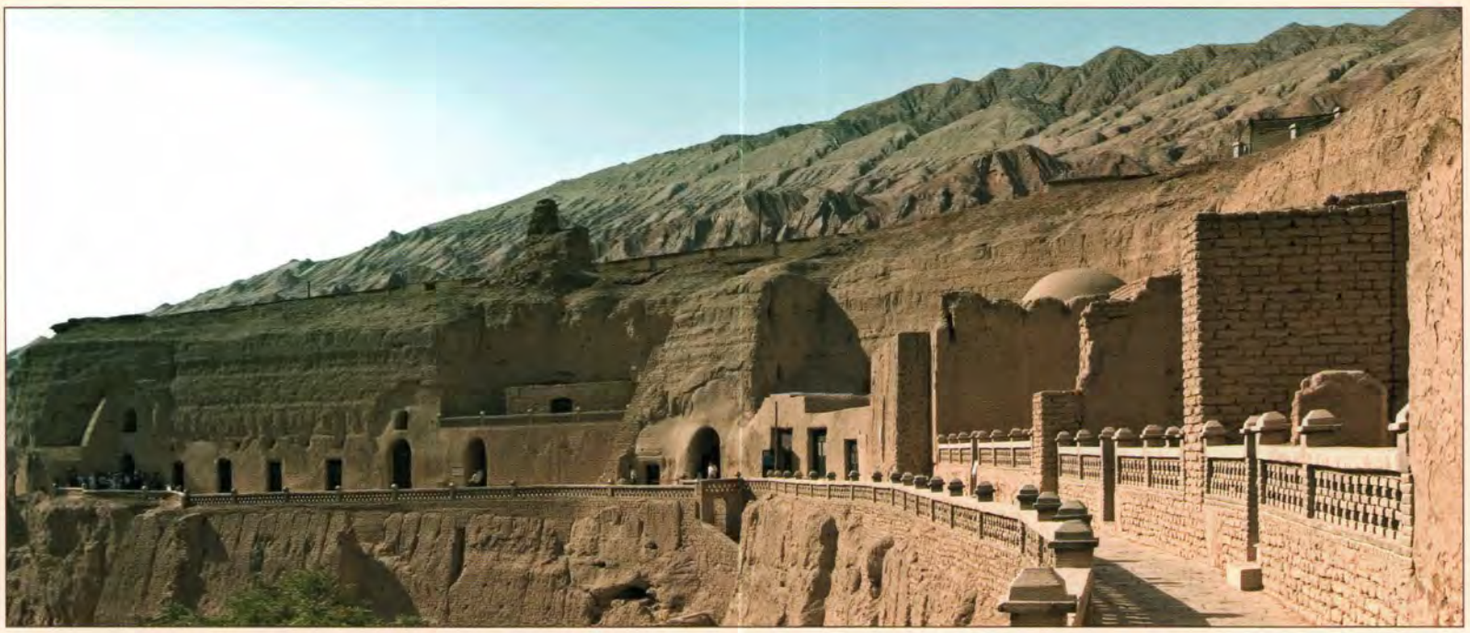
«The Karakol fallow into the Naryn. Judging by the sculls on the road it seems there were a lot of argali».

«The passage passes via Kokshal, on it there is a solid fuel, poplar woods, but it is a terrible steep and uncomfortable to ride on horses, from Gedge here and there you can see prints and signs of people's staying. Tezek (a solid fuel – dry manure of cattle) here in abundance. In the valley of the Terekty River, falling into the Aksai, the ground is covered with salt».

The 26th of September. The south slope of the passage Terek – «The terrain is saltish. The mountains are from clay and siliceous shale, cut by quartz tendons».

Fortunately, on the 12th of March, 1859, after returning to the Motherland, the diary «was dug out ».

Everything was successful. According to the dates, «Diary One» covers the periods from 14 to 24 September that is repeated to a certain extent in «The Ways Description from Kashghar to the Alatau Mountain», in Kashghar «Diary Two» from the 28th of June, 1858 to the 25th of November, 1859 in the title list have been made marks with hands. P.P. Semenov Tyan-Shanskiy said: «This book with very handwriting of Shoqan Walikanov». Continuation, a final part of the note from the 12th of March 1859 to the 4th of April, when the travelers returned to Vernyi-town.

Шоқан Уәлихановтың «II Күнделігіндегі» 27 қыркүйек күні қызыл сызықпен 3 рет белгіленген – бұл күні ол өте қатты алаңдаулы еді, бұл күн шекарадан асқан мақсат орындалған күн, алдымызда – Қашқария!».

Қашқарияға саяхаты туралы күнделіктерден басқа «Верный бекінісінен Тұрпан, Ақсу, Қашқария, Жаркент, Хотан, Янычар шаһарларына дейінгі керуен жолдарының сипаттамасы» еңбегінде кеңінен мағлұмат беріледі. Бұл бір жол көрсеткіш тәрізді еді. Бұл жерде керуенге, көш жолдарына, өткелдер мен асуларға толық сипаттама беріледі. Бұл күнделіктердің бір нұсқасы.

Шоқан Уәлихановтың Қашқарияға сапарын және одан кері Алатау округына қайтқан жолын сипаттайтын «Алтышардың немесе Нан-Лу қытай провинциясының алты қаласының жайы туралы (Кіші Бухара 1858-1859 жж.)» есебі жүргізген зерттеулерінің нәтижесі болып табылды.

Ұсынылған материалдар ауқымын тақырыптарына қарап білуге болады. Мазмұны, Алғысөзі, Қашқарияға сапарының және кері Алатау округына қайтқандағы жолдарының сипаттамасы. Алтышардың жайы немесе 1858-59 жж. Шығыс Түркістанның алты шаһары – Ақсу, Уштурфан, Қашқария, Жаркент, Қотан, Янысар.

Еңбегі Шығыс Түркістанға географиялық шолу жасаудан басталады. Бұл мемлекеттің ішкі жағы – құмды шөлейт, ащы-тұзды судың (су қоймасының) кесірінен өсімдіктен жұрдай.

Таудан аққан өзендердің суы суғаруға жарайды. Көгалды алқап Тянь-Шань, Болор және Куэен-Лун етегінен иін құрап тұр.

Бұл тау тізбелері орта азия халықтарының дамуына және олардың тарихи тағдырына айтарлықтай ықпал етуімен атақты - деп көрсетеді Шоқан Уәлиханов. Аспанмен таласқан таулар, ғұндар үшін және түрік тектері, өздерін Александр Македонский тұқымынан өрбігенбіз деп есептейтін ерекше халық топтары бар Болор және Куэн-Лунь үшін қасиетті болып саналады, Шығыс Түркістанды айналады.

В «Дневнике II» Чокана Валиханова красной нитью идет день 27 сентября – 3 раза, он был в большом волнении: это день, когда была пересечена граница, цель достигнута, впереди Кашгария!».

Обширное представление о путешествии в Кашгар, кроме дневников, дается в работе «Описание караванных путей от укрепления Верного до городов Турпана, Аксу, Кашгара, Яркенда, Хотана, Янычара». Это своего рода путеводитель. Здесь дается подробная характеристика караванных, кочевых путей, перевалов, проходов. Это один из вариантов дневников.

Результатом исследований стал отчет «О состоянии Алтышара, или шести городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарин в 1858-1859 гг.)», в котором Ч. Валиханов описывает путь в Кашгар и обратно в Алатавский округ.

О масштабах представленного материала можно судить по оглавлению: Содержание, Предисловие, описание пути в Кашгар и обратно в Алатавский округ. Отчет о состоянии Алтышара, Или шести городов Восточного Туркестана в 1858-59 гг. – Аксу, Уштурфан, Кашгар, Яркенд, Хотан, Янысар.

Работа начинается с географического обзора Восточного Туркестана. Внутренняя часть этой страны – песчаная пустыня, лишенная растительности с резервуарами горько-соленой воды.

Реки, вытекающие с гор, пригодны для орошения. Оазисы образуют дугу по подножию Тянь-Шаня, Болора и Куэн-Луня.

Эти цепи гор, как отмечает Чокан Валиханов, знамениты по влиянию на развитие среднеазиатских народностей и на их историческую судьбу. Небесные горы, священные для гуннов и для тюрков тугю, Болор и Куэн-Лунь с особой группой народов, производящих себя от Александра Македонского, огибают Восточный Туркестан.

In the «Diary Two» of Shoqan Walikhanov the 27 of September is shown very clearly three times in great emotion, this day – when they crossed through the border, the aim has been reached, ahead Kashgharia!».

A wide presentation on the trip to Kashghar, beside the diaries, has been given in work «Description of caravan ways from the Fortress of Vernyi to towns Turpan, Aksu, Kashghar, Yarkend, Hotan, Yanyshar». This is a sort of guidebook. It gives some detailed descriptions of caravan and nomad ways, the pass and channels. This is one of variants of the diaries.

The result of the research became a Report «About the condition of Altyshar or six Chinese provinces Nan-Lu» (A small Bukhara in 1858-1859), in which Sh. Walikhanov describes the way to Kashghar and back to Alataw district.

In the sizes of the given material can be judged on it's table of content. В масштабах представленного материала можно судить по оглавлению. Content, Preview, description of the ways to Kashghar and back to Alataw district. A Report «About the condition of Altyshar or six towns of the East Turkistan in 1858-59. – Turpan, Aksu, Kashghar, Yarkend, Hotan, Yanyshar.

The job begins with geographical survey the East Turkistan. The internal part of this country – a sand desert, lack of vegetation with some reserves of bitter and saline water.

Rivers, starting out with the mountain, are safe for irrigation. Oases form the arcs at the foot of Tyan-Shan, Bolor and Kuen-Lun.

These chains of mountains, as Shoqan Walikanov stated, are famous for the influence on developing Central-Asia nations and on their historical destiny. High mountains, saint for Hunns and Turks, - Tugu, Bolor and Kuen-Lun with a special group of nations, supposing themselves originated from Alexander Macedonian, round the East Turkistan.

Турфан (Тұрпан) – шағын қала. Қытайдағы тылсымды жерлердің бірі саналады. Ұлы Жібек жолы осы өңір арқылы өткен. Турфан – Тұрпан ойпаңына орналасқан жазиралы аймақ. Әрі ол – Қытайдағы ең ыстық жер. Қала – шөл даладағы жүзімді жазира түрінде. Жер астының ежелгі каналдары арқылы Тянь-Шань тауларының суы берекелі ылғалға айналады. Турфан – жүзімнің кишмиш мейізі сортының отаны болып табылады.

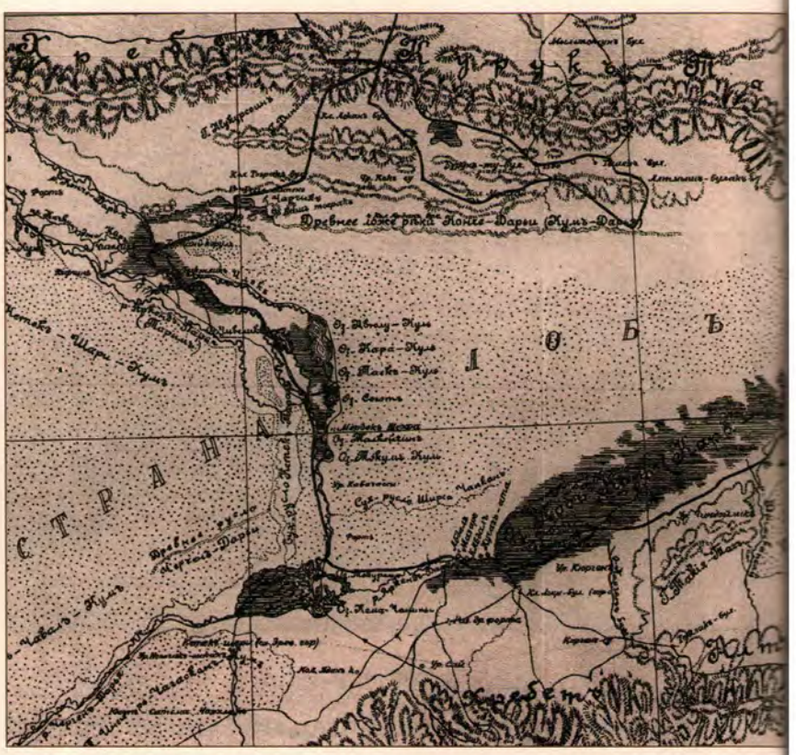
Турфан (Турпан) – маленький городок – является одним из загадочных мест Китая. Великий шелковый путь проходил через него. Турфан – это оазис, расположенный в Турфанской впадине, а так же, – это самое жаркое место в Китае.
Город – виноградный оазис в пустыне, благодаря древним подземным, оросительным каналам, по которым от самых гор Тянь-Шаня поступает живительная влага. Турфан –является родиной сорта винограда кишмиш.

Tulufan (Turpan) is a small town and is one of the enigmatic places of China. The Great Silk Way went through it. Tulufan is an oasis, located in the Tulufan canyon, also it is the most hot place in the China. City is a grape oasis in the desert, due to underground irrigation canals, through which the life blood is coming from the very Tien-Shan mountains. Tulufan is a motherland of grape kind - sultana.

Лобнор – Қытайдың батысындағы тұйық көл. Тәрім немесе Қашқар қазаншұңқырының ең аласа бөлігінде, теңіз деңгейінен шамамен 780 м биіктікте орналасқан. Кезінде аса ірі тұзды көл болған, Арал теңізі секілді Лобнор көлі де адамның шаруашылық қызметінің арқасында кішірейіп, тартылып кеткен.
Көлдің аумағы қатты құрғақтанған шөлге және әрдайым оған келіп құятын Тәрім өзеніне байланысты, ол кезінде мұз дәуірінен кейін пайда болған, аумағы 10 000 км² жерді алған, әлемдік мұхитқа ақпаған, ауқымды Тәрім көлін толтыратын. Лобнордың солтүстігінде Шығыс Азияның құрғақ жеріндегі ең төменгі беті – Турфан шұңғынамасы орналасқан (-154 м).

Лобнор – высохшее солёное озеро на западе Китая в юго-восточной части Кашгарской (Таримской) равнины, на высоте около 780 метров выше уровня моря. Некогда являясь крупным солёным озером, как и Аральское море, Лоб-Нор постепенно уменьшался и засолонялся вследствие хозяйственной деятельности человека.
Площадь озера в условиях крайне засушливой пустыни зависит и всегда зависела главным образом от притока вод реки Тарим, которые некогда наполняли более обширное Таримское озеро, образовавшееся в послеледниковый период и занимавшее площадь свыше 10 000 км² в так называемом Таримском бассейне, никогда не имевшем стока в мировой океан. К северу от Лоб-Нора находится самая низкая поверхность суши в Восточной Азии – Турфанская впадина (-154 м).

Lopnor is a dried-up salt lake in the west of China in the south-eastern part of Kashgar (Tarim) Plain, at an altitude of 780 meters above sea level.
Once being a large salt lake, like the Aral Sea, Lop Nor gradually decreased and underwent salinization due to human activities. The area of the lake in an extremely arid desert depends always depended mainly on the inflow waters of the Tarim River which once filled the vast Tarim lake formed in the post-glacial period, and covered an area of over 10 000 square kilometers in the so-called the Tarim Basin, never had runoff into the global ocean. There is the lowest surface of the land in East Asia - Turfan basin (-154 m) to the north of Lop-Nor.

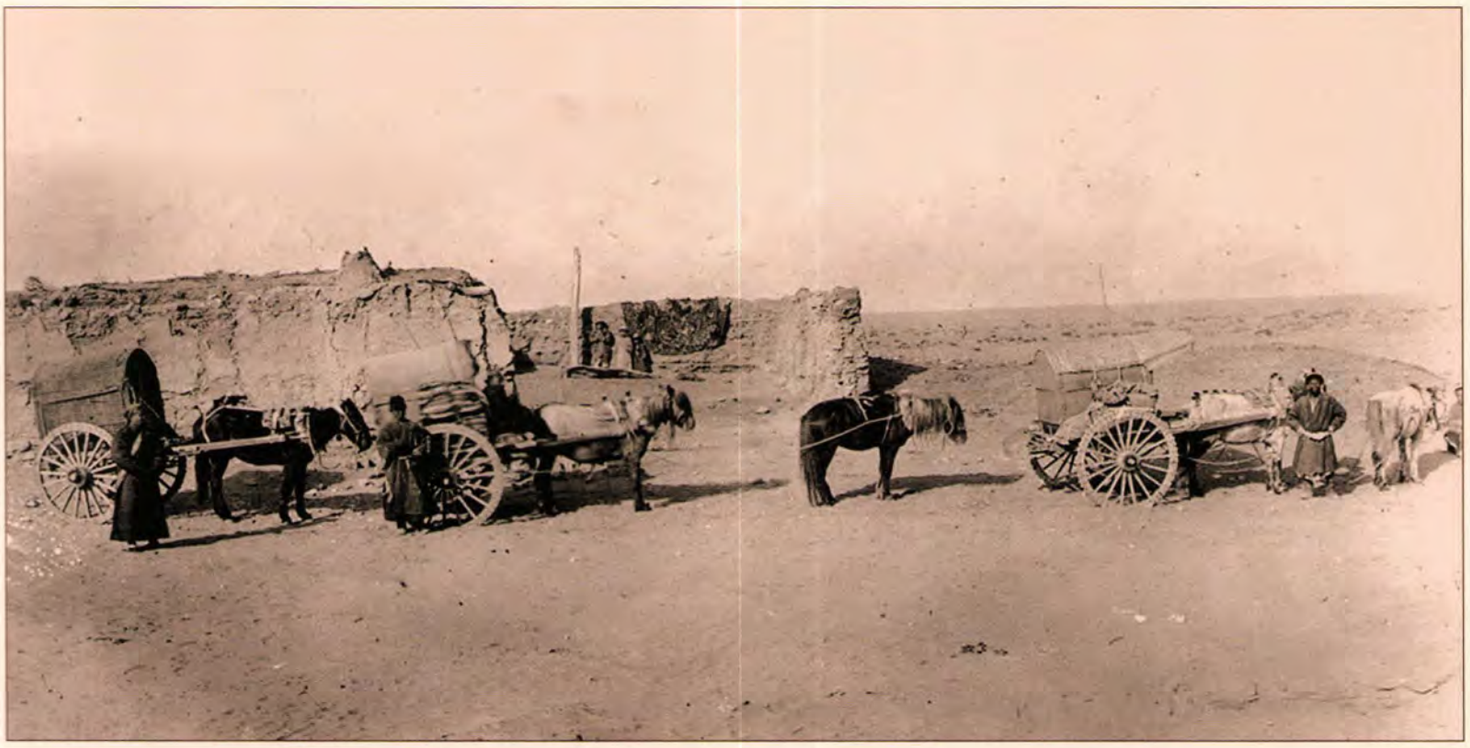
Лобнор көлінің аймағы. Қытай картасынан көшірме, 1862 ж.
Район озера Лобнор. Копия с карты Китая, 1862 г.
Lobnor lake region. Copy from China map, 1862.

Жолдар көбінесе тоғайлармен тау жондары (үстірттер) арқылы өтеді. Тянь-Шань арқылы қатынауға барынша ыңғайлы жолдар. Бұл жердегі өзендер кесе-көлденең ағып жатыр, таулары қылқан жапырақты орманмен көмкерілген, жайылымға бай. Құлжадан Ақсуға осы жерден өтеді. Одан әрі Ақсу өз. Қашқарияға дейін батысқа қарай Тянь-Шань байтақ таулы қырат Сыртқа ауысады, температура төмен болғандықтан орман жоқ. Бұл жерден Ферғана алабынан Қашқарияға көптеген керуен жолдары салынған. Ең қолайлы жол – Теректі жолы, бұл жерден қыстыгүні де үнемі керуен үзілмейді».

Күнделіктерде өзендер туралы толық сипаттама келтірілген: «Басты өзен Тарымгөл (Тарым), оның негізгі құюшылары Мұзарт, Куча-Дарья». Тарым Лобнор көліне құяды – қытайдың батысындағы ағынсыз тұзды көл, Шоқан Уәлиханов оны моңғолша «жұлдызды көл» деп белгілеген.

Ш. Уалиханов былайша қорытындылайды: «Кіші Бұхара өзендерінің жоғары дәрежелі маңыздары бар, немесе ішкі шөлейттерге құнарлылық бере отырып, отырықшылыққа тәуір жерлерді сұрықсыз етеді.

Өзендердің шаһарлар арасында ішкі жол қатынасы ретінде маңызы зор. 15-20 адам тұратын бекеттер бар, олар керуенді жем-шөппен және тамақпен қамтамасыз етеді. Өлкенің (шеткі) барлық жолдары Ақсу қ. тоғысады. Солтүстік жол Жоңғарияға, оңтүстігі – Шығыс Түркістанға апарады, жазық жерден түскен, осы жерден Пекинге жол басталады.

Яркенттен Хотанға баратын жол-жөнекей өткелдегі демалыс.
Отдых на привале по пути из Яркенда в Хотан.
Camping on the way from Yarkend to Hotan.

«Дороги идут, в основном, по ущельям и горным плато. Наиболее удобны пути сообщения через Тянь-Шань. Реки здесь имеют поперечное течение, горы покрыты хвойными лесами, богаты пастбищами. Отсюда идет подход из Кульджи в Аксу. Далее на запад от р. Аксу до Кашгара Тянь-Шань переходит в широкое нагорье – Сырт, который из-за низкой температуры безлесен. Здесь пролегает много караванных путей из Ферганской долины в Кашгар. Самый удобный путь – Теректинский, по которому постоянно проходят караваны, даже зимой».

Подробно написано в дневниках о реках: «Главная река Таримгол (Тарим), ее основными притоками являются Музарт, Куча-Дарья». Тарим впадает в озеро Лобнор – бессточное соленое озеро на западе Китая, у Ч. Валиханова оно обозначено по-монгольски – «звездное море».

Ч. Валиханов заключает: «Реки в Малой Бухарии имеют высшую степень важности, ибо, наделяя внутренние пустыни плодородием, делают негостеприимные земли способными к заселению.

Реки имеют важное значение как внутренние пути сообщения между городами. Имеются станции, где живут 15-20 человек, обеспечивающие караваны фуражом и едой. Все дороги края сходятся в г. Аксу. Северная дорога идет в Джунгарию, южная – в Восточный Туркестан, пролегает по равнине, отсюда идет дорога на Пекин.

«Mainly the ways pass along the gorges and mountain tables. More comfortable ways of communication are via Tyan-Shan. The rivers in here have got cross flows, the mountains coated with coniferous woods, rich in pastures. From here there is a access from Kulzha to Aksu. Further to the west from the Aksu River to Kashghar, Tyan-Shan goes into broad uplands – Syrt which is woodless owing to low temperature. Here lies a lot of Caravan ways from Fergana valley to Kashghar. The best way – Terekti, on which always pass caravans, even in winters»

In the diaries, of the rivers have been written in detail: «The main river Tarimgol (Tarim), it's main inflows are the Muzart, the Kucha-Daria». The Tarym flows into Lobnor Lake – an internal-drainage salty lake in the West of China, Sh. Walikhanov designated it in Mongol style – «Star Sea».

Sh. Walikhanov concludes: «The Rivers in Small Bukhara are of high importance, or, giving fruitage to internal deserts, make inhospitable lands to be able to settlement».

The Rivers have got an importance meaning as internal ways of communication between towns. There are little village where live 15-20 people maintaining Caravans with feeds and food-stuffs. All the ways of the land go to Aksu-town. Northern way goes to Zhongaria, Southern one – to the East Turkistan, passes across the plain, from here passes the way to Beijing.

Жоңғариядағы альпілік жайылымдар / Альпийские луга Джунгарии. /Alpine meadows of Dzungaria.

Ақсудан Ілеге (Құлжа) дейінгі жол таулы, жылдам қатынас 15 күн жүреді. Ақсудан Үштурфанға, Қашқарияға, Жаркентке, Қотанға және Янысарға апаратын жолдар елдің ішінен, кейде, жайылма алқабы көкмайса шөп болып келетін өзенді бойлай өтеді».

Шығыс Түркістанның ауа райы бірқалыпты, бірақ Ш. Уәлиханов «таулы» және «жазықты» деп айырады: «Жазы аптап ыстығымен ерекшеленеді, көтерілген қою шаңдардан ауасы тынысыңызды тарылтады... жаңбыр бұл жерде өте сирек жауатындықтан шаң басылмайды».

Қар жауса 3-4 күннен артық жатпайды, өзендерге мұз қатпайды. Бұл елдегі жаздың күзге біртіндеп ауысуы және қыстан көктемге бірден ауысуы ауа райының ерекшелігі болып табылады.

Үстемдік құрып тұрған желдер – батыстан және солтүстік батыстан соғады, көбінесе көктемде балшықты топырақтан шаң мен құмдарды аспанға көтереді.

Ш. Уалиханов Кіші Бұхараның өсімдіктерін Жоңғар-Қырғыз даласының, «табиғи қалпында әлдекайда бай көрінетін» флорасымен салыстырады. Қытай шежіресі мен Риттер келтіретін, бұл жерде қант құрағы өсетіні туралы ақпаратты ол жоққа шығарады. «Қытайлықтар қант құрағы деп қант сорғысын (сорго) немесе сабағынан жергілікті балалар шырын соратын жүгеріні (джугаруды) айтқан болар деп топшылаймыз».

Жердің биіктігіне байланысты жануарлардың түрлері өзгеріп отырады: тауда – қасқыр, түлкі, сілеусін, сусарлар болады. Биік жартастарда тау ешкілері (Capra tatarica) мен қошқарлар (Ovig argali), ормандарда – маралдар, құм далада – жабайы есектер табыны (Eguus onager) мен қаракұйрықтар (Antelopa Subguttiroza).

От Аксу до Или (Кульджи) дорога гористая, скорое сообщение идет 15 дней. Дороги, идущие от Аксу в Уштурфан, Кашгар, Яркенд, Хотан и Янысар, пролегают через населенные пункты, иногда вдоль рек, поймы которых являются природными лугами».

Климат Восточного Туркестана однообразен, но Ч. Валиханов различает «горный» и «равнинный»: «Лето отличается сильной жарой, воздух делается невыносимо удушлив от густых облаков пыли... не охлаждается дождями, которые здесь весьма редки».

Зимой снег лежит не более 3-4 дней, реки не замерзают. Особенностью климата страны является постепенный переход от лета к осени и резкий от зимы к весне.

Господствующие ветры – западный и северо-западный, дуют в основном весной, поднимая из-за глинистой почвы пыль и песок.

Ч. Валиханов сравнивает растительность Малой Бухарии с флорой Джунгаро-Киргизской степи, которая представляет «в естественных породах гораздо более богатства». Он опровергает информацию о том, что здесь растет сахарный тростник, о котором упоминают китайские летописи и Риттер. «Мы думаем, что под этим именем китайцы разумели или сахарное сорго или джугару, которых стебли заключают сок, лакомый для туземных детей».

Виды животных изменяются с высотой местности: в горах– волки, лисы, рыси, куницы (белозулики). На скалистых вершинах живут горные козлы (Capra tatarica) и бараны (Ovig argali), в лесах–олени,в песчаных степях– стада диких ослов (Eguus onager) и джейранов (Antelopa Subguttiroza).

Қант соргосы. / Сахарное сорго. / Forage sorghum.

From Aksu to Ile (Kulzha) the way is mountainous, even fast communication takes 15 days. Ways going from Aksu to Ushturfan, Kashghar, Yarkent, Hotan and Yanysar pass via inhabited localities, sometimes along the rivers, flood-lands of which are natural grassland areas»

The climate of Eastern Turkistan is unvaried, but Sh. Walikhanov divides into «mountainous» and «plain»: «The summer time distinguishes with strong heat, the air is an unbearable stuffy owing to thick clouds of dust... is not cool by the rain which is very rare here».

In the winter the snow lies not more 3-4 days, the rivers are not frozen. The feature of the climate of the country is a gradually changing to autumn and suddenly from winter into spring.

The dominant winds are western and north-western, blow mainly in the spring, lifting dust and sand from clay soil.

Sh. Walikhanov compares the vegetation of Small Bukhara with the flora in Zhonghar – Kyrgyz steppe, which is «a more rich in natural rocks». He denies the information fo that here grow up a sugar cane about which the Chinese annals and Ritter mention. «We think that the Chinese under it mean sugar sorguhum and dzhugar which stalks contain sap, dainty and taste for the native children».

The kinds of animals vary from the height of terrain: in mountains – wolves, foxes, lynx, marten. On cliffy heads live Caucasian goat (Capra tatarica) and Ovig argali, in the forests – the deer, in sandy steppe – a pack of onagers (Eguus onager) and Antelopa Subguttiroza.

Құландар. / Куланы. / Kulans.

Пржевальскі жылқысы. / Лошади Пржевальского. Przewalski's wild horses.

Ішкі Тянь-Шань мен Қашқарияға Ш.Уәлиханов берген географиялық сипаттама сол уақыт үшін ашылған жаңалық болды, өйткені бұл аудандарға еуропалық саяхатшылардың ішінде Шоқан бірінші болып аяқ басты.
Шоқанның өзі былай деп жазды: «Тянь-Шанның солтүстік беткейі жаңа кезеңде Ресей тарапынан зерттелген, бірақ біздің П.П.Семенов екеуміздің қос мүшелігімізбен тек Яксарттың бір сағасы – Нарын өзенінің бастау алар тұсына ғана жақындау мүмкін болды: мен Тянь-Шанды екі бағыт бойынша жүріп өттім: Қашқария мен Яны-сараның айналасын осы соңғы қала мен Жаркент ортасында жатқан қаладан құмды тауларға дейінгі аралықты шолып шықтым. Ш.Уәлиханов өзінің еңбектерінде Жоңғар Алатауы, Солтүстік және Ішкі Тянь-Шань өзендері жүйесіне қатысты өте маңызды мәліметтерді хабарлайды.

Географическая характеристика Внутреннего Тянь-Шаня и Кашгарии, данная Ч. Валихановым, для своего времени была открытием, так как в эти районы Чокан попал первым из европейских путешественников.
Сам Чокан писал: «Северный склон Тянь-Шаня был в новейшее время исследован со стороны России, но сочлену нашему, П.П. Семенову, удалось пробраться только до источников реки Нарына, одного из притоков Яксарта; я же перешел Тянь-Шань по двум направлениям: осмотрел окрестности Кашгара и Яны-Сара до песчаной гряды, лежащей между этим последним городом и Яркендом». Ч. Валиханов в своих работах сообщает очень важные сведения относительно речной сети Джунгарского Алатау, Северного и Внутреннего Тянь-Шаня.

The geographical characteristics of the internal Tien-Shan and Kashgar, given by Shoqan Walikhanov, for its time, was a discovery, since these areas were visited by Shoqan the first among European travelers.
Shoqan himself wrote: «The northern slope of the Tien Shan Mountains in modern times was investigated by Russian side, but our fellow member, P.P. Semyonov, could manage only to reach the sources of the Naryn River, one of inflows of the Yaksart; I crossed Tyan-Shan over two directions: inspected the neighborhood of Kashgar and Yana Sara till a sand ridge lying between the latter city and Yarkand. Shoqan Walikhanov in his works tells a very important information regarding the river network of Dzungar Alatau, North and Inner Tien Shan.

«Қашқарияға сапар». Ү.Әжиев.
«Путешествие в Кашгарию». У. Ажиев.
«Journey to Kashgar». U. Azhiev.

Таулардағы жыртқыш құстар тұқымынан/отряды: күшіген, бүркіт, ителгі, қаршыға. Бүркіттерді аң аулау үшін пайдаланады. Ұларды, кекіліктерді тамаққа пайдаланады.

Тарымның төменгі ағысында (Лобнор көлі) су құстарының көптігі соншалық, «жергілікті адамдар мамық тондар киеді және құстың мамық төсектерде ұйықтайды». Өзендері балыққа бай. Ш. Уәлиханов Балқаш және Арал бойындағы өзендердегі балықтардың тұқымдасы болар деп болжайды.

Үйде ұстайтын малдардың тұқымдары көрші елдерден әкелінеді, аттар – Қырғыз елінен, түркмен тұқымдары сирек кездеседі, тек мініп жүруге пайдаланады, қашыр мен түйелер кездеседі – олар Моңғолиядан әкелінеді. Жергілікті халық қой, қодас және есек асыраумен шұғылданады.

Қашқария пайдалы қазбаларымен бай. Минералдық қазбалар аз зерттелген, арасында алтын, мыс кені бар; күкірт, мүсәтір, кварц, селитра өте мол, тұз кендері де кездесіп қалады.

Шоқан өңірлердің тек қана физика-географиялық сипаттамасын ғана беріп қоймай, сонымен қатар олардың әлеуметтік-экономикалық тұрмысынан хабар береді.

«Қалалар мен ауылдардың топографиясында»: Қашқария, Янысар, Жаркент, Қотан, Ақсу, Турфан округтеріндегі алты қаланы сипаттайды. Олардың бәріне ортағы – сыртқы көрінісі. Қала «біркелкі және мұнды, мешіттерде азан шақыратын мұнара жоқ, үйлер тапал және төбелері жазық». Қалалардың барлығы қалың дуалдармен қоршалған, қақпалары ағаштан, үйлері саз балшықтан салынған. Бәрі қожайынның ауқаттылығына байланысты. Көшелері тар. Мешіттер қаланың ортасындағы базар маңында. Қаланың ішінен аллеялары бар, 1-2 арық өтеді.

Ауылдағы үйлер бір-бірінен қашықта орналасқан, айналасында бау-бақшасы, егістігі бар.

Шоқанның көрсетуі бойынша, кіші Бұхара өзені Таримгол өзендік жүйесіне жатады. Олардың ішіндегі бастылары; Ақсу, Дария, Файзабаддария (Қашқардария), Яркенддария және Хотандария. Шығыс Түркістанның барлық өзендері таудан аққан тасқын су сипатында, теренділігі саяз, бірақ тасты түппен ағысы жылдам.

Чокан указывает, что реки малой Бухарин принадлежат речной системе Таримгола. Главные из них: Аксу, Дарья, Файзабаддарья (Кашгардарья), Яркенддарья и Хотандарья. Все реки Восточного Туркестана в верхнем течении своем носят характер горных потоков, имеющих незначительную глубину, но быстрое течение по каменистому дну.

Shoqan indicates that rivers of the small Bukharin belong to the river system of Tarimgola. The main rivers among them are the following: Aksu, Daria, Fayzabaddarya (Kashgardarya) Yarkenddarya and Hotandarya. All the rivers of East Turkestan in the upper course are mountain streams with little depth, but having rush current over the rocky bottom.

Турфан қ. XIX ғасыр.
г. Турфан. XIX век.
The city of Turfan. XIX century.

Из птиц в горах отряд хищников: гриф, беркут, сокол, ястреб. Беркуты используются для охоты. Улары, кеклики употребляются в еде.

В нижнем течении Тарима (озеро Лобнор) так много водяных птиц, что «туземцы одеваются в пуховые тулупы и спят на постелях из птичьего пуха». Реки богаты рыбой. Ч. Валиханов предполагает, что рыбы должны принадлежать к тем же породам, какие водятся в реках Балхашской и Аральской систем.

Домашние породы скота привозятся из соседних стран, лошади – из Киргизии, туркменские редки, используются только для верховой езды, встречаются мулы, горбы – из Монголии. Местное население занимается разведением только овец, яков и ослов.

Кашгария богата полезными ископаемыми. Минеральные богатства мало исследованы, между тем имеются залежи золота, меди; в изобилии сера, нашатырь, квасцы, селитра, есть соляные копи.

Чокан дает не только физико-географическое описание регионов, но освещает также социально-экономическое их состояние.

В разделе «Топография городов и селений» описывает шесть городов по округам: Кашгарский, Янысарский, Яркендский, Хотанский, Аксуйский, Турфанский. Общее у них – внешний вид. Город «однообразен и печален, мечети без минаретов, дома не высоки и имеют плоские крыши». Все города окружены толстой стеной, ворота дощатые, дома глиняные. Все зависит от достатка хозяина. Улицы узкие. Мечети в центре города на базарной площади. Через город проходят 1–2 канала с аллеями.

Сельские дома стоят отдельно друг от друга, вокруг сады, огороды, поля.

In the mountains live flocks of birds of prey: griffin, golden eagle, falcon and hawk. The golden eagles are used for hunting. Ular (mountain turkey), partridge are used for food.

In the low-flow Tarym Lake (Lobnor) there is a lot water-birds, that «the natives dress in downy sheepskin coat and sleep in beds of fluff feathers». The rivers are rich in fish. Sh. Walikhanov suppose that fish must belong to the same breeds that live in the rivers of Balkash and Aral systems.

Domestic kinds of cattle are brought from the neighboring countries, the horses – from Kyrgyzia, Turkmen breeds are rear and used for riding on them only, muls and camels from Monglia can be found in here. Local inhabitants raise sheep, yak and donkeys only.

Kashgharia is rich in minerals. Minerals have been studied a little, meanwhile there are deposits of gold, copper; in abundance sulphur, ammonium chloride, alumen, nitre, and there are salt mines.

Shoqan not only describes physical and geographical areas, but also their social and economical condition.

In the parf «Topography of towns and settlements» he describes six towns about: Kashghar, Yanysar, Yarkend, Hotan, Aksu and Turphan. They have a common appearance. The town is «unvaried and gloomy, the mosques without minarets, the houses are not high and have got flat roofs». All the towns are surrounded with thick walls, the gates are from boards and plans, and the houses are from clay and loam. Everything depends on their owners. The streets are narrow. The Mosques are in the heart of the town in the Mosque square. Through the town pass 1 – 2 channels with alleys.

Village housings stay separate from each other, about gardens, vegetable gard

Қашқар әйелі. Ш. Уәлихановтың суреті.
Женщина Кашгарии. Рис. Ч. Валиханова.
Women of Kashgarya. Pic. by Sh. Walikhanov.

Шығыс Түркістандағы әйелдер киімі. Ш.Уәлихановтың суреті. 1859 ж.
Одежда женщин Восточного Туркестана. Рис.Ч.Валиханова. 1859 г.
Clothes of women of East Turkestan. Pic. Sh. Walikhanova. 1859.

Әкімшілікке қатысты, алты қала (шаһар) (Алтышар) бір-біріне тәуелсіз шаруашылықты құрайды.

Халықтың басым көпшілігі қалада орналасқан. Қоғамдық жағдайы бойынша үш тапқа бөлінеді: шенеуніктер (бектер), дін басылар, қожалар (ақындар) және қарапайым халық (алван-каш). Алғашқы екеуі алым-салықтан босатылған. Қарапайым халық қалалықтарға (алым-салықты ақшалай төлейді) және диқаншы-егіншілерге бөлінеді.

Дін басылары мұрагерлік шайқылардан/шейхтардан және лауазымды молдалардан тұрады. Халық білім жағынан құлдыраған, сауаттылық негізінен қалада ғана дамыған.

Қашқарлықтар мінезі жағынан қайырымды, тез тіл табыса кетеді, еңбекқор. Әйелдердің қоғамдағы орны бөлек (сыйлы).

Алты қаланың облыстарында шетелдіктермен уақытша некеге тұру дәуірі жүріп тұр, егер күйеуі әйелін киіндіріп-ішіндірген (асыраған) жағдайда.

Ш. Уәлиханов былай деп топшылайды: «Осы әдет-ғұрыптың салдарынан, әйелдерге сезім мен толық таңдау еркіндігі берілсе де, білімсіз және арұят туралы түсініктері болмағандықтан, некелесуге немқұрайлы қарайды, және Шығыс Түркістандағы әйелдер адамгершілік бейне-бітімнің тазалығымен ерекшеленбейді... Мұның барлығы кедейлік пен мұқтаждықтың салдары».

Ш. Уәлиханов өнеркәсіп пен саудаға талдау жасайды. Салықтың тым көп салынуы олардың дамуын тежейді.

Что касается администрации, шесть городов (Алтышар) составляют независимые друг от друга ведомства.

Основная масса населения размещена в городах. По общественному положению делится на три класса: чиновников (беков), духовных (ахунов) и на простой народ (алван-каш). Первые два освобождены от податей. Простой народ делится на горожан (платят подать деньгами) и земледельцев-хлеборобов.

Духовенство состоит из наследственных шейхов и должностных мулл. Образование народа в упадке, грамотность развита в основном в городах.

Кашгарцы по характеру добры, общительны, трудолюбивы. Женщины занимают почетное место в обществе.

В области Шести городов господствуют временные браки с иностранцами, с условием, что муж должен кормить и одевать жену.

Ч. Валиханов полагает: «Вследствие этого обычая, хотя представлена женщинам полная свобода выбора и чувств, но по отсутствию образования и понятий о чести проистекает неуважение к брачному союзу, и женщины в Восточном Туркестане не отличаются особенной чистотой нравственности... Все это от бедности и нужды».

Ч. Валиханов анализирует промышленность и торговлю. Их развитие тормозят непомерные налоги.

Шығыста бұл елді Алтышаһар – ягни алты қала, Ұйғырстан немесе Қашқар деп атайды, ал Еуропада ол Кіші Бұқара, Шығыс Татария, Шығыс және Қытай Түркістан деген аттармен танымал.. Біз Шығыс Түркістан атауы дұрыс келеді деп ойлаймыз.

На востоке страна эта называется Алтышар–шесть городов, Уйгуристаном или Кашгар, в Европе она известна под названием Малой Бухарин, Восточной Татарии, Восточного или Китайского Туркестана... Мы думаем, что название Восточного Туркестана есть наиболее верное.

On the East the country is known as Altyshar – six cities, Uyguristan or Kashgar, in Europe it is called the Little Bukharin, Eastern Tartary, Eastern or Chinese Turkestan... We think that the name East Turkestan is the most correct.

«Қашқарлықтар». Х. Құрбанов.
«Кашгарцы». Х. Курбанов.
«Kashgarians.» Kh. Kurbanov.

As for local authority, six towns (Altyshar) make up authority bodies which are independent on each other.

The main majority of populations live in towns. Under social conditions they are divided into three classes: public persons (bek), confessor (akhun) and simple people (alwan-kash). The first two are free from taxes. Simple people are divided into urban community (pay taxes in money) and farmers and tillers.

The clergy consists of sheiks and official mullahs. Education of people is in decline, literacy is developed mainly in the towns.

Kashghar people by nature are kind and benign, communicative and industrious. Women occupy their honorable place in community.

In the areas of the six towns dominate temporary marriage with foreigners providing a husband maintain, feed and clothe her.

«As a result of this custom, though the women are given full freedom to choice and to feel free, but owing to a lack of knowledge and notions of honor comes out disrespect to the marriage alliance, and the women in Eastern Turkistan don't differ with a peculiar purity of morality.... All that occur because of poverty and the need» Sh. Walikhanov supposes. Sh. Walikhanov parses on industry and trade. Unreasonable taxes are an obstacle to their development and progress.

Шығыс Түркістан ұйғырларының түрлері. Ш.Уәлихановтың суреті. 1859 ж.

Типы уйгуров Восточного Туркестана. Рис. Ч. Валиханова. 1859 г.

Types of Uigurs of Eastern Turkestan. Pic. by Sh. Walikhanov. 1859

Шәй – Қытайдағы күнделікті тұтынылатын күріш, май, тұз, соя тұздығы, сіркесуы мен ағаш сияқты жеті заттың біріне жатады. Қытайдың шәй мәдениеті дайындалу, ішу мен оның себебіне байланысты ерекшеленеді. Қытайда шәйді күнделікті, сондай-ақ ресми шаралар мен рәсімдер кезінде ішеді. Қытайда шәй – жәй ғана сусын саналмайды. Оның Қытайдың дәстүрлі медицинасында, Қытай мәзірі мен буддизмде маңызды ролі бар...

Чай в Китае относят к «семи вещам, потребным ежедневно» вместе с рисом, маслом, солью, соевым соусом, уксусом и дровами. Чайная культура отличается способами приготовления, питья, и поводами для чаепития. Чай пьют как в повседневных ситуациях, так и во время официальных мероприятий и ритуалов. Чай играет важную роль в традиционной медицине, кухне и буддизме...

Tea in China is assigned to «seven items, required daily» along with rice, butter, salt, soy-bean sauce, vinegar and firewood. The Chinese tea culture differs by cooking methods, drinking and reasons for tea-drinking. Tea in China is consumed in everyday situations, as well as during the official events and ceremonies. Tea here is not only a drink; but also it plays significant role in traditional Chinese medicine, Chinese culinary and Buddhism.

Тауда өсетін шәй өсімдігі өз бойына табиғаттың небір кереметтерін сіңдірген...

Произрастая в горах, чай впитывает в себя саму сущность природы...

Growing in the mountains, the tea catches the essence of Nature...

Шәйді ағзаның сусауын басу үшін ішеді. Ал шәй салтанаттарын рухтың сусындауын қанағаттандыру үшін өткізеді.

Чайный напиток пьют, чтобы утолить жажду тела, а церемонию проводят ради утоления жажды духа.

The tea is consumed to satisfy thirst of the body, but ceremony is conducted to satisfy thirst of the spirit.

Көкмайса мен жайылымның жетімсіздігі мал шаруашылығын өркендетуге кедергісін келтіреді. Қолмен өндіретін өнеркәсіптің нышаны байқалады, «кәсіп – бұл жерде дамудың ең төменгі сатысында және қағаз бұйымдарын шығарумен ғана шектеледі деп атап көрсетеді Ш. Уәлиханов». Басты өнім – даба (қағаз мата), бөз (мата), киіз, кілем тері.

Көне дәуірден Қашқария, Қытаймен қызу сауда-саттық жүретін, ол жақтан шәй әкелінетін, Орта Азияның алдыңғы қатарлы базарларының қатарына жатады. Ш. Уәлиханов «Шығыс Түркістан Индиямен сауда жасаудың көзі, немесе осы елдің Индиямен қосылуы Бұқара арқылы жүргізіледі, және жолдың қиындығы себепті үлкен сауда қызметі аса қызбаған, тек Тибет пен Кашмирмен ғана тікелей қатынас бар» деген қалыптасқан пікірді жоққа шығарады.

Қашқарияда шәйдың бес сұрпын ажыратады; тұтынушылардың талғамына байланысты Кяхта, Чугучак және Құлжаға әкелінетін көп шәйлардың сұрыптары мұнда кездеспейді.

Қашқар саудасынан түскен бар пайда саяси және географиялық жағдайға байланысты қоқандықтардың қолында болады. Ресейдің тікелей сауда қатынасы (жолдары) жоқ. Ш. Уәлиханов неге сауда қатынасының жоқ екендігіне үш себепті келтіреді:

1) таулы жолдармен жүрудің қиындығы;

2) қара (жабайы тасты) қырғыздардың шабуыл жасау қауіптілігі;

3) Құлжа және Чугучакпен тікелей сауданың ашылуы. Солай бола тұрса да Қашқарияда, Жабайы тасты ордамен өтетін жолы жоқ Қоқан арқылы орыс тауарларын сатудан пайда түседі.

Ол көлік шығыстарын ескере отырып, есептеу (бағаны салыстыру) нәтижесінде осындай тұжырымға келді. Экономист ретінде оның тағы да бір талантының қыры ашылды!

Шәй – салтанат және рәсім.
Чай – церемония и ритуал.
Tea is a ceremony and ritual.

Шәй үйі. / Чайный домик. / Tea House.

Недостаток лугов и пастбищ препятствует развитию животноводства. Имеются зачатки мануфактурной промышленности, «ремесло, – отмечает Ч. Валиханов, – находится здесь на низкой степени развития и ограничивается производством бумажных изделий». Главный продукт – даба, бязь (мата), производят войлок, ковры, кожу.

С древнейших времен г. Кашгар относится к числу ведущих рынков Средней Азии, через который шла бойкая торговля с Китаем, откуда ввозился чай. Ч. Валиханов отвергает бытующее мнение, что «Восточный Туркестан есть ключ для торговых операций с Индией, ибо сношения этой страны с Индией производятся через Бухару, и только с Тибетом и Кашмиром существует непосредственное сообщение, которое не оживлено большой торговой деятельностью по причине трудности пути».

В Кашгаре различают пять сортов чая; многие сорта, привозимые в Кяхту, Чугучак и Кульджу, здесь не встречаются, что зависит от вкуса потребителей.

Все выгоды кашгарской торговли в связи с политическим и географическим положением находятся в руках кокандцев. Россия не имеет прямых торговых отношений. Ч. Валиханов называет три причины, почему нет торговых отношений:

1) физические трудности пути по гористой местности;

2) опасности от нападения дикокаменных киргиз;

3) открытие прямой торговли с Кульджой и Чугучаком. Тем не менее торговля русскими товарами в Кашгаре через Коканд имеет выгоды, которых нет на пути через Дикокаменную орду.

К такому выводу он пришел в результате расчетов (сравнения цен), учитывая транспортные расходы. Проявилась еще одна грань его таланта как экономиста!

A lack of lawns and pastures is a obstacle to develop the cattle breeding. There is the beginning of manufacture industry, «the craft is at low level of development and limited by making paper articles Sh.Walikhanow said». Main products are daba, byaz (fabric), felt, carpets and fur/skins.

Since the ancient Kashghar town is among the leading markets in Central Asia, via which took place a lively trade with China, from where tea is imported. Sh. Walikhanov denies the existing view that «Eastern Turkistan is a key for trade dealings with India, since the relations of this country with India through Bukhara, and with Tibet and Kashmir there is a direct communication, which is not lively by huge trade operations by reason of the difficulties of ways».

In Kashghar there are five kinds of tea: a lot of kinds, imported to Kyakht, Shugucha and Kulzha, can't be found in here, that depends on the customer's taste.

All the benefits from the Kashghar trade in connection with political and geographical conditions go to Kokand. Russia has no direct trade and commerce relations. Sh. Walikhanow name three reasons why there are no trade relations.

1) physical hardship of the way on mountainous terrain;

2) assault danger from the savage Kyrgyz;

3) opening of the direct trade with Kulzha and Shugushak. Meanwhile the trade and commerce with the Russian articles in Kashghar through Kokandy is profitable, but not via the Savage Horde.

Such a conclusion he made as a result of the accounts (comparing the prices) by taking into account transport costs. Appeared another one feature of his talents, as an economist!

Іле өлкесінен Қашқарияға дейін керуен жүріп өткен жолдар Ыстықкөлді шығыс және батыс жағынан айнала өтеді, батыс жақтан айналып өту барынша ыңғайлы және 200 ш. жақын, Қашқарияға 10 күн бұрын жетуге болады.

Үлкен арақашықтықтарды еңсеру қолайлы болу үшін Ш. Уәлиханов аралық бекеттер-факторийлер құру туралы ой тастайды.

Қашқариядағы болжамды факторийден үнемі қатынасып тұру үшін үш жол бар:

I – Семейден Құлжа арқылы үлкен керуен жолымен Мұзарт асуынан өтіп Ақсуға.

II – Верный бекінісінен Ыстықкөлдің шығыс жағынан Нарын өз. бастауына, Ақсай өз. алабына және ары қарай Қашқарияға.

III – Сондай-ақ тағы да Верный бекінісінен Ыстықкөлдің батыс жағымен Арша өзенінің бас жағына және одан ары қарай Нарын өз. ағысымен тау жақтағы Шатыр көлдің жанынан Қашқарияға.

Осы жолдардың біріншісі сауда жағынан барынша тиімді. Семейден Қашқарияға ең қысқа жол бола отырып (Семейден Құлжаға 740 шақырым, Құлжадан Қашқарияға 750 шақырым), бұл жол керуеннің жүруіне барынша ыңғайлы және үнемі жүруге жарап тұрады.

Соңғы екі жол бойынша керуен, бірнеше қыс айларын қоспағанда үнемі жүріп отырады. Верный бекінісінен Ыстықкөлдің шығыс жағалауы бойынша өтетін жол – шамамен 700 шақырым, ал батыс жағалауымен – 500 шақырым. Қашқариядан Кашмирге (Индияға) дейінгі тура қатынас жолдары бірнеше бағыт бойынша барады, олардың ішінде барынша көп жүретін жол Жаркент пен Ладак арқылы өтеді. Бірақ бұл жолдардың барлығы, соңғысымен қоса, Гиндукуш пен Гималай жоталарына жақындап, аса қиындықтар туғызады. Тауарды кейде бұл жерден қойға, ешкіге артып тасиды, бұлайша тасымалдау құнды және жеңіл заттарды тасумен ғана шектеледі. Индиядан Қашқарияға ағылшын тауарларын жеткізетін керуен жолы Кабул мен Балхаш арқылы Бухарға өтеді немесе Мешхедтен сол жаққа және Қоқан арқылы ары қарай Қашқарияға жетеді.

Біз Қашқарияға келген кезде қытайлықтар жаңа ғана өздерінің озбырлық әрекеттерін тыйған болатын, қаланың қақпасына кіре берісі жіңішке сырықтардан тізілген ұзын жалғыз аяқ жолмен безендіріліпті, оларға өздері басын шапқан жергілікті адамдардың торға салынған, сарғайған бас сүйектері ілініп тұрды.

Из Заилийского края в Кашгар дороги, по которым идут караваны, огибают озеро Иссык-Куль с восточной и западной сторон, последняя более удобна и ближе на 200 верст, достичь Кашгара можно на 10 дней раньше.

Для удобства преодоления больших расстояний Ч. Валиханов выдвигает идею создания промежуточных пунктов – факторий.

Для постоянных сообщений с предполагаемою факторией в Кашгаре представляются три пути:

I – Из Семипалатинска через Кульджу по большой караванной дороге через Музартский проход в Аксу.

II – Из укрепления Верного по восточной стороне озера Иссык-Куля к истокам р. Нарын, в долину р. Аксай и далее в Кашгар.

III – Также из укрепления Верного по западной стороне Иссык-Куль к верховьям реки Арча и далее по ее течению в долину р. Нарын, мимо нагорного озера Чатыр-Куль в Кашгар.

Первая из этих дорог в торговом отношении представляет наибольшие выгоды. Кратчайшая дорога из Семипалатинска в Кашгар (из Семипалатинска в Кульджу 740 верст, из Кульджи в Кашгар 750 верст) для следования караванов наиболее удобна и постоянно поддерживается в исправном виде.

По двум последним дорогам караванное сообщение, за исключением нескольких зимних месяцев, осуществляется постоянно. Дорога, идущая от укрепления Верного по восточному берегу Иссык-Куля,– около 700 верст, по западному же берегу–500 верст. Прямые сообщения Кашгара с Кашмиром (Индией) идут по нескольким направлениям, наиболее посещаемое из них ведет через Яркенд и Ладак. Но все эти дороги, не исключая последней, с приближением к Гиндукушу и Гималайскому хребту делаются в высшей степени затруднительными. Здесь товары местами перевозятся на овцах и козлах, и перевозка эта ограничивается предметами ценными и нетяжелыми. Караванный же путь, по которому из Индии доставляются в Кашгар английские товары, идет через Кабул и Балх в Бухару или туда же из Мешхеда и далее через Коканд достигает Кашгара.

Когда мы приехали в Кашгар, китайцы только что окончили свои разнообразные истязания, вход в городские ворота украшался длинной аллеей из тонких жердей, на которых висели в клетках желтые черепа казненных ими туземцев.

The ways from Ile valley to Kashghar on which the Caravans pass, skirt Issyk Kol from eastern and western sides, the last one is more comfortable and close to 200 verst, one can reach Kashghar for 10 days sooner.

In order to make comfortable to cover far distances Sh.Walihkanow put forward an idea of creating some interim points – trading stations.

For constant communications are presented three ways with a supposed trading and commerce station in Kashghar:

I – From Semei through Kulzha along the big Caravan ways via the Muzart passage to Aksu.

II – From the fortress of Vernyi in the eastward direction of Issyk Kol Lake to the inflows of the Naryn river, into the valley of the Aksai River and further to Kashghar.

III – Also, from the Vernyi fortress on western side of Issyk Kol Lake to uplands of the Arch River and further on the flow to the valley of the Naryn River, by highland Lake Shatyr Kol to Kashghar.

The first of these ways regarding the trade business is of most profitable. Creating a most short way from Semei to Kashghar (From Semei to Kulzha is 740 versts, from Kulzha to Kazhghar is 750 versts), this way is more comfortable to Caravans and constantly maintained correctly.

On the last two ways caravan communication, except a few winter months, works constantly. The way, leading from the Vernyi fortress on the eastern coast of Issyk Kol Lake, is about 700 versts, on the western coast – 500 versts. Direct communications of Kashghar with Kashmir (India) stretches on a few directions, more visitable from them leads via Yarkend and Ladak. But all these ways, not excepting the last one, by approaching to mountain ridges of Hindukshu and Himalaya, make very difficult. Here the goods here and there are transported on sheep and goats, and this transportation is limited by articles valuable and light in weight. The Caravan way, on which from India are transported English goods to Kashghar, goes across via Kabul and Balkh to Bukhara ore to there from Meshkhed and further via Kokand reach Kashghar.

When we arrived in Kashghar the Chinese have just finished their various tortures, the entrance to the town has been decorated with a long alley from thin poles on which hang cages with yellow skulls of the executed by them natives inside.

«Егер Ресей Кіші Бұқарамен тікелей сауда байланыс орнатса, онда қоқандықтар және олардың саудадағы және сонымен қатар саясаттағы басымдылығы құлдырауы тиіс, жабдықтау және мал сауда-саттығы өлкелері бізге тәуелді болады, шәй саудасы да біздің қолға өтуі мүмкін. Біз мақта-мата, жібек, түк пен дабыны ала аламыз».

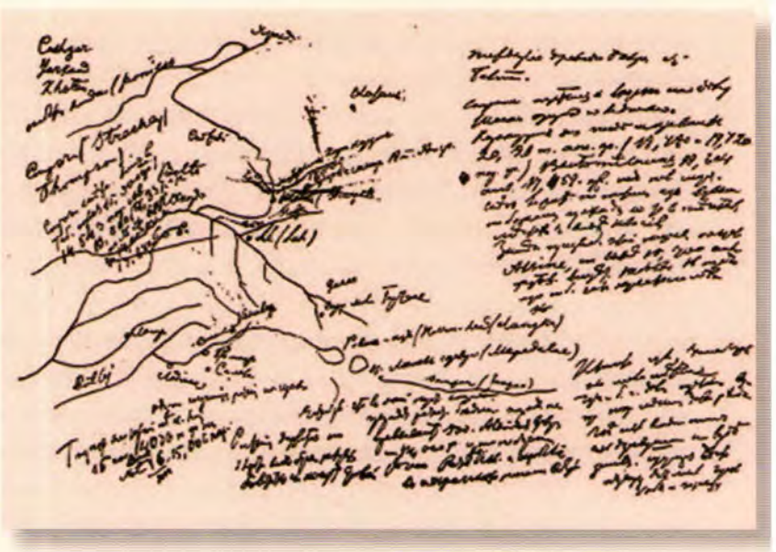
Ш. Уәлиханов

«Если Россия будет иметь прямое торговое сношение в Малой Бухарин, то значение кокандцев и преобладание их как в торговле, так и в политическом отношении должно пасть, ибо снабжение и продовольствие края будет зависеть от нас; чайная торговля может также перейти в наши руки. Мы же можем получать хлопчатую бумагу, шелк, пух и дабу».

Ч. Валиханов

«If Russia has a direct commercial intercourse in Small Bukharin, the value of the Kokand and the prevalence of them both in trade and in political terms must fall, because food and cattle supply of the area will depend on us; tea trade can also go into our hands. We can get cotton, silk, feathers and daba».

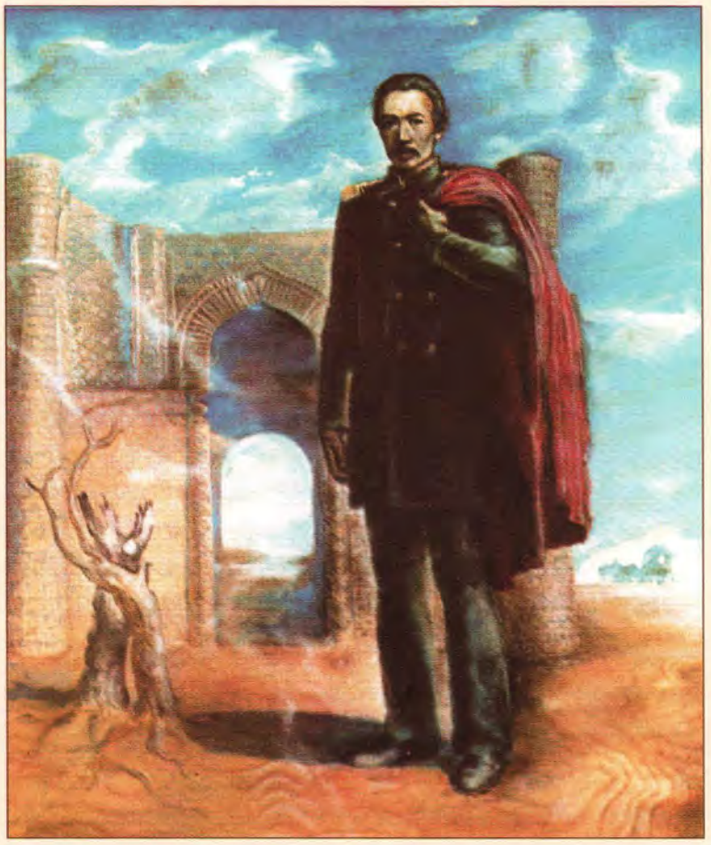
Sh. Walikhanov

**Қарақорым өткелі арқылы Яркенттен Кашмирге дейінгі жолдың схемалық картасы (Генри Стрэяидің сызбасы бойынша 1847 ж.).
Қолжазбадағы Ш. Уәлихановтың нобай суреті. 1860 ж.**

**Схематическая карта пути из г. Яркенда в Кашмир через перевалы Каракорума (по схеме Генри Стрэчи 1847 г.).
Набросок в рукописи Ч. Валиханова. 1860 г.**

**Sketch-map of the route from Yarkend to Kashmir through passes of Karakorum
(according to the scheme of Henry Strachey 1847).
Sketch in the manuscript of Sh. Walikhanov, 1860.**

«Қоштасу». М. Аманжолов.
«Прощание». М. Аманжолов.
«Farewell». M. Amanzholov.

Шоқанның Қашқардың экономикасынан, саяси өмірінен, тарихынан, географиясы мен этнографиясынан бар білгені, оған үлкен еңбектің арқасында келді, ол онда ауқымы мен тереңдігі жағынан керемет материал жинады. Ол Қашқар өмірінің суретін бөлшектерден, әңгіме үзінділерінен, тарихи оқиғалар естеліктерінен, отбасылық мұралардан құрастырды.

Все, что Чокан узнал из экономики, политической жизни, истории, географии, этнографии Кашгара – собрал он там удивительный по полноте и глубине материал, – далось ему напряженнейшим трудом. Он составлял цельную картину жизни Кашгара по кусочкам, по обрывкам разговоров, по воспоминаниям об исторических событиях, по семейным преданиям.

All Shoqan learned from the economy, politics, history, geography, ethnography of Kashgar - he gathered there an amazing material by its fullness and depth - came at a price of great piece of work. He composed an integral picture of life in Kashgar, through pieces, snatches of conversation, according to the recollections of historical events, family legends.

Қала тыныштала бастады. Қытайлар тағайындаған жаңа жергілікті биліктер бастарына мандарин қалпақ киіп алып, көшеде өздеріне дереу жол беріп үлгермегендердің барлығын сабады. Қоқанмен арақатынас қайта орнады, қоқандық елші Қашқарияда бір айдан аса тұрды, бұхар және қоқандық керуендер күннен күнге босап қалған керуен сарайларды толтыра түсті.

Қашқариядан сатып алынған кітаптардың ішіндегі оқуға лайықтылары:

1. «Тазкирян султан Сутук-Бутра-хан-газы» (Плеков әулетінен шыққан, бірінші болып исламды қабылдаған және оны Қашқарияға таратқан Сұлтан Бура ханның өмірбаяны).

2. «Тазкирян Туглук-Тимур-хан» (Могулулус моңғол хандарының ішінен бірінші болып исламды қабылдаған, жағатайлықтардан шыққан Туглук-Тимур-ханның өмірі).

3. «Ришахат» немесе орта азиялық заң оқытушылары мен жасампаздар туралы мәлімет.

4. «Абу-Муелим Мзрузи» – батырлар туралы роман, оған бірнеше жергілікті жердің тарихи аңыз-әңгімелері кіргендіктен өте қызық. Аталған кітаптарға қоса мен саяхат барысында кішірек нумизматикалық коллекция, тау жыныстарының коллекциясын, жолда кездескен нефрит сынықтарын, ол Яркенд маңындағы Мирджей тауларында өндіріледі және Қара-қаш өзенінен болор яшмасын, мәрмәр тас, мөлдір шыны/хрусталь, Керия өзенінен құм алтын жинадым; мен өзіммен бірге сондай-ақ жергілікті халықтың қолдан жасаған бұйымдарын (мануфакту) және Қашқарияның базарында кездесетін ағылшын тауарларының үлгілерін алып келдім.

Ұзақ саяхаттан соң (10 ай 14 күн) Шоқан Уәлиханов Верный бекінісіне 1859 ж. 12 наурызда келіп, ол жерде бір жарым айдай болды. Ары қарай ол Семей қаласына соқты, ол жерде Ф.М. Достоевскиймен тағы да кездесті. Шоқан Уәлиханов Омбыдан Семейге, Жетісу өңіріне, Ыстықкөлге, Жоңғарияға барған бірнеше сапары кезінде Ф.М. Достоевскийге жиі жолығатын. 1859 ж. көктемінде Шоқанның Қашқариядан аман-сау оралу құрметіне жазушы оған біртума кәдесый – Семейдің ескі қирандыларынан тауып алған қанжар сыйлады, екеуі сол қанжармен бірге суретке түсті – суретте Шоқан қанжарды қолына ұстап тұр. Бұрын танысқан кезде Шоқан досына палисандр ағашынан жасалған сандықша сыйлаған болатын, оны өзі қатты қадірлейтін. Оған өзінің «қолжазбаларын, хаттары мен ескерткіш заттарын сақтайтын».

Осы аралықта Петерборда Ш. Уәлихановты асыға күтті. 1859 ж. 13 шілдеде Гасфорд ішкі істер министрі А.М. Горчаковқа поручик Ш. Уәлихановтың аман-есен оралғаны туралы хабарлаған болатын. Алайда жолда көрген ауыртпалықтардан денсаулығы сыр бергендіктен Петерборға сапарға шығуды кейінге қалдырды. Петерборға барудың сәті тек қана 1860 ж. басында ғана түсті.

Город начинал успокаиваться. Новые туземные власти, поставленные китайцами, разъезжали в мандаринских шапках и били всех не успевавших скоро давать им дорогу. Сношения с Кокандом были возобновлены, кокандский консул жил более месяца в Кашгаре, бухарские и кокандские караваны с каждым днем все более и более наполняли пустые караван-сараи.

Из книг, приобретенных в Кашгаре, заслуживают внимания:

1. «Тазкирян султан Сутук-Бутра-хан-газы» (жизнеописание хана Султан-Бугра нз династии Плеков, который первый принял ислам и распространил его в Кашгаре).

2. «Тазкирян Туглук-Тимур-хан» (жизнь Туглук-Тимур-хана из джагатаевичей, который первый из монгольских ханов Могулулуса принял ислам).

3. «Ришахат» или известия о среднеазиатских законоучителях и чудотворцах.

4. «Абу-Муелим Мзрузи» – героический роман, замечательный потому, что в него вошло много местных исторических преданий. Сверх поименованных приобретений, я собрал во время путешествия небольшую нумизматическую коллекцию, коллекцию горных пород, встречавшихся на пути, также куски нефрита, добываемого в горах Мирджей около Яркенда, и в реке Кара-Каш болорские яшмы, мрамор, хрусталь, песочное золото из реки Керия; я привез с собою также произведения туземных мануфактур и образчики английских товаров, встречающихся на кашгарском рынке.

После долгого путешествия (10 месяцев и 14 дней) Чокан Валиханов вернулся 12 марта 1859 г. в укрепление Верное, где пробыл около полутора месяцев. Далее он посетил г. Семипалатинск, где вновь встретился с Ф.М. Достоевским. Чокан Валиханов часто заезжал к Ф.М. Достоевскому во время неоднократных поездок из Омска в Семипалатинск, в Семиреченский край, на Иссык-Куль, Джунгарию. Весной 1859 г. в знак благополучного возвращения Чокана из Кашгарии писатель подарил ему оригинальный сувенир – кинжальчик, найденный им в древних развалинах Семипалатинска, и пригласил его сфотографироваться вместе – на фото этот кинжальчик Чокан держит в руке. Раньше при знакомстве Чокан подарил другу полисандровый ящик, которым он дорожил. В нем он «хранил свои рукописи, письма и вещи, дорогие по воспоминаниям».

Между тем в Петербурге Ч. Валиханова ждали с нетерпением. Еще 13 июля 1859 г. Гасфорд отправил рапорт министру иностранных дел А.М. Горчакову, в котором он сообщил о благополучном возвращении поручика Чокана Валиханова. Однако скорая поездка была отложена по состоянию здоровья из-за перенесенных лишений. Выехать в Петербург он смог только в начале 1860 г.

The town begins getting calm. New local authorities assigned by the Chinese, are going away in mandarin hats and beating everyone who couldn't give them ways in time. The relations with Kokand have been renewed, the Kokand consul lived for over a month in Kashghar, the Bukhara and Kokand caravans from day to day more and more are filling in vacant caravan sarai (places – a kind of hotel)

From the books taken in Kashghar the shown below are worth paying attention to:

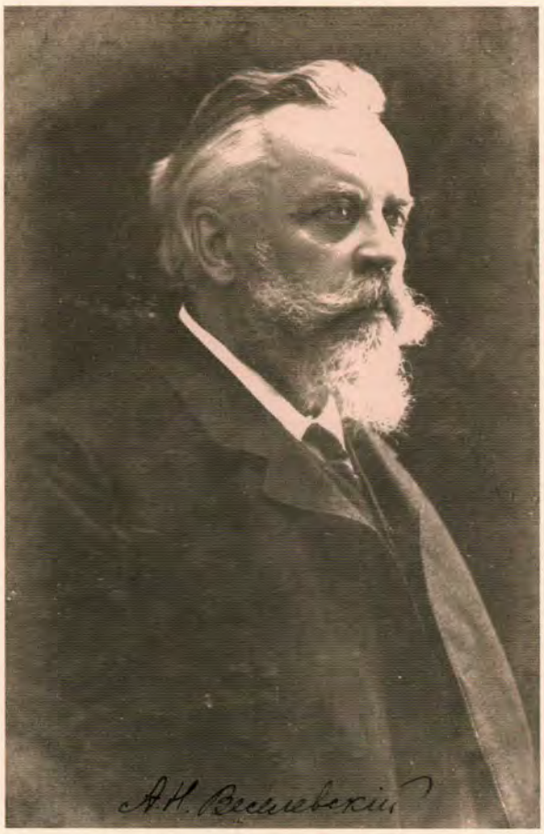
1. «Tazkiryan Sultan Sutut-Butra-Khan-gazy» (A biography of Sultan Bukhra Khan from the dynasty Pleks which the first to adopt the Islam and spread it in Kashghar).

2. « Tazkiryan Tugluk – Timur Khan» (The life of Tughluk-Timur Khan from shaghatai which is the first from mongol khans of Mogulus to adopt Islam).

3. «Rishakhat» or some information of Central Asian catechists and miracle men.

4. «Abu-Muelim Mzruzi» is a heroic novel, splendid, because it contains a lot of local historical legends. Besides the named obtained things, I collected during the trip a little numismatic collection, a collection of rocks, found on the way, as well some pieces of nephrite, obtained in Mirzhei mountains situated about Yarkend and in the River KaraKash – jasper, marble, crystal, sandy gold from the Keri river; I brought with me also some products of local manufacture and samples of English articles which are found in Kashghar market.

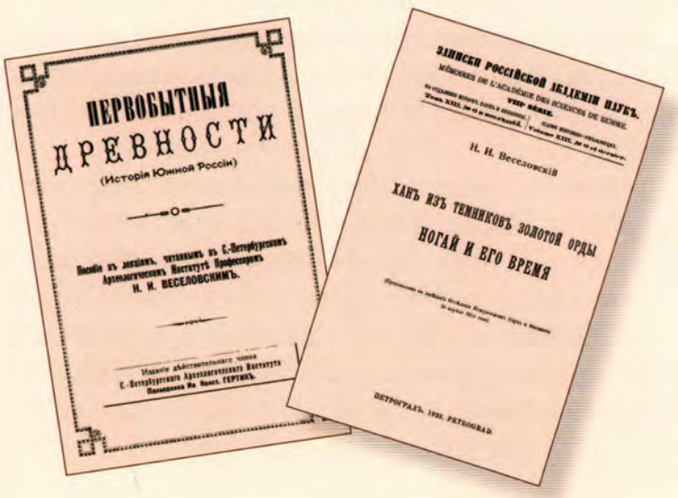
After a long trip (10 months and 14 days) Shoqan Walikhanov returned on 12th of March 1859 to the Fortress of Verniy, where he stayed for about a month and a half. Further he visited in Semei town where he met again with F.M.Dostayevskiy. Shoqan Walikanov often goes to F.M.Dostayevskiy's place during his several times-visit from Omby to Semei, to Zhetisu area, to Issyk Kol Lake, Zhongaria. On the spring 1859 in token of Shoqan's successful returnin from Kashghar, the writer gave him an original souvenir – a little dagger found in the ancient ruins of Semei and invited him to get pictured together – in the picture this dagger Shoqan bears in his hand. Prior to this, when getting acquaintance, Shoqan gave his friend a palisander chest box, which he values. In it he «kept his manuscripts, letters and belongings that are dear in memory». Meanwhile Shoqan Walikhanov is being looked forward to in Petersburg. Still on the 13th of July 1895 Gasfort sent a report to a Minister for External Affairs, A.M.Gorchakov, in which he informed of the first lieutenant, Shoqan Walikhanov's successful returning. However, his soon arriving had been put off owing to his health. He was able to go to Petersburg in the early 1960 s.

Н.И. Веселовский – көрнекті орыс археологы, шығыстанушы, Орта Азияның тарихы мен археологиясын зерттеуші. Петербург университетінің профессоры, Санкт-Петербургтегі императорлық Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті.

Н.И. Веселовский – выдающийся русский археолог, востоковед, исследователь истории и археологии Средней Азии. Профессор Петербургского университета, член-корреспондент Императорской Санкт-Петербургской Академии Наук.

N.I. Veselovskiy is an outstanding Russian archaeologist, orientalist, history and archeology researcher of Central Asia. Professor of Petersburg University, corresponding member of the Imperial Saint-Petersburg Academy of Sciences.

ЗАПИСКИ
ИМПЕРАТОРСКАГО РУССКАГО ГЕОГРАФИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА
ПО ОТДѢЛЕНІЮ ЭТНОГРАФІИ.
ТОМЪ XXIX.

СОЧИНЕНІЯ
ЧОКАНА ЧИНГИСОВИЧА ВАЛИХАНОВА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
1904.

Титульный лист первого издания сочинений Ч. Валиханова.

Қашқарияға саяхатын Шоқан Уәлиханов «Географиялық қоғам жазбаларында» тере бастаған болатын, бірақ оны аяқтай алмай, мезгілсіз қайтыс болды.

«Жоңғария очерктері» мақаласында Зауку асуына дейінгі саяхатын, яғни Қытай шекарасына дейін ғана суреттейді, ал «Алтышардың жайы туралы» еңбегінде өзінің зерттеулері негізінде Шығыс Түркістанның «алты қаласына» жалпы географиялық -статистикалық сипаттама береді. Зауку асуынан Қашқарияға дейінгі және одан кері қарай Верныйға дейін саяхаты, география, тарих, этнография жөніндегі бай материалдар алғашында қырғыз даласы мен қырғыз халқының білгірі – К.К. Гутковскийге өтті, ол Ш. Уәлихановтың қайтыс болған соң қалған еңбектерін жарыққа шығаруды жоспарлады. К.К. Гутковский аяқ астынан қайтыс болғаннан соң барлық қолжазбалар П.П. Семенов Тян-Шанскийге табысталған болатын.

Еңбектерінің көбісі өңделмеген, шимай жазба, нобай қалпында, Ш. Уәлихановтың қолымен емес, басқа біреулердің қолымен қайта жазылған күйде қалып қойды.

Ш.Ш. Уәлихановтың шығармаларының бірінші басылымы Н. И. Весловскийдің редакциялауымен 1904 ж. Императорлық орыс географиялық қоғамының жазбаларында этнография бөлімі бойынша жарияланды.

Ш.Ш. Уәлихановтың еңбектеріне батыс еуропалық ғалымдар аса қызығушылық танытып, пайдаланды. Әсіресе, ағылшын, неміс, француз шығыстанушылары, жаңа дәуірдің географтары мен тарихшылары қызықты. Ш.Уәлихановтың негізгі еңбектері – «Жоңғария очерктері», «Алтышардың сипаттамасы» «Орыс географиялық қоғамының жазбаларында» (1861ж.) орыс тілінде жарық көрген бойды бірден неміс тіліне аударылып, неміс географиялық әдебиетінде қызу талқыланды. Ш. Уәлихановтың еңбектерін ағылшын тіліне ағайынды Джон және Роберт Мичелдер кіріспе пікір жазып, аударды.

Шоқан Уәлихановтың түрік және моңғол халықтарының тарих, этнография, мәдениет, география, құқық, дін туралы ғылыми еңбектері орыс және әлемдік шығыстану ғылымына қосқан маңызды үлесі болып табылады.

Научные труды Чокана Валиханова по истории, этнографии, культуре, географии, праву, религии тюркских и монгольских народов явились важным вкладом не только в русское, но и в мировое востоковедение.

Scientific work of Shoqan Walikhanov on history, ethnography, culture, geograohy, law, religion of Turkic and Mongol peoples is important contribution not only Russian, but world orientalism as well.

**Ш. Уәлиханов стенді. Республикалық кітап мұражайы.
Стенд Ч. Валиханова. Республиканский музей книги.
Stand named after Ch. Walikhanov. Republican museum of book.**

Описание поездки в Кашгар Чокан Валиханов начал печатать в «Записках Географического общества», но преждевременная кончина помешала ему закончить их.

В статье «Очерки Джунгарии» он описывает путешествие только до Заукинского прохода, т.е. до границы Китая, а в работе «О состоянии Алтышара.».. дает общее географическо-статистическое описание «шести городов» Восточного Туркестана на основании своих исследований. Путешествие от Заукинского прохода до Кашгара и обратно до Верного, богатые материалы по географии, истории, этнографии перешли сначала к К.К. Гутковскому – знатоку киргизских степей и киргизского народа, которыи планировал издать оставшиеся после смерти труды Ч. Валиханова. После внезапной кончины К.К. Гутковского все рукописи были переданы П.П. Семенову Тян-Шанскому.

Многие работы остались необработанными в виде черновиков, набросков, переписанными не рукой Ч. Валиханова.

Первое издание сочинений Ч.Ч. Валиханова было опубликовано в 1904 г. под редакцией Н.И. Веселовского в «Записках Императорского русского географического общества» по отделению этнографии.

Трудами Ч.Ч. Валиханова широко интересовались и пользовались западноевропейские ученые. Особенно интересовались английские, немецкие, французские востоковеды, географы и историки новейшего времени. Основные работы Ч. Валиханова – «Очерки Джунгарии», «Описание Алтышара» – были переведены на немецкий язык сразу после их публикаций на русском языке в «Записках Русского географического общества» (1861 г.) и вызвали ряд комментариев в немецкой географической литературе. Труды Ч. Валиханова были переведены на английский язык братьями Джоном и Робертом Мичеллами с их вступительными комментариями.

Description of the trip to Kashghar, Shoqan Walikhanov began publishing in «Notes of the Geographical Society», but his early passing prevented him from finishing it.

In the article of «Essays of Zhungaria» he describes his trip to the Zaukinskiy passage only, i.e. to the borderline of China, but in his work «About condition of Altyshar» he totally describes physical geography of «six towns» of the Eastern Turkistan on the grounds of his own research. The trip from the Zaukin passage to Kashghar and back to the Fortress of Vernyi, rich materials on geography, history, ethnography passed on at first to K.K.Gutkovskiy, an expert on the Kyrgyz steppes and the Kyrgyz nation, who was planning to publish the rest after Sh. Walikhanov's passing. After sudden early death of K.K.Gudkovskiy all the manuscripts were handed P.P.Semenov Tyan-Shanskyi.

Lots of work left without being worked up as a kind of rough copies, drafts re-written not by handwriting of Sh. Walikhanov.

The first publication of Sh. Walikhanov's compositions was published in 1904 under edition N.I.Veslovskiy in the Notes of Imperator Russian Geographical Society on the department of ethnography.

In work by Sh.Ch.Walikanov were widely interested and used west European scientists. Especially modern English, German, French Orientlists, geographers and historians were interested in. Sh. Walikhanov's chief work «Essays of Zhongaria», «Description of Altyshar» had been translated into German at once after their publishing in Russian in «the Notes of Russian Geographical Society» (1861) and made to arise a number of comments in the German Geographical literature. Work by Sh. Walikhanov had been translated into English by brothers John and Robert Mchells along with their introductions.

Ш. Уәлиханов Петербургте жасаған Орта Азия мен Шығыс Түркістан бөліктерінің картасы. 1860 ж

Карта части Средней Азии и Восточного Туркестана, составленная Ч. Валихановым в Петербурге, 1860 г.

Map of Central Asia and Eastern Turkestan, composed by Shoqan Walikhanov in Petersburg, 1860.

Шоқан Уәлихановтың Қашқарға барған сәтті экспедициясынан кейін оның аты Омбыға ғана емес Петербургте де шықты. Көп ұзамай ол жақтан оны есеппен іссапарға дереу жіберу талап етілді.

Уәлиханов Петербургтан отанына шамамен 1861 жылғы мамырда оралды, ал 17 маусымда ол Петропавлда болды. Осылай, Шоқан Уәлиханов Петербургте 1 жыл 2 ай болды деп батыл айтуға болады. Петербург туралы Шоқан жер аударылған ақын – революционер демократ С. Ф. Дуровтан Омбыда көп естіген, ол Ф.М. Достоевскиймен бірге Омбыда мерзімін өтеген.

«Оны ержүрек саяхатшы, Орта Азия білгірі ретінде қабылдады. Оған Сыртқы істер министрлігінде, Бас штабта қызығушылық білдірді. II Александр патшаның бұйрығымен Шоқан Уәлиханов СІД Азиялық департаментіне іссапарға жіберілген.

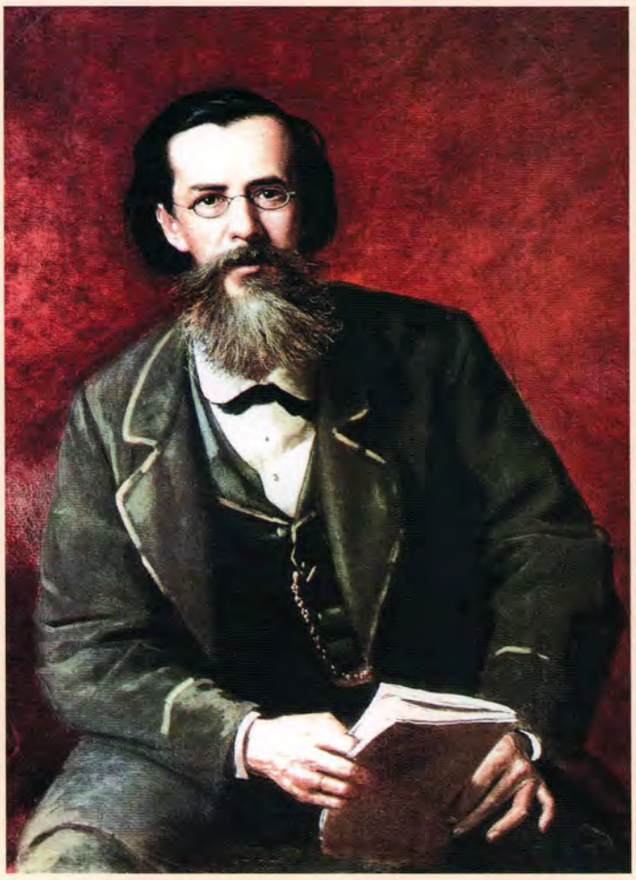
Географиялық қоғамда Шоқан Уәлиханов К. Риттердің еңбектерін басып шығаруға дайындауға қатысты, Қазақстан мен Орта Азияның географиясы мен этнографиясы бойынша материал жасады, Шығыс Түркістанда, Тянь-Шань және Қырғызстан туралы қоғам мүшелеріне лекция оқыды. Оның лекциялары өте қызықты және әсерлі болды, олардың кейбіреулері газеттерде қысқаша мазмұнмен басылып шықты. Ол департамент жанындағы жоғары мектепте сабақ берді, мынадай мақалалар жазды: «Жоңғария очерктері», «Абылай», «Адольф Шлангинтвейттің қаза табуының жағдайлары туралы мәліметтер» және басқалар.

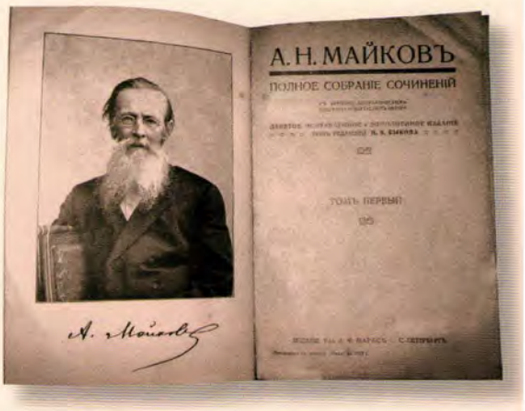
После успешной экспедиции Чокана Валиханова в Кашгар его имя было на слуху не только в Омске, но и в Петербурге. Вскоре оттуда потребовали немедленно командировать его с отчетом.

Валиханов выехал из Петербурга на родину примерно в мае 1861 года, а 17 июня он уже был в Петропавловске. Таким образом, можно смело утверждать, что Чокан Валиханов находился в Петербурге 1 год 2 месяца. О Петербурге Чокан много слышал в Омске от ссыльного поэта С.Ф. Дурова – революционера-демократа, который отбывал срок вместе с Ф.М. Достоевским в Омске.

«Его встретили как отважного путешественника, как знатока Средней Азии. Им заинтересовались в Министерстве иностранных дел, Генеральном штабе. Приказом царя Александра II Чокан Валиханов был прикомандирован в Азиатский департамент МИДа.

В Географическом обществе Чокан Валиханов принимал участие в подготовке к изданию трудов К. Риттера, составлял материалы по географии и этнографии Казахстана и Средней Азии, читал лекции для членов общества о Восточном Туркестане, Тянь-Шане и Киргизии. Его лекции были очень интересны и увлекательны, некоторые из них иногда публиковались в газетах в кратком изложении. Он преподавал в высшей школе при Департаменте, работал над статьями «Очерки Джунгарии», «Аблай», «Сведения об обстоятельствах смерти Адольфа Шлангинтвейта» и другими.

А.Н. Майков – ақын, Петербург Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі. Поэмалар, лирикалық балладалар (Шоқан Уәлихановқа арналған «Жусан» балладасы) жазған. «Отечественные записки», «Библиотека для чтения» журналдарына жарияланып тұрған.

А.Н. Майков – поэт, член-корреспондент Петербургской Академии Наук. Писал поэмы, лирические драмы баллады («Емшан» посвященная Ч.Валиханову). Печатался в журналах: Отечественные записки, Библиотека для чтения.

A.N. Maykov is a poet, corresponding member of the Petersburg Academy of Sciences. Wrote poems, lyric dramas ballads («Emshan» dedicated to Ch. Walikhanov). Was published in journals: Domestic commentaries, Library for reading.

Майковтың көптеген өлеңдеріне Н.А. Римский-Корсаков, П.И. Чайковский әуен жазған.

Многие стихотворения Майкова были положены на музыку Н.А. Римским-Корсаковым, П.И. Чайковским.

Many poems of Maykov were set to music by N.A. Rimskiy-Korsakov, P. I. Tchaikovsky.

Әкесіне жазған 1860 жылғы 9 тамыздағы кезекті хатында ол былай деп жазды: «Қазір еңбектерімді баспаға дайындап жатырмын. Газеттерде мен туралы көп жазады. Мүмкін өзіңіз де оқыған немесе естіген шығарсыз».

П.П. Семенов Тян-Шанскийдің кеңесі бойынша Шоқан университеттің тарих-филология факультетінде лекцияға қатысты, Орыс география қоғамының мүшелері алдында сөз сөйлеп, түрлі жер тану, кеш, диспуттарға қатысты. Ол барлығын өзінің тілдерді білетіндігімен, көп оқығандығымен тартты.

Күнделікті атақты орыс жазушыларымен және ғалымдарымен қатынас жасай отырып, Шоқан олардың Орта Азияға, Қазақстанға қызығушылығын тудырды, осы аймақтың халықтарына достықпен қарауды нығайтуға ықпал етті. Ол кейбір ақындарға шығыс өмірінен тақырыптар берді. Ш. Уәлихановпен әңгімелесу әсерінен ақын А.Н. Майков «Далада», «Альпі мұздықтары», «Емшан» атты өлеңдер жазды.

Оның материалдары мен кеңестерін көптеген авторлар пайдаланды, атап айтқанда Ыстықкөл, Орта Азия туралы жазған А.Ф. Голубев және Д.И. Романовский, Бас штаб офицерлері және Қазақстан туралы А. Н. Майков. Ш. Уәлихановтың материалдарын (1821-1897) П.П. Семенов Тян-Шанский, М.И. Венюков, Ф. Р. Остен-Сакен, Е.П. Ковалевский, А.А. Татаринов, А.И. Лерх және басқа көптеген адамдар пайдаланды.

НА ГОРАХЪ
АРАРАТСКИХЪ.
Е. П. Ковалевскаго и Е. С. Маркова.
Съ рисунками худож. Г. В. ИВАНОВА.
МОСКВА.
1859.

Е.П. Ковалевский – орыс саяхатшысы, жазушы, дипломат, шығыстанушы, Петербург Ғылым Академиясының құрметті мүшесі. Орта Азияға, Оңтүстік Еуропаға, Шығыс Африка мен Шығыс Азияға жасаған саяхаттары туралы очерктердің авторы.

Е.П. Ковалевский – русский путешественник, писатель, дипломат, востоковед, почётный член Петербургской Академии наук. Автор очерков о поездках в Среднюю Азию, по Южной Европе, Восточной Африке и Восточной Азии...

E.P. Kovalevskiy is a Russian traveler, writer, diplomat, orientalist, honorary member of the Petersburg Academy of Sciences. Author of essays about trips to Central Asia, South Europe, East Africa and East Asia...

В очередном письме отцу от 9 августа 1860 г. он писал: «Сейчас готовлю к печати несколько своих трудов. Много пишут обо мне в газетах. Наверное, уже читали, сами или слышали».

По совету П.П. Семенова Тян-Шанского Чокан посещал лекции на историко-филологическом факультете университета, выступает перед членами Русского географического общества, посещал различные землячества, вечера, диспуты. Он привлекал всех знанием языков, начитанностью.

Повседневно общаясь с выдающимися русскими писателями и учеными, Чокан пробуждал у многих из них интерес к Средней Азии, Казахстану, способствовал укреплению дружеского расположения к народам этих окраин. Он давал некоторым поэтам темы из восточной жизни. Под влиянием бесед с Ч. Валихановым поэт А.Н. Майков написал стихи «В степях», «Альпийские ледники», «Емшан».

Его материалами и консультациями пользовались многие авторы, в частности А.Ф. Голубев и Д.И. Романовский, офицеры Генерального штаба, писавшие об Иссык-Куле, Средней Азии и Казахстане. Материалы Ч. Валиханова использовали П.П. Семенов Тян-Шанский, М.И. Венюков, Ф.Р. Остен-Сакен, Е.П. Ковалевский, А.А. Татаринов, А.И. Лерх и многие другие.

In his next letter to his father as of the 9th of August 1860, he wrote «Now I'm preparing several my work for publishing. I'm written about a lot in newspapers. You might have read yourself or heard».

Under the advice by P.P.Semenov Tyan-Shanskiy, Shoqan was attending lectures in the Faculty of History and Philology of University, was making speech before the members of the Russian Geographical Society, and visited various friendly associations, parties and public debates. He attracted everyone by his knowing language and wide reading.

Day to day communicating with outstanding Russian writers and scientists, Shoqan arouse interests at lots of them in the Central Asia, Kazakhstan, facilitated the strengthening of friendly disposition for the nations in these areas. He gave some poets topics from the oriental lifestyle. Under the influence of conversation with Sh. Walikhanov, a poet, A.N.Maikov composed verses like «In the steppes», «The Alp Glacier», «Emshan».

His materials and consultations are used by many authors, particularly, A.F. golubev and D.I.romanovskiy, officers of the General Staff, who wrote of Issyk Kol (Lake), the Central Asia and A.N.Maikov, who wrote of Kazakhstan. The materials by Sh. Walikhanov were used (1821-1897)

by P.P.Semenov Tyan-Shanskiy, M.I. Venukov, F.R.Osten-Saken, E.P. Kovalevskiy, A.A. Tatarinov, A.I. Lerh and many others.

«Уәлиханов өз еліне деген шын берілгендікті сақтап қалды, ол қыргыз өмірін жақсы көрді, сонымен қатар батыс өркениетін жоғары бағалады және өз халқының жарқын болашаққа тек Ресейдің қарамағында болғанда ғана жететіндігін көрді. Уәлихановты жақын білген адамдар, Уәлиханов өзінің ақыл-ойы мен бағыты жағынан батысшыл болды дейді: ол Ресейді жақсы көрді, оның кемшіліктерін көрді, мықты адамдармен бірге оның жаңаруын тіледі».

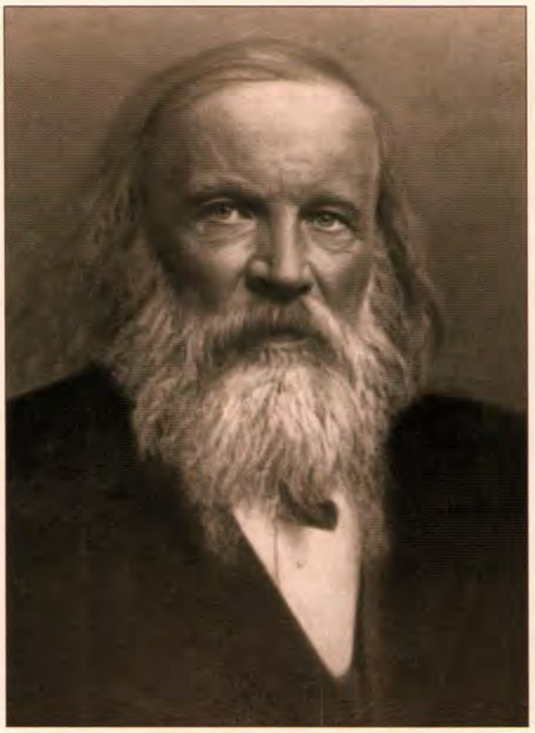
А. Пыпин

«Валиханов сохранил глубокую преданность своей стране, он любил киргизскую жизнь, но вместе с тем умел высоко ценить западную цивилизацию и предвидел для своего народа отрадную будущность только под покровительством России. Люди, близко знавшие Валиханова, прибавляют, что по своим умственными симпатиями и направлению Валиханов был русским западником: он искренне любил Россию, видел ее недостатки, вместе с лучшими людьми желал горячо ее обновления».

А. Пыпин

«Walikhanov kept a deep devotion to his country, he loved Kirghiz life, but at the same time he could highly appreciate Western civilization, and foresaw for his people gratifying future only under the protection of Russia. People who knew Walikhanov, added that by his intellectual sympathies and directions Walikhanov was Russian Westerner: he sincerely loved Russia, saw its disadvantages, together with the best people passionately wished for its renewal».

A. Pypin

Д.И. Менделеев

D.I. Mendeleev

Кейіннен 1864 ж. Н. С. Курочкин «Иллюстрация» журналына Ш.Уәлиханов берген қазақ тұрмысын бейнелейтін бірқатар суреттер орналастырды. Ғалым өмірінің Петербургтегі кезеңі маңызды оқиғаларға және кездесулерге толы. Оның таныстарының шеңбері кеңейе түсті. Оның омбылық достары – П.П. Семенов Тян-Шанскийге, Г.Н. Потанинге, Ф.М. Достоевскийге Ресейдің талантты адамдарының үлкен шеңбері қосылды – И. В. Мушкетов – атақты орыс геологы және географы, Орыс географиялық қоғамының мүшесі; А.Н. Пыпин – белгілі ғалым, орыс және шетел әдебиетін зерттеуші, Н.Г. Чернышевскийдің немере бауыры; Н.М. Ядринцев – этнограф, археолог және публицист; П.И. Небольсин – тарихшы-этнограф және географ, Орыс географиялық қоғамының мүшесі; С.К. Бабаджанов – Орыс географиялық қоғамының мүшесі қызметкері және мүшесі, Н.И. Веселовский – археолог, шығыстанушы, Петербург университетінің профессоры.

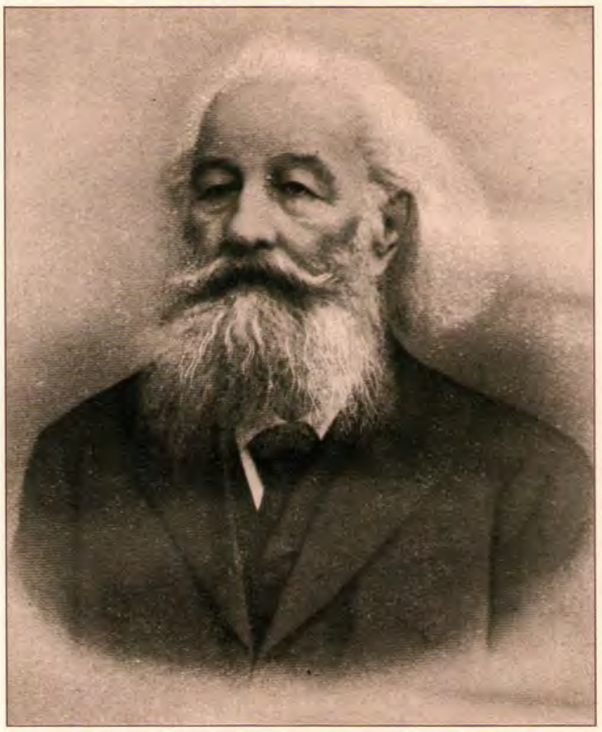
Шоқан Уәлиханов Петербургтің ғылыми қоғамының мүшелерімен кездесті, ал Орыс географиялық қоғамының мүшесі болу оның атының кең түрде белгілі болуына алып келді. Уәлихановтың атақты болуына «Қоғам жазбаларының» редакторы профессор А.Н. Бекетов ықпал етті. Оның үйінде Шоқан химик Д.И. Менделеевпен танысты.

Петербургтегі өмірдің толыққанды болғаны және оның бағалануы туралы оның достарының мақалаларынан білуге болады.

И.В. Мушкетов

I.V. Mushketov

А.Н. Бекетов

A.N. Beketov

Позже, в 1864 г. Н.С. Курочкин в журнале «Иллюстрация» поместил ряд рисунков из быта казахов, переданных ему Ч. Валихановым.

Петербургский период жизни ученого был насыщен важными событиями и встречами. Расширился круг его знакомых. К его омским друзьям – П.П. Семенову Тян-Шанскому, Г.Н. Потанину, Ф.М. Достоевскому прибавился большой круг талантливых людей России: И.В. Мушкетов – выдающийся русский геолог и географ, член Русского географического общества; А.Н. Пыпин – известный ученый, исследователь русской и зарубежной литературы, двоюродной брат Н.Г. Чернышевского; Н.М. Ядринцев – этнограф, археолог и публицист; П.И. Небольсин – историк – этнограф и географ, член Русского географического общества; С.К. Бабаджанов – сотрудник и член Русского географического общества, Н.И. Веселовский – археолог, востоковед, профессор Петербурского университета.

Встречался Чокан Валиханов с представителями научной общественности Петербурга, выступления в Русском географическом обществе принесли ему широкую известность. Популярности Валиханова способствовал профессор А.Н. Бекетов – редактор «Записок общества». В его доме Чокан познакомился с химиком Д.И. Менделеевым.

О насыщенности Петербургской жизни и ее оценке можно узнать из статей его друзей.

Later, in 1864 N.S. Kurochkin in the magazine «Illustration» put in a number of pictures from the life of the Kazakh, handed to him by Sh. Walikhanov.

Petersburg's period of time of life of the scientist was full with important events and meetings. His circle of acquaintances became wide. To his friends' number in Omby town, P.P. Semenov Tyan-Shanskyi, G.N. Potanin, F.M. Dostoyevskiy added a huge group of talented people of Russia – I.V.Mushketov, an outstanding Russian geologist and geographer, a member of the Russian Geographical Society; A.N. Pypin, a known scientist, researcher of Russian and Foreign literature, a first cousin of N.G. Chernyshevskyi; N.M. Ydrintsev, an ethnographer, archeologist and publicist; P.I.Nebolsin, a historian, ethnographer and geographer, a member of the Russian Geographical Society; S.K. Babadzhanov, an officer and member of the Russian Geographical Society; N.I.Veselovskiy, an archeologist, orientalist, professor of the Petersburg University.

Met Shoqan Walikhanov with the representatives of the Scientific Society of Petersburg, the making speech in the Russian Geographical Society made him wide known. To be a popular to Walikhanov facilitated a professor A.N.Beketov, an editor for «Notes of the Society». In his home Shoqan got acquainted with a chemist D.I.Mendeleev.

About his lively Petersburg life and it's estimation one can know from the articles by his friends.

Орыс жағырафия қоғамының таңбасы.
Эмблема Русского географического общества.
Emblem of the Russian geographical society.

Орыс жағрафия қоғамының құрылтайшы мүшелері.
Члены-учредители Русского географического общества.
Members-founders of the Russian geographical society.

«Мұның бәрі оған әсер етті, ақылды қысыңқы көздері жарқырап тұратын, көздері көмірдей қара болатын, ал жұқа ерінderінде кейде кекесінді күлкі тұратын, бұл оған Лермонтов пен Чайльд-Гарольдовский сияқты кейіп беретін. Әңгімелескенде әрқашан өткір тілділігімен ерекшеленетін, ол байқампаз және мысқылшыл болатын, мұнда оның тайпалық ерекшелігі көрінеді (қырғыздар қатты мысқылшыл), білім алу әсерінен Уәлихановтың бұл қабілеті өсе берді. Ол сықақ пен гейне қалжыңындай сипат алды. Оның тілі ащы болатын, мен тілі ұстарадай өткір адамды бірінші рет кездестірдім».

Дәл осылай Уәлиханов Орыс географиялық қоғамында не болып жатқанын бақылады және қырғыз даласы туралы география бойынша мәліметтер берді, қырғыздар туралы этнографиялық материал жинады.

Уәлихановтың Парижге барғаны жөнінде. Шоқанның әкесіне 1860 жылғы 4 қарашада жазған мынадай сөздері табылғанша Шығыстанушылар арасында күмән болды, өйткені сапар туралы ақпарат еш жерде болмады: «Құдай қаласа, бір айдан соң Петербургтен шығып Парижге барамын, бұл үшін мұнда бір адамнан қарыз алдым, Сіздің жіберген ақшаңызды мен Петербургте ала алмаймын деп қорқамын». Егер Шоқан Парижге дейін жеткен болса, ол онда не істеді? Мүмкін, Басштабтан құпия тапсырма болған шығар (ол француз тілін жетік білетін) немесе ауырып шыға алмады ма? Сұрақ жауапсыз қалады.

Орыс жағырафия қоғамының ғылыми кеңесі.
Ученый Совет Русского географического общества.
Academic Council of the Russian geographical society.

«Все это производило впечатление, узенькие глаза его сверкали умом, они смотрели, как угольки, а на тонких губах всегда блуждала ироническая улыбка, это придавало ему нечто Лермонтовское и Чайльд-Гарольдовское.

Разговор его всегда отличался остроумием, он был наблюдателен и насмешлив, в этом сказалась его племенная особенность (киргизы большие насмешники), под влиянием образования эта способность у Валиханова получила расцвет. Она получила характер сатиры и гейневского юмора. Острил он зло, я редко встречал человека с таким острым, как бритва, языком».

Точно так же с интересом Валиханов следил за тем, что делается в Русском географическом обществе, и помогал своими сведениями по географии киргизской степи, приготовил этнографический материал о киргизах.

Насчет посещения Валихановым Парижа. Среди востоковедов были сомнения, так как информации о поездке нигде не было, пока не обнаружили фразу в письме Чокана отцу от 4 ноября 1860 г.: «Бог даст, через месяц выеду из Петербурга в Париж, для чего занял деньги здесь у одного человека, боюсь, что Ваш перевод не застанет меня в Петербурге». Если Чокан доехал до Парижа, то что он там делал? Возможно, было секретное задание от Генштаба (он знал в совершенстве французский), или не смог выехать по болезни? Вопросы остаются.

All this made impressions, his thin eyes shone with wit, they were looking at like burning coals, and in thin lips always existed ironical smiles, that gave him something from Lermontova and Child-Garaldovskiy.

Conversation always differed with wit, he was observant and sarcastic, in here it says his tribal peculiarity (the Kyrgyz are more sarcastic), under the influence of education this ability of Walikhanov obtained flowering and blooming. It obtained a nature of satire and Heiner's humor. He cracks the evil; I rarely met a man with such a keen tongue like a razor.

With the very such a interest Walikhanov followed what was happing in the Russian Geographical Society, and helped with his data and information on the geography of the Kyrgyz steppe, got ready an ethnography material of the Kyrgyz.

Walikhanov's visting Paris. Among the orientalists there were some doubts, since information of the trip was nowhere until they found a phrase in Shoqan's letter to his father as of the 4th of November 1860: «God grant, after a month I will leave Petersburg for Paris for which I borrowed the money in here from one person, I am afraid that your sending the money will not find me in Petersburg». If Shoqan reached Paris, what did he do there? May be, there was a secret task from the General Staff (he mastered French fluently), or he couldn't leave owing to his illness? Questions left.

Сена өзені. Париж қаласы.
Река Сена. г. Париж.
Seine River, Paris.

Б.Қыстаубаев басып шығарған «Шоқан Уәлихановтың құпиясы» монографиясында автор өз нұсқасын береді: «Ш.Уәлиханов Парижге қызметтік іссапарға Батыста дәстүрлі түрде ұйымдастырылатын жыл сайынғы сауда көрмелеріне қатысу үшін ресми ресей делегациясының мүшесі деген бүркенішпен оперативтік қызметкер ретінде жіберілген».

И. Стрелкова «жігіттердің жиналуы» деген сипаттама береді: «Шоқан Уәлиханов өзінің және Г.Н.Потаниннің жиырма бес жастығын атап өтеді. Париж туралы әңгіме басталған: «мен биыл әкеме Парижге барғым келетіні туралы жаздым. Докторлар қыста шетелге кетуге кеңес береді. Петербург бәрі-бір құрғақ климатты дала тұрғындары үшін жағымсыз, әкем мың сом жіберуге уәде етті».

Петербургте Шоқан Уәлиханов бір жылдан аса болды. Осы уақыт ішінде кітапханада, мұрағатта жұмыс істеді. Тілдерді білу оның ой-өрісін кеңейтті, ол көп достар тапты, олар ол туралы естеліктер қалдырды.

Петербургтан ол ойы байыған күйде оралды.

Отанында болғанда, ол байланысты үзбеді – достарымен хат жазысты, Уәлиханов Орыс географиялық қоғамында не болып жатқанын қызыға бақылады және қырғыз даласы туралы география бойынша мәліметтермен көмектесті, қырғыздар туралы этнографиялық материал және т.б. жинады. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың туған өлкені зерттеуге қосқан үлесі баға жетпес. Ол кейінгі ұрпаққа зор мұра қалдырды: 23 жастағы Шоқан Қашқарияға барған саяхатымен бүкіл дүниежүзіне белгілі болды, ол ержүрек саяхатшы және талантты ғалым ретінде танылды.

В изданной монографии Б. Кыстаубаева «Тайна Чокана Валиханова» автор дает свою версию: «Ч. Валиханов был отправлен в Париж в служебную командировку в качестве оперативного работника, под прикрытием члена официальной российской делегации для участия в традиционно организуемых на Западе ежегодных торговых выставках».

И. Стрелкова дает описание «мальчишника»: «Чокан Валиханов отмечает свое и Г.Н. Потанина двадцатипятилетие. Зашел разговор о Париже: «Я нынче написал отцу, что намерен ехать в Париж. Доктора советуют к зиме поехать за границу. Все-таки Петербург губителен для жителя степей с сухим климатом, отец обещал выслать тысячу».

В Петербурге Чокан Валиханов пробыл свыше года. В это время он работал в библиотеке, архивах. Знания языков расширили его кругозор, он приобрел много друзей, которые оставили о нем свои воспоминания.

Из Петербурга он возвращался идейно обогащенным.

Находясь на родине, он не прерывал связи – переписывался с друзьями, с интересом Валиханов следил за тем, что делается в Русском географическом обществе, и помогал своими сведениями по географии киргизской степи, приготовил этнографический материал о киргизах и т.д.

Вклад Чокана Чингисовича Валиханова в изучение родное края неоценим. Он оставил потомству огромное наследство: 23-летний Чокан стал известным всему миру своими путешествиями в Кашгарию, он признан отважным путешественником и талантливым ученым.

Триумфальды арка. Париж қаласы.
Триумфальная арка. г. Париж.
The Arc de Triomphe, Paris.

At B. Kystaubayev`s published study «Mystery of Shoqan Walikhanov «the author introduces his own version: «Ch. Walikhanov was sent into Paris on a business trip as an operative employee, under the protection of the official member in Russian delegation for the participation in the traditionally annual trade fairs organized in the West».

I. Strelkova describes the «stag-party» as the following: «Shoqan Walikhanov is celebrating his and G.N Potanin`s twenty-fifth anniversary. The conversation turned to Paris: «Today I wrote to my father about my intention of Paris visiting. Doctors advise to travel abroad for winter. Still Petersburg is fatal for the dry climate steppes inhabitant, the father promised to send a thousand».

In St. Petersburg, Shoqan Walikhanov stayed for over a year. During this time he worked in the library and archives. Languages skills expanded his view, he has gained a lot of friends who have left their memories of him.

From St. Petersburg he returned ideologically enriched.

While at home, he did not interrupt communications - corresponded with friends, Walikhanov watched with interest what is being done in the Russian Geographical Society, and helped with his information about the Kyrgyz steppes geography, prepared ethnographic material about Kyrgyz people and etc.

Shoqan Chingisovich Walikhanov contribution to the study of his native region is invaluable. He has left a huge legacy to posterity: 23 years old Shoqan became world known for his travel to Kashgar, he has been recognized as a brave traveler and talented scientist.

А. Врангель – археолог, заңгер, дипломат, 1857-1858 жж. Қытай, Шығыс Сібір экспедицияларына қатысқан. Онымен Ш. Уәлихановты Ф.М. Достоевский таныстырған. Ол Петербургтегі А.Е. Врангельге жазған хатында былай деді: «Уәлиханов жарқын әрі тамаша адам. Ол географиялық қоғамның мүшесі болуы керек. Егер уақытыңыз болса Уәлиханов туралы ақпараттар қараңыз. Мен оны қатты жақсы көремін, оны уайымдаймын». Ф.М. Достоевскийдің хатына жауап ретінде А.Е. Врангель былай деді: «Уәлиханов тәрбиелі, ақылды және білімді адам ретінде танылды. Оны мен Петербургте және Парижде кездестірдім».

А. Врангель – археолог, юрист, дипломат, в 1857–1858 гг. принимал участие в экспедиции в Китай, Восточную Сибирь. С ним Чокана Валиханова познакомил Ф.М. Достоевский. Он писал А.Е. Врангелю в Петербург: «Валиханов премилый и презамечательный человек. Он, кажется, член географического общества. Справьтесь там о Валиханове, если будет время. Я его очень люблю и очень им интересуюсь». В ответном письме Ф.М. Достоевскому А.Е. Врангель писал: «Валиханов имел вид вполне воспитанного, умного и образованного человека. Впоследствии я встречал его в Петербурге и Париже».

A. Wrangel, an archaeologist, a lawyer, diplomatic official, in 1857-1858 took part in an expedition to China, Eastern Siberia. F.M. Dostoevsky introduced Shoqan Walikhanov to him. He wrote A.E. Wrangel to Petersburg: «Walikhanov is a very nice and pleasant person. He seems to be a member of the Geographical Society. Inquire there about Walikhanov, if you have time. I love him very much and pretty much very interested in him.» In a response to Fyodor Dostoyevsky A.E. Wrangel wrote: «Walikhanov appeared as quite educated, intelligent and clever person. Subsequently, I met him in St. Petersburg and Paris».

Қасиетті апостолдарға тең Князь Владимир императорлық орденін Екінші Екатерина шоқындырушы Князь Владимирдің құрметіне тағайындады. Әулие Владимир орденderін алғаш болып капитан-лейтенант Д.Н. Сенявин, М.Б. Барклай-де-Толли, көрнекті теңізші Ф.Ф. Ушаков иемденді.

Императорский орден Святого Равноапостольного Князя Владимира -учреждён Екатериной II в честь князя Владимира Крестителя. Первыми кавалерами ордена Св. Владимира стали капитан-лейтенант Д.Н. Сенявин, М.Б. Барклай-де-Толли,выдающийся флотоводец Ф.Ф. Ушаков.

Imperial Order of Saint Equal-to-the-Apostles Duke Vladimir is established by Catherine the Great in honor of Duke Vladimir Christianizer. The first holders of an order of Saint Vladmir were captain-lieutenant D.N. Senyavin, M.B. Barclay de Tolly, outstanding naval commander F.F. Ushakov.

Апостол князі Әулие Владимирдің жеке өндірісіндегі IV дәрежелі ордені.

Орден святого Равноапостольного Князя Владимира IV степени.

Order of Saint equal to the apostles Vladimir of class IV.

Императорлық Орыс географиялық қоғамы «Жазбахаттарындағы» Ш. Уәлихановтың жарияланымы. 1961 ж. «Жоңғария очерктері».

Публикация Ч. Валиханова в «Записках» Исператорского Русского географического общества, 1861 г. «Очерки Джунгарии».

Publications of Shoqan Walikhanov in the «Notes of imperial Russian geographic society, 1861. «Sketches of Dzungaria».

Омбыдан генерал Гасфорд «Қашқар экспедициясы сәтті аяқталғаннан кейін Ш. Уәлихановты марапаттауға ұсыныс» жіберді (1860 жылғы 24 қаңтар, №706).

«Оған Шығыс Түркістанда аса жоғары бұйрықпен жүктелген тапсырманы үздік орындағаны үшін және сол өлке туралы толық қанағаттанарлық мәліметтер берілгені үшін марапаттау: мынадай шенмен, әулие 3 Анна орденімен марапаттауды және мұнымен бір уақытта бес жүз күміс рубль беру керек деп тұжырымдаймына».

Марапат туралы мәселе 1860 жылғы 8 сәуірде шешілді, Н 2739.

«Император Жеке сібір корпусының командирінің қолдаухатынан кейін баршаға рақымды өткен наурыз айының 6-шы күні мынадай тарту жасауға рақым етті:

1. Армиялық кавалерия құрамындағы поручик сұлтан Шоқан Уәлихановқа ерекше еңбегі, оған жүктелген бірқатар шекаралық орта азиялық иеліктерді қарап шығу кезінде тауқымет көргені мен қауіптерді басынан кешіргені үшін штабс-ротмистр шені, 4 дәрежелі әулие Владимир ордені және біржолы 500 күміс рубль.

2. Семей көпесі Букашқа, орта азия иеліктерін керуенді өз есебінен өз еркімен жіберуге тілек білдіргені үшін, хорунжий шені және владимир лентасымен мойнына ілетін алтын медаль.

3. Керуен басы Мұсабайға, Уәлихановқа сауда мәліметтерін жинауға аса үлкен қолғабыс көрсеткені үшін және керуенді жақсы басқарғаны үшін, мойнына тағып жүруі үшін Станиславский лентасында алтын медаль.

Шоқан Уәлиханов емдеуден кейін Петербургке қайта келемін деген үміті бар еді, бірақ бұл орындалмады.

Әулие Анна императорлық ордені 1735 жылы тағайындалды.Орденнің мерекесі - қасиетті көріпкел Аннаның күні, орденнің шіркеуі – Санкт-Петербургтегі Симеон мен Аннаның шіркеуі.

Императорский орден Святой Анны – орден, учреждённый в 1735 году. Орденский праздник – день святой Анны Пророчицы, орденская церковь – Церковь Симеона и Анны в Санкт-Петербурге.

Imperial Order of Saint Anna is an order, which was established in 1735. Order Holiday is a day of Saint Anna the Prophetess, Order church is a church of Simeon and Anna in Saint Petersburg.

III дәрежелі әулие Анна ордені.

Орден святой Анны III степени.

The Order of Saint Anna of the IIIrd class.

Из Омска генерал Гасфорд прислал «представление к награде Ч. Валиханова после успешного завершения Кашгарской экспедиции» (24 января I860., №706).

За отличное исполнение возложенного по высочайшему повелению на него поручения в Восточном Туркестане и полное удовлетворительное представление сведений о том крае полагаю наградить: следующим чином, орденом св. Анны 3 степени и единовременно пятьюстами рублей серебром».

Вопрос о награде решился 8 апреля 1860 г., Н 2739.

«Император вследствие ходатайства командира Отдельного сибирского корпуса в 6 день минувшего марта соизволил всемилостивейше пожаловать:

1. Состоящему по армейской кавалерии поручику султану Чокану Валиханову во внимание к усиленным трудам, лишениям и опасностям, которым он подвергался при исполнении возложенного на него осмотра некоторых из пограничных среднеазиатских владений, следующей чин штабс-ротмистра, орден св. Владимира 4 степени и 500 руб. серебром в единовременное пособие.

2. Семипалатинскому купцу Букашу, добровольно вызвавшемуся отправить караван на свой счет в среднеазиатские владения, чин хорунжего и золотую медаль для ношения на шее на владимирской ленте.

3. Караванбаши Мусабаю, оказавшему весьма большое пособие поручику Валиханову по собиранию торговых сведений и с успехом руководившему караваном, золотую медаль для ношения на шее на Станиславской ленте

У Чокана Валиханова были планы, надежды, что он вернется после лечения в Петербург, но этого не случилось.

From Omsk General Gasford sent «Sh. Walikhanov`s nomination award after successful completion of Kashgar Expedition» (24 of January I860., №706).

For the excellent performance entrusted on the highest command of his mission in East Turkestan and complete satisfactory information presentation about that region I suppose reward: with the next rank, the Order of St. Anna of 3 degrees and at the same time with the five hundred silver rubles.

The question of the award was decided in April 8 1860, H 2739.

«The emperor as a result of the Independent Siberian Corps commander petition in the 6 day last March deigned graciously to grant:

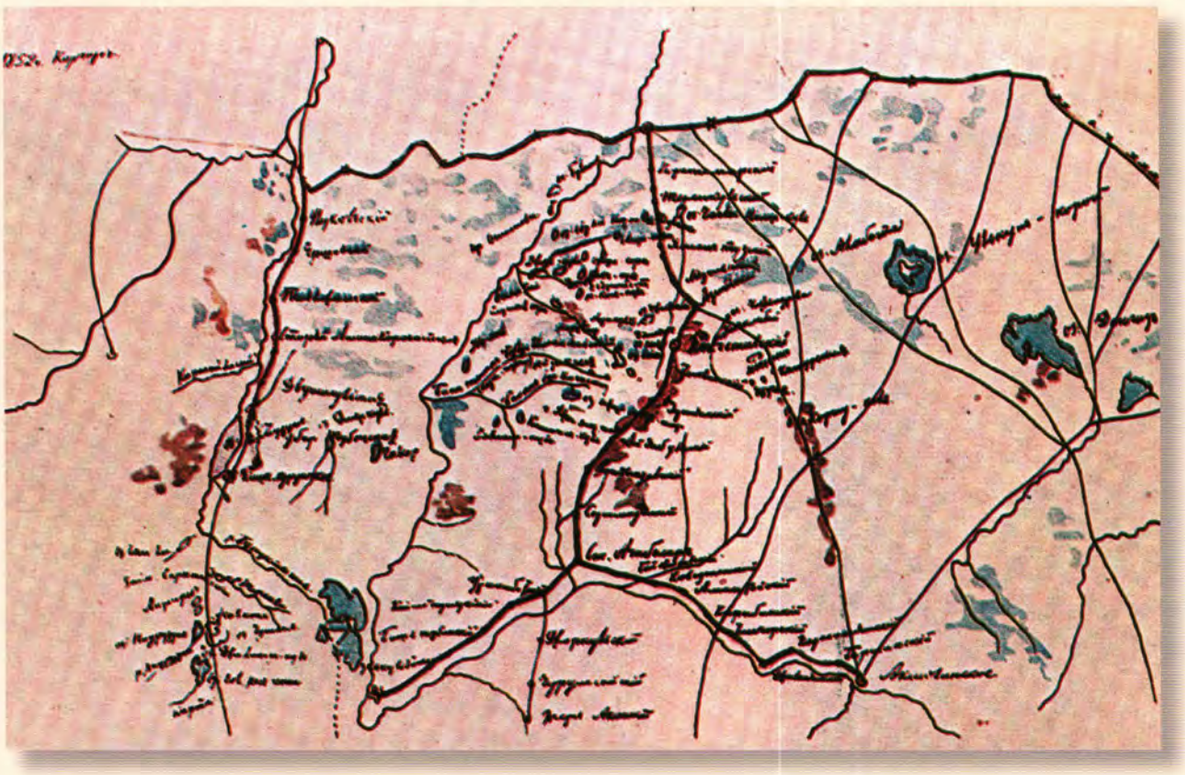
1. Consisting in the Army cavalry lieutenant sultan Shoqan Walikhanov as a sign of reinforced works, hardship and dangers, which he was suffered during his laid examination of some

Central Asian border lands, the next rank of staff-captain, the Order of St. Vladimir 4 degrees and 500 rubles in silver in a lump sum grant.

2. to Semipalatinsk merchant Bukashu, who voluntarily send a caravan at his account in the Central Asian possessions, grant a rank of cornet and a gold medal for neck wearing at vladimerskoy ribbon.

3. to Karavanbashi Musabai who has provided very great support to Lieutenant Walikhanov of collecting trade data and successfully lead a caravan grant with gold medal at the Neck to the Stanislav ribbon

Shoqan Walikhanov had plans, hopes that he will come back after treatment in St. Petersburg, but that did not happen.

Көкшетау және Құсмұрын елді мекендері бекеттік жолдарының схемалық картасы. Ш. Уәлихановтың суреті.

Схематическая карта пикетных дорог Кокчетавского и Кушмурунского округов. Рис. Ч. Валиханова.

Sketch-map of the main roads of Kokchetav and Kushmurun districts. Pic. by Sh. Walikhanov.

Үйіне оралған Шоқан әкесінің ауылы Сырымбетте тұрды, онда оның әлсіреген денсаулығының жақсаруы үшін барлық жағдайлар болды. 1859 ж.

18 маусымда досы Ф.М. Достоевскийге жазған хатында былай деп хабар берген екен: «Петропавлдан жолдап отырмын, мұнда мен кеше кешкісін келдім, генерал-губернаторды осында күтетін боламын, сосын тіке өзімнің Ордама кетуді ойлап отырмын. Денсаулығым жаман да емес, жақсы да емес, қымыз ішсем де бұрынғысынша жөтеліңкіреп жүрмін, дегенмен ауылда еркін ауа, серіппесіз арба». Омбыға жиі барып тұрдым. Ауылда халықтың ауызекі өнері туралы мәліметтер жинауды жалғастырдым».

Нашар денсаулығына қарамастан, Шоқан Уәлиханов ауылда жан-жақты ғылыми жұмыстармен ынталы түрде айналысты. Бұған оның 1862 жылы 2 қаңтарда А.Н.Бекетовке жазған хаты дәлел («Орыс географиялық қоғамы күнделігінің» редакторы).

Одан көмек сұрай отырып, былай деп жазған еді: «Құдай үшін, Андрей Николаевич, қоғамда кішкене әуреленіп, маған ауылға барометр, психрометр және бірнеше термометр жіберіңізші, – ауылдың мен тұрып жатқан бөлігі толық зерттелмеген, ал климаттық жағдай бойынша Верный туралы бірдеме белгілі. Ауылдағы менің дәрістерім сәтті өтуде. Мен көптеген ертегілер, эпостық жырлар, өлеңдер жинадым, ал қазір Шыңғыс ханның заңдар жинағымен байланыстығы жайында қырғыз заңдарын зерттеп жатырмын.

Мен қоғам үшін «Орта Азияның географиялық картасы туралы» мақаламды бастадым, бірақ кейбір анықтамалық кітаптардың болмауына байланысты кітап аяқталмай тұр».

Вернувшись домой, Чокан жил в ауле отца – Сырымбете, где были все условия для улучшения подорванного здоровья.

В письме другу Ф.М. Достоевскому 18 июня 1859г. сообщал: «Пишу из Петропавловска, куда приехал вчера вечером и где буду ожидать генерал-губернатора, потом думаю ехать прямо к себе в Орду. Здоровье мое не хуже и не лучше, покашливаю, как и прежде, хотя пью кумыс,– впрочем, что скажет степь, вольный воздух, повозки». Часто ездил в Омск. В степи продолжал собирать материалы устного народного творчества.

Несмотря на слабое здоровье, Чокан Валиханов усердно занимался в степи разносторонней научной работой. Об этом свидетельствует его письмо к А.Н. Бекетову (редактор «Записок Русского географического общества») от 2 января 1862 года.

Обращаясь к нему за помощью, он писал: «Ради бога, Андрей Николаевич, похлопочите в обществе, чтобы выслали мне в степь барометр, психрометр и несколько термометров, – та часть степи, в которой я живу, очень слабо исследована, а в климатическом отношении известно кое-что о Верном. Занятия мои в степи идут успешно. Я собрал очень много сказок, эпических сказаний, песен и занимаюсь теперь изучением киргизских законов, которые имеют связь с уложением Чингисхана.

Я начал одну статью для общества «О картах географических Средней Азии», но по неимению некоторых справочных книг она остается неоконченной».

Сырымбет тауы (топографиялық пейзаж). Ш. Уәлихановтың суреті.

Гора Сырымбет (топографический пейзаж). Рис.Ч. Валиханова.

Syrymbet mountain (topographic landscape). Pic. by Sh. Walikhanov.

Шоқан тұрған Көкшетау және Құсмұрын елді мекендерінің аға сұлтаны Шыңғыс Уәлихановтың үйі.

Дом старшего султана Кушмурунского и Кокчетавского округов Чингиса Валиханова, где жил Чокан.

House of the senior sultan of Kushmurun and Kokchetav districts, Genghis Walikhanov, where Shoqan lived.

Returning home, Shoqan lived in the village of his father - Syrymbet where were all the conditions for improving the health undermined.

In a letter to his friend – F.M Dostoevskiy June 18, 1859. he wrote: «I am writing from Petropavlovsk, when arrived last night and where I expect the Governor-General, then I think to go straight to my Orda. My health is no worse, neither better, I am still coughing, although drink mare's milk - but what says steppe, here is free air, carts». I often been in Omsk. In the steppe I continued to collect materials of folklore.

Despite of poor health, Shoqan Walikhanov hardly worked in the steppe of versatile scientific work. This is evidenced by his letter to A.N Beketov (editor of «Notes of Russian Geographical Society») from January 2, 1862.

Referring to him for help, he wrote: «For God's sake, Andrei Nikolayevich, ask in the society, to send me barometer, psychrometer and several thermometers to the steppe, - the part of the steppe, where I live is very poorly studied, and climatically is known something about Verniy. Classes are in the steppe successfully. I have collected a lot of fairy tales, epic tales, songs, and now engaged in the study of Kyrgyz laws that have a connection with the Legal Code of Chinghiz Khan.

I have started one article for the society «On geographical maps of Central Asia», but due to the lack of certain reference books it remains unfinished».

«Шоқан Уәлихановтың өнегесі ауыл үшін ықпалды болды. Бұл бұрын соңды болмаған феномен еді – офицер, генерал-губернатордың нөкерлерінің бірі, Омскідегі жоғары ортаға қабылданған, одан ары керемет ақыл қабілеттілігімен және ойының дұрыс бағытталуымен жергілікті орыс қоғамында өзіндік абыройы бар қырғыз баласы».

Г. Потанин

«Особенно влиятелен был для степи пример Чокана Валиханова. Это был небывалый феномен – киргизский юноша, офицер, принадлежащий к свите генерал-губернатора, принятый в высшем кругу в местной столице Омске, мало того, пользующийся в местном русском обществе репутацией человека с блестящими умственными способностями и с благородным направлением мыслей».

Г. Потанин

Shoqan Walikhanov was especially influential example for the steppe. It was an unprecedented phenomenon - Kyrgyz youth, officer, belonging to the suite of the Governor-General, accepted at the highest levels in the local capital Omsk, also having a reputation in Russian society of the person with brilliant mental abilities and noble state of mind».

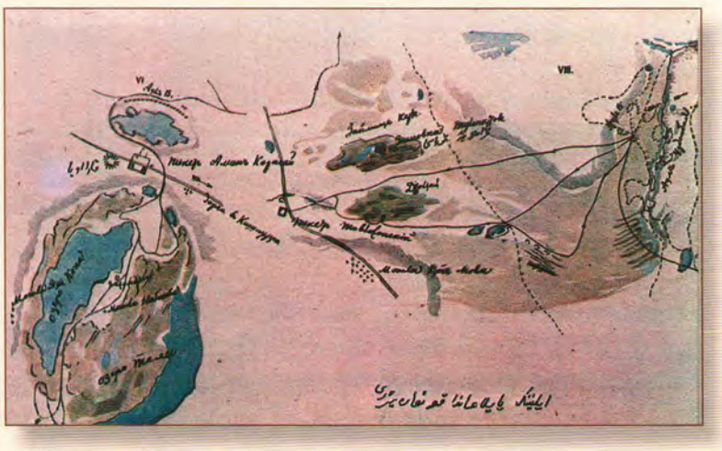
G. Potanin

Орыстың ұлы жазушысы әрі ойшылы Ф.Достоевский Шоқан туралы былай деп жазады: «Оның есімі қырғыз-қайсақтар мен қара қырғыздар тарихынан ешқашан өшпейді. Оның есімі осы екі халықтың жадында сақталады...».

Друг Ч. Валиханова, великий русский писатель и мыслитель Ф. Достоевский так отзывался о нём: «Его имя не исчезнет в истории Киргиз-Кайсаков и Кара-Киргизев, его имя будет в памяти двух народов...».

A friend of Ch. Walikhanov, a great Russian writer and philosopher F. Dostoevsky said about him: «His name will not disappear in the history of Kyrgyz-Kaisaks and Kara-Kyrgyzs, his name will stay in the memory of two nations...».

Құсмұрын елді мекені ауылдарының жаздық тұрақтарының сызбасы. Ш. Уәлихановтың суреті.

План летних стоянок аулов Кушмурунского округа. Рис.Ч. Валиханова.

Plan of summer stays of auls of Kushmurun district. Pic. by Sh. Walikhanov.

Құсмұрын елді мекені ауылдарының қыстық тұрақтарының сызбасы. Ш. Уәлихановтың суреті.

План зимних стоянок аулов Кушмурунского округа. Рис.Ч. Валиханова.

Plan of winter stays of auls of Kushmurun district. Pic. by Sh. Walikhanov.

12 күннен кейін 1862 ж.14 қаңтарында Шоқан Ф. Достоевскийге былай деп жазды:

«Құрметті досым, Федор Михайлович. Мені өмірден өтіп кетті деген сенің болжауың дұрыс, бірақ сол шақта мен тірімін, оған дәлел саған жазған осы хатым. Осы күнге дейін түрлі себептермен жаза алмадым, оларды баяндап беремін. Біріншіден, мен өзім қазан айында Петербургте боламын деп ойладым, сосын ауырып қалып, бұл ойымды желтоқсанға қалдырдым. Алайда денсаулығым желтоқсанда да әлсіз болғандықтан, мен сібір докторлар кеңесіне көңілімді аудардым, ал енді менің денсаулығыммен маған Петербургте әрдайым тұруға болмайды деген қорытындыға келдім.

Сондықтан да мен Қашқардағы өкілдің орнын алғым келеді, ал олай болмаған жағдайда мен отставкаға шығып, өзімнің Ордамда сайлау арқылы қызмет етемін. Қашқарда мен жақсы мазмұн алар едім, климаты да жақсы, мүмкін сауығып кетермін. Егер бұлай болмаса, ауылда да жаман емес, шаруашылықпен, саудамен айналысамын, ал халық сайлауынан өтсем бәлкім адал шенеунік болып, руластарыма олардың надан және жабайы сұлтандарына қарағанда көбірек пайдамды тигізермін. Бір-екі жылдан кейін біз Петербургке барып, қайырымды достармен бірнеше жақсы айларды өткізіп, жаңа кітаптар мен жаңа идеялар алып, Орда қырғыздарына қайта ораламыз. Бұл мүлдем жаман болмас еді, солай ма, көкетай, Федя? Егер денсаулығым дұрысталса, мұның бәрі жақсы әрі өте мүмкін боларлық-ақ нәрсе. Шынында, қазір салыстырмалы түрде дұрысталдым, бірақ ойдағыдай емес.

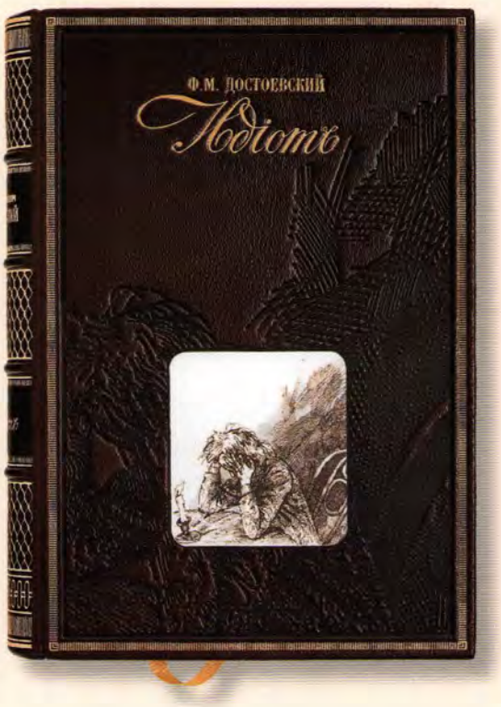
Сонымен, мен қыста Ордада қаламын, қымызбен емдеудің толық курсын алу үшін жазды да Ордада өткіземін, күзде, егер мен аман болсам, Петербургке барып, сен айқайлағанша сені құшақтаймын».

Достоевскийдің әлемдік мәдениетке тигізген ықпалының үлкендігі соншалықты, оның әртүрлі формаларын іс жүзінде болжап білу де мүмкін емес.

Влияние Достоевского на мировую культуру так велико и имеет столь разнообразные формы, что его, в сущности, невозможно предсказать и предвидеть.

Influence of Dostoyevsky on world culture is so profound and has such diverse forms, that virtually it is impossible to predict and foresee.

Двенадцать дней спустя – 14 января 1862 г. Чокан пишет письмо Ф. Достоевскому:

«Любезный друг, Федор Михайлович. Ты, верно, полагаешь, что я давно умер, а между тем я жив, и доказательством тому может послужить это письмо. Я до сих пор не писал тебе по разным уважительным причинам, которые будут теперь изложены. Во-первых, я сам думал в октябре быть в Петербурге, потом заболел и оставил это намерение до декабря. Так как здоровье мое и в декабре оказалось очень слабым, то я склонился на совет сибирских докторов зиму провести в степи, а теперь пришел и сам к тому заключению, что с моим здоровьем в Петербурге жить постоянно нельзя.

Поэтому я хочу получить место консула в Кашгаре, а в противном случае выйти в отставку и служить у себя в Орде по выборам. В Кашгаре я бы стал получать хорошее содержание, климат хороший, может быть, здоровье мое поправилось бы. Если это не удастся и в степи будет недурно, буду заниматься хозяйством, торговлей, а в случае выбора народа буду честным чиновником и, вероятно, принесу своим родичам более пользы, чем их безграмотные и дикие султаны. Через год или два мы станем ездить в Петербург, проведем с добрыми друзьями несколько приятных месяцев, запасемся новыми книгами, новыми идеями и опять в Орду к киргизами. Ведь это будет не совсем дурно, не правда ли, голубчик Федя? Все это хорошо и вещь очень возможная, если бы здоровье мое несколько поправилось. Правда, и теперь я чувствую себя относительно лучше, но все-таки не так, как бы следовало.

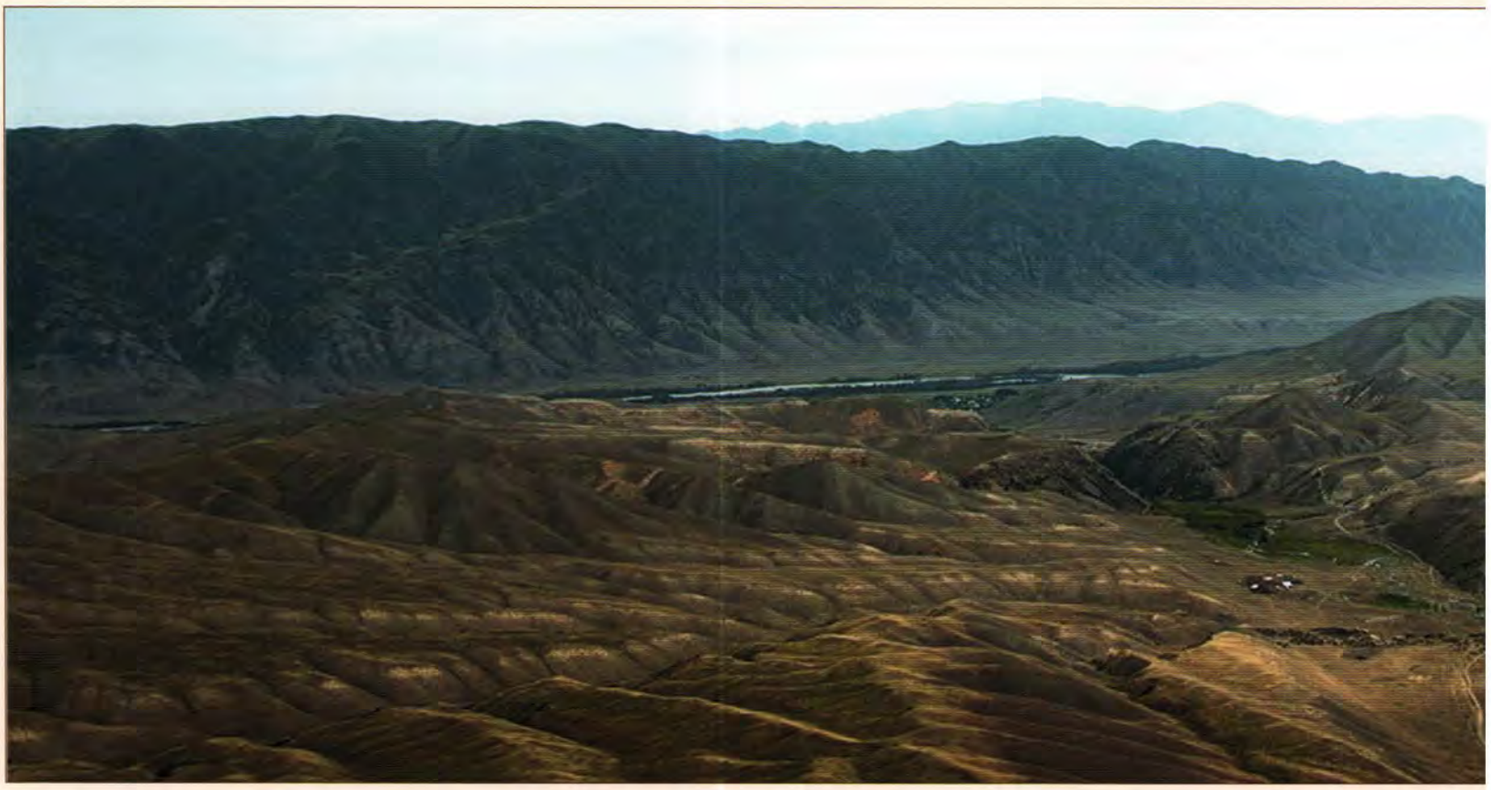
Итак, я остаюсь на зиму в Орде, лето проведу также в Орде, чтобы взять полный курс лечения кумысом, и к осени, если останусь жив, явлюсь в Петербург и обниму тебя так здорово, что, наверное, закричишь».

Twelve days later – January 14, 1862 Shoqan writes a letter to F. Dostoevskiy:

My dear friend, Fyodor Mikhailovich. You probably think I'm long dead, and yet I am alive and this letter is a proof. Still I have not written to you for a variety of valid reasons that will now be described. At first, I thought myself to be in October in St. Petersburg, then I felt ill and left this intention until December. As my health in December was very weak too, I relied upon the Siberian doctor's advice to spend a winter in the steppe, and now I came to the conclusion that my health will not allowed me to live permanently in St. Petersburg.

Thus I want to get a position of Consul in Kashgar, and otherwise to resign and serve in Orda for the elections. In Kashgar I would have started getting good salary, the climate is good, maybe my health become better. If this does not succeed, and there is not bad in steppe, I will deal with the economy, trade, and in the case of people choice will be honest official and probably bring more benefits to my relatives than their illiterate and wild sultans. After a year or two we will go to St. Petersburg, spend a few pleasant months with good friends, stock up new books, new ideas, and again will back to Orda to the Kyrgyz people. After all, this is not exactly bad, is not it, darling, Fedya? All this is good and is very possible if my health becomes some better. However, and now I feel relatively better, but still not the way to follow.

And so, I'm staying for the winter in Orda, I will spend the summer also in Orda to take the full course of treatment by mare's milk, and to the autumn, if I stay alive, will appear myself to St. Petersburg and embrace you so great that probably you will scream.

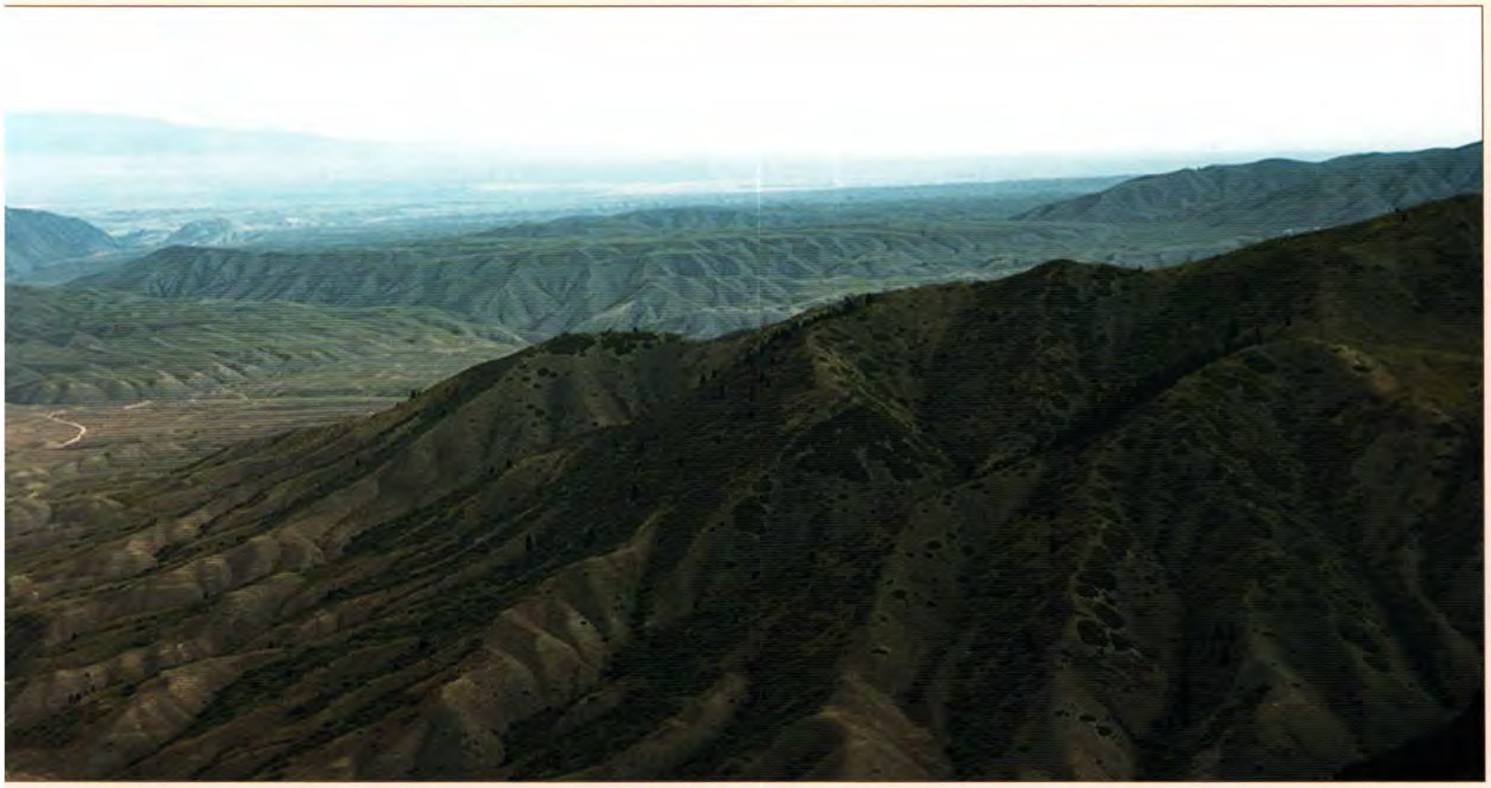

Шоқан – даланың баласы, ол қайда болса да оны сағынып жүрді. Әсіресе, ол Тянь-Шанға жасаған сапары кезіндегі далаға деген сағынышы оның күнделік беттерінен қатты сезіледі.

Ол «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы» атты очеркінде таулар мен сүйікті даласын әдемі бейнелейді. Бірінші беттерінен бастап оның жазу тәсілі мен әдеби стилі көзге түседі: «Біртекті тау көріністері, ұдайы көрініп тұрған жартастар, тынбай шулап аққан бұлақтар мен қалың өскен гүлдерден кейін бұл дивертисмент адамға жағымды әсер етеді екен. Барлығы да бізді жалықтырады: кең және жұмсақ Русьта тұрамыз, аппақ қарлы Қазыбек тұрған Кавказға талпынамыз, Альпіні көргіміз келеді, таулар, «бағана секілді бәйтеректер» мен «шулап аққан бұлақтар» керек, ал тағдыр осындай жерге тастаса – бірінші таңданамыз, сосын барлығы қайта зеріктіреді: «бағана секілді бәйтеректер» мен «шулап аққан бұлақтар» да, қайта еркіндікті, алқапты, ақ қайың мен қарағай өскен тегіс даланы қалайсың. Ол жақта демалыс кең сияқты және ауқымды ойлар келеді, онда емін-еркін сияқты... Барлығы да дала секілді шексіз, армандар да істер де. Түнерген, таулардың жабайы түрлері, алайда көркем, сізді ойландырады, салмақ салады: бірде сізді көрікті сарқырама таң қалдырса, сіз еселеп қатая бастайсыз, кейбір құз сізді өзінің тарлығымен өкпеңізді қысып, қорқыта жөнеледі, үлкен шатқалдар, ағып жатқан өзендер – барлығы да ызалы секілді, барлығы да ертегідей, және сіз осы әсермен әлдебір жанталасқан қызметке икемделе кетесіз. Бәрібір сізге бірдеңе жетіспей тұрады.

Чокан – дитя степи, и где бы он не находился, очень скучал по ней. Особенно чувствуется его тоска по степи, когда он путешествовал по Тянь-Шаню, что видно из его дневников.

Он живописно сравнивает горы и любимую степь в очерке «Западный край Китайской империи и город Кульджа». С первых же страниц бросается в глаза его манера изложения, литературный стиль: «После однообразных горных видов, беспрестанно торчащих скал, немолчно шумящих ключей, густо заросших цветов этот дивертисмент как-то приятно действует на человека. Все нам надоедает: живем на широкой и гладкой Руси – рвемся на Кавказ, где стоит белоснежный Казбек, хочется видеть Альпы, нужны горы, «столпообразные раины» и «звонко бегущие ключи», а как бросит судьба в такую местность – сначала восхищаешься, потом все это начинает надоедать: и «столпообразные раины» и «звонко бегущие ключи», и опять хочется на свободу, на дол, на ровную степь, где растет береза белая, родная сосна. Там дыхание как-то свободнее и мысли текут шире, там как-то привольнее... Все безгранично, как степь, – и желания, и дела. Угрюмые, дикие виды гор, хотя живописные, как-то заботят, отягощают вас: то вас поражает великолепный водопад, вы как-то усиленно напрягаетесь мыслями, то какая-нибудь пропасть устрашает вас своей теснотой, громадные скалы, ревущие реки – все как-то сердито, во всем сказочно, и вы настраиваетесь под этими впечатлениями к какой-то лихорадочной деятельности. Вам все чего-то недостает.

Саты – Жетiсу өзенінің аңғары.
Ущелье реки Саты - Жетiсу.
Canbyon of river Saty - Zhetisu.

Shoqan – is a child of the steppe and wherever he was, he really missed his steppe. Especially his longing for the steppe feels when he traveled through the Tien Shan, what is evident from his diaries.

He picturesquely compares the mountains and beloved steppe in the essay «The western region of the Chinese empire and Quldzha city». From the very first pages his manner of presentation and literary style strikes: «After the monotonous mountain views, constantly protruding rocks, ceaselessly noisy sources, densely overgrown flowers, this divertissement somehow nice makes an effect on a person. All of us get bored: we live on a wide and smooth Rus` - seeking for the Caucasus, where is a snow-white Kazbek staying, want to see the Alps, we need mountains, «pillar-like poplars «and «loud running sources», and when your destiny bring you in this area - at first you cheering, then it all starts to bother: the «pillar-like poplars «and «loud running sources «and again you want to be free, to dale, on a flat steppe where white birch and native pine grow. There's breath somehow freer and ideas flow more widely, there somehow freer...All limitless as the steppe - and desires, and actions. Gloomy, wild mountain views, although picturesquely, such as care, burden you: it hits you with magnificent waterfall, you somehow intensely strain thoughts, or any deep frighten you with its narrowness, huge rocks, roaring rivers - all looks somehow angrily, all around is fabulously and you dispose yourself under these impressions to some feverish activity. Something is missing for you.

Қазақ даласының картасы. Ш. Уәлихановтың суреті.
Карта Казахской степи. Рис. Ч. Валиханова.
Map of the Kazakh steppe. Pic. Sh. Walikhanov

Ұлы жүз қазақтары. Ш.Уәлихановтың суреті.
Казахи Старшего жуза. Рис.Ч. Валиханова.
The Kazakh of the Senior Zhuz. Pic. by Sh. Walikhanov.

Черкес тауда тәрбиелене алады. Ол туа сала табиғатпен күреседі, оның әрбір қадамы қауіпке толы.

Айналада қатты, түнеріңкі биік жартастар, төменде аққөбіктеніп, шулап, өкіріп, тасты аударып жатқан Терек. Міне, осылар оның ұстазы. Қандай үлгілер! Тау құстары мен аңдарының жыртқыштығы қандай! Құзғын қансыраған өлікті жұлқылап тұр, ал жыртқыш қаршыға қорғансыз қырғауылға шабуылдап жатса, ал бүркіт оның олжасын тартып алуда.

Ш. Уәлиханов отанында тұрып, қысқабат езгінің астында, шенеунік-отаршы мен қазақ феодалдарының қыспағында болған халықтың қайғы-қасіреті қиыншылығын көрді.

Мұндай рақымсыздықпен күресуге талпынған ол қазақ қоғамын өз білімінің арқасында дамытуға тырысты. Шоқан Атбасар өңірінің сұлтаны мансабына өз кандидатурасын ұсынды. Ол жеңіп шықты, алайда шенеуніктерді мандай алды демократиялық көзқарастағы адам қанағаттандырмай, оның кандидатурасы бекітілмеді.

Оның көзқарастарын тек Омбы шенеуніктері ғана емес, сонымен қоса әкесі мен шешесі жағынан да дұшпандық қалыппен қарсы алынды.

А.Н. Майковқа жазған хатында Шоқан былай деді: «Менің жақындарымның көптеген ұлттық және сословиелік ескішілдік пен қасиеттері бар. Әсіресе, олардың тым асып кеткен қыңырлығы мен атаққұмарлығы, ерегістігі ашуды келтіреді».

Шоқан толық емделіп болмай жатып, Омбыға кетуге мәжбүр болды, онда Қазақстандағы сот реформасының жобасы дайындалып жатқан еді. Ол жобаға қатысып, «Сот реформасы туралы жазбалар» мен «Мұсылмандық туралы жазбалар» жазды.

Омбы қаласы. / Город Омск. / City of Omsk.

В горах может воспитаться черкес. Он, рождаясь, борется с природой, каждый шаг его есть риск.

Вокруг стоят твердые, угрюмые скалы, внизу пенится, шумит, ревет, ворочает камни какой-нибудь Терек. Вот его учителя. Какие примеры! Какое хищничество в зверях и в птицах гор! Тяжелый гриф терзает окровавленный труп, хищный ястреб нападает на беззащитного фазана, а орел отнимает его добычу. Медведь, тигр наполняют ужасом лес и делают беспрестанные набеги на бедных оленей».

Живя на родине, Ч. Валиханов видел страдания, отсталость народа, который находился под двойным гнетом: чиновников-колонизаторов, казахских феодалов.

Пытаясь бороться против такого произвола, он искренне желал содействовать прогрессу казахского общества своими знаниями. Чокан выдвинул свою кандидатуру на пост султана Атбасарского округа. Он одержал победу, но чиновников не устраивал человек с передовыми, демократическими взглядами, его кандидатура не была утверждена.

Его взгляды встретили враждебное отношение не только со стороны чиновников Омска, но и со стороны матери и отца.

В письме к А.Н. Майкову Чокан писал: «Мои родные имеют множество как национальных, так и сословных предрассудков и качеств. Особенно выдает непомерные упорство и тщеславие, и споры только раздражают».

Чокан вынужден был, не долечившись, уехать в Омск, где шла разработка проекта судебной реформы в степи. Он принимал участие в проекте, им были написаны «Записки о судебной реформе», а также «Записка о мусульманстве».

Circassian can be brought up in the mountains. Being born, he is struggling with nature, his each step has its risks.

Firm, grim rocks are standing around, at the bottom there are foam, noise, roars, rolling stones some Terek. Here is his teachers. What are some examples! What is predation in the wild beasts and mountains birds! Heavy vulture tormented bloodied corpse, predatory hawk attacking a defenseless pheasant and eagle takes away its prey. The bear, tiger filled with horror the forest and make relentless attacks on the poor deers.

Living at home, Sh. Walikhanov saw suffering and backwardness of the people, which was under a double yoke : officials colonizers, Kazakh feudal lords.

Trying to fight against such tyranny, he genuinely wanted to contribute to the progress of the Kazakh society by his knowledge. Shoqan announced his candidacy for the post of Sultan Atbasar District. He won, but officials did not suit man with the advanced, democratic views, his candidacy was not approved.

His views were met with hostility not only from Omsk officials, but also from his mother and father.

In a letter to A.N Maikov Shoqan wrote: «My family has a lot of so national as class prejudices and qualities. Especially it gives an excessive stubbornness and vanity, and disputes are an irritate».

Shoqan was forced, not recovered, to go to Omsk, where was the development of a juridical reform project in Kazakhstan. He took part in the project, where he has written «Note of juridical reform» and «Note of Islam».

М. Черняев / M. Chernyaev

М.Г. Черняев – Түркістан генерал-губернаторы. Қабілетті, сыпайы, жалғандықтан ада, әділ адам. Танымал болған жылдары оның төңірегіне неше түрлі адамдар жиналды. Әрі ол оның беделіне айтарлықтай нұқсан келтірді.

М.Г. Черняев – туркестанский генерал-губернатор. Одарённый, деликатный, бескорыстный и правдивый. В годы его популярности к нему легко пристраивались все желающие, податливость сильно вредила его репутации.

M.G. Chernyayev is a Turkestan Governor-General. He is gifted, delicate, altruistic and truthful. In the days of his popularity, anybody who wants to could easily join him, flexibility strongly damaged his reputation.

1864 ж. көктемінде Шоқан Уәлиханов полковник М.Г. Черняевтің экспедициясына қосылып, Оңтүстік Қазақстанды басып алған қоқан әскеріне қарсы әскери қимылдарға қатысты. Экспедицияның мақсаты – Орта Азияның Ресейге қосылуын аяқтау болды. Ол Әулие Ата бекінісін алуға қатысты.

Шоқан Уәлихановтың М.Г.Черняевтің экспедициясына қосылғандығы туралы суретші М.С.Знаменский өз күнделігінде баяндаған: 24 мамыр. «Ертең зоолог, этнограф Уәлиханов пен тау офицері штабты қалдырып, ротамен, тау қаруымен және казактармен тауға шығады. Бізге осында үш күн болуымызға тура келіп тұр, сосын біз жорығымыздың басты мақсаты болған Әулие Атаға барамыз, әзірге ол жақтан еш хабар жоқ, көпшілік әулиеаталықтар қашып кетеді деп пайымдауда».

Тау офицері – Северцов Н.А. (ориенталист): 25 мамыр. «Уәлихановтың тарелкесінде жазулы, төменгі жағында мөрі бар екі сары жылтырақ жапырақ қағаз жатыр, үшіншісін ол оқып, аударып отыр. Бұл манаптардың хаты».

«Біз орыстардың келе жатқандығын естідік, ақ патшаның бодандығына бізді қабылдауларыңызды сұраймыз, өмір бойы патша тұзын жеуді қалаймыз. Бұған дейін біз ханның бодандығында болып, соның тұзын жедік, бірақ хан билігі әлсіреді, біздің жерімізді ауызоттан сақтауларыңызды өтінеміз. Біздің жер – патшаның жері, біздің мал – патшаның малы. Егер біз құзырыңыздағы жақсы азаматтар болсақ, бізді марапаттаңыздар, егер нашар болсақ жазалаңыздар» – деп оқыды Уәлиханов.

Весной 1864 г. Чокан Валиханов присоединился к экспедиции полковника М.Г. Черняева и участвовал в военных действиях против кокандских войск, захвативших Южный Казахстан. Цель экспедиции – завершение присоединения Средней Азии к России. Он принимал участие во взятии крепости Аулие-Ата.

О пребывании Чокана Валиханова в экспедиции М.Г. Черняева упоминает в своем дневнике художник М.С. Знаменский: «24 мая. Завтра зоолог, этнограф, Валиханов и горный офицер оставляют штаб и с ротой, горным орудием и казаками идут в горы. Мы намерены простоять здесь три дня и потом идем к нашей цели Аулие-Ата, оттуда же известий никаких, и большинство полагает, что и аулиеатинцы убегут».

Горный офицер Северцов Н.А. (ориенталист): 25 мая. «У Валиханова на тарелке лежат два листика желтой лощеной бумаги, исписанные и с печатями в конце, третью он читает и переводит. Это письмо манапов.

«Услышали мы, – читает Валиханов, – что идут русские и просим принять себя в подданство царя белого, желаем всю жизнь есть соль царскую. Мы прежде были подданными хана и ели его соль, но власть хана ослабела, просим охранять наши пашни от потравы. Пашни-де царские и скот наш – скот царский. Если мы будем хорошими подданными, то жалуйте нас, а коли худыми, то наказывайте».

Әулие-Ата. / Аулие-ата. / Aulie-Ata.

Н. Северцов. / N. Severtsov.

In the spring of 1864 Shoqan Walikhanov joined the expedition of M.G Chernyaev Colonel and participated in military operations against Kokand troops seized South Kazakhstan. The purpose of the expedition - is completion of the Central Asia merger to Russia. He participated in the capture of the Aulie -Ata fortress.

About Shoqan Walikhanov expedition staying of M.G Chernyaev, the artist M.S. Znamenskiy mentions in his diary: May 24th. «Tomorrow a zoologist, anthropologist, ethnographer, Walikhanov and mining officer leave the headquarter and with the company, mountain guns and Cossacks go to the mountains. We are going to stand here for three days and then go to our goal of Aulie- Ata there is no any news, and the most believe that the aulieatintsy will run away».

Mining Officer – N.A Severtsov (Orientalist): on 25 of May. «There are two sheets of yellow glossy paper filled and covered with stamps at the end at Walikhanov`s plate, the third he is reading and translating. This is the letter of manaps.

«We have heard, – Walikhanov is reading - that Russians are coming and we ask you to accept us under the white king's allegiance, we wish all of our life eat a royal salt. We were formerly subjects of the Khan and ate his salt, but the power of the Khan is failed, we ask you to protect our arable land from the damage done by cattle. Royal cropland and our cattle - are cattle king. If we are well subjects,so grant us and if we are bad then punish.

Б.з.д.VII-VIII мыңжылдықта Талас өзені даласында сақтар мен үйсіндердің тайпалық одақтары пайда болды, олар Тараз қаласының негізін қалады, қазіргі Тараз қаласы Орталық колхоз базарының орында олардың іздері табылған.
1856 жылы қала «Әулие ата» болып өзгертілді. Бұл атты Қарахан династиясының негізін қалаған Қараханның құрметіне байланысты қойылды.

В VII–VIII тысячелетиях до нашей эры в степях у реки Талас сложились племенные союзы саков и усуней, которые основали городище Тараз, следы которого найдены на месте Центрального колхозного рынка современного Тараза.
В 1856 году город был переименован в «Аулие-Ата». Это название он получил в честь Карахана – основателя династии Караханидов.

In VII-VIII centuries BC, in the steppes of the river Talas tribal alliances and Usuns Saks were organized, who founded the settlement of Taraz, traces of which were found on the site of the central collective-farm market of modern Taraz.
In 1856 the town was renamed as «Aulie-Ata». It received this name in honor of Karahan – founder of the dynasty of the Karakhanids.

Ташкент туралы алғашқы мәліметтер, қала ретінде б.з.д. II ғ. шығыс дереккөздерінде пайда болды. Қытай жазбаларында ол Юни деп аталса, парсы патшасы I Шампураның жазбаларында Чач деп аталған. Алайда, кейбір қытай қайнар көздерінде бұл облыс Ши деп те көрсетілген, ал арабтарда – Шаш деп аталған. Беруни мен Махмуд Қашқаридің айтулары бойынша, Ташкент түрік іс қағаздарында IX-XII ғасырларда пайда болған. Ал Ресейде XV ғасырда ол Ташкура деген атпен танылды.

Первые сведения о Ташкенте, как о городском поселении, появились во II веке до нашей эры в восточных источниках. В китайских летописях он назывался Юни; в записях персидского царя Шампура I ташкентский оазис именовался как Чач. Однако, в некоторых китайских источниках эта область упоминается как Ши, а у арабов – Шаш. Согласно Беруни и Махмуду Кашгари, впервые название Ташкент появилось в турецких документах IX-XII веков. А в России XV века он был известен как Ташкура.

The first information regarding Tashkent as an urban settlement appeared in century II BC in the eastern sources. It was called Yuni in the Chinese chronicles; in the records of the Persian king Shampur I Tashkent oasis was called Chach. However, in some Chinese sources, this area is referred to as Chi, and in the Arabian ones - as Shash. According to Beruni and Mahmud Kashgari, the first time the name of Tashkent appeared in the Turkish documents was in IX-XII centuries. It was knows as Tashkur in Russia in XV century.

Потанин «Черняевтің экспедициясы кезіндегі Шоқан өмірінен эпизод» очеркінде былай деп жазды:

«1864 ж. көктемінде мен Семейде болып, Струвені Тарбағатайға бірге бару үшін күтіп отырған кезім. Осы уақытта Ташкентті әскери күшпен алу туралы тапсырма алған генерал Черняев Семей арқылы өтті. Бұл Семей үшін үлкен оқиға болды. Ташкент жорығының қатысушылары қала арқылы толық бір ай бойы жүрді. Бас штабтың инженерлері, саперлері мен офицерлерінен бөлек, ғалымдар мен басқа саланың адамдары да Черняевтің ізімен жүріп өтті. Семейде қалжыңдап: «Тура бір Наполеонның Египетке жасаған экспедициясындай», – дейтін. Басып алушы өзімен бірге жарқыраған киім алып жүрді, ол орыс қоғамын өзінің ғылымға деген қамқорлығымен таңқалдырғысы келді. Жорыққа қатысуға Омбыдан менің досым Шоқан Уәлиханов, Тобылдан шенеунік-этнограф Южаков тартылды.

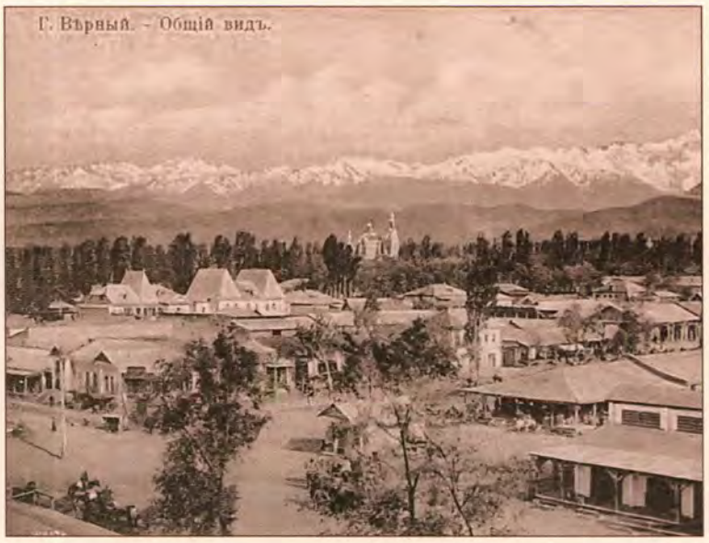
Алайда, Шоқан Ташкентті басып алуға қатыспады, ол Черняевпен араздасып, жолдан қайтты. Пішпек қаласына жақындаған тұста, Ташкент хандығының шығыс шекарасындағы бірінші орныққан жерде Черняев оны күшпен басып алмақ болып, солдаттарға қаланы бір күн бойы тонауға сөз берген еді. 60-шы жылдардың адамгершілік әдебиетімен, Достоевский, ботаник Бекетов және тағы да басқалармен таныстырған петербургтік әдебиетшілер, ақындар мен әйгілі ғалымдардың ортасында тәрбиеленген Шоқан оған қарсы болып, оны алған бетінен қайтаруға тырысты. Генерал келіспей, үлкен әңгімеге жалғасты».

Қосылу бейбіт түрдегі келісіммен болуы керек еді, сондықтан да осы жорыққа Шоқан жіберілген болатын, бірақ Черняев тұрғылықты халықпен қатігез болды.

Шоқан 1864 ж. шілдесінде Верный қ.-на офицерлер тобымен оралуға мәжбүр болды, ары қарай ол қазақтың Албан руының аға сұлтаны Тезектің ауылына келіп, оның қарындасы Айсарамен отау құрды.

Пішпек қ. / г. Пишпек. / The city of Pishpek.

Верный қ. / г. Верный. / The city of Verniy.

Потанин в очерке «Эпизод из жизни Чокана во время экспедиции Черняева» писал:

«Весной 1864 г. я уже сидел в Семипалатинске и ждал Струве, чтобы отправиться с ним в Тарбагатай. В это время через Семипалатинск проехал генерал Черняев, имевший поручение занять войсками Ташкент. Это было событие для Семипалатинска. Целый месяц ехали через город участники Ташкентского похода. Кроме инженеров, саперов и офицеров Генерального штаба вслед за Черняевым ехали ученые и в другом отношении интересные люди. В Семипалатинске шутя говорили: «Точно экспедиция Наполеона в Египет». Завоеватель вез с собой блестящую свиту; он хотел ослепить русское общество своим покровительством науке. Из Омска к участию в походе был привлечен мой друг, Чокан Валиханов, из Тобольска – чиновник-этнограф Южаков.

Чокан, однако, не участвовал в штурме Ташкента, он разошелся с Черняевым и вернулся с дороги. Подступив к городу Пишпек, первому укрепленному месту на восточной границе Ташкентского ханства, Черняев собирался взять его силой, пообещал солдатам позволить им грабить город в течение одного дня. Чокан, воспитанный гуманной литературой 60-х годов, вращавшийся в кругу петербургских литераторов, поэтов и популярных ученых, водивший знакомство с Достоевским, ботаником Бекетовым и другими, узнав об этом решении генерала, бросился к нему, чтобы уговорить его отказаться от своего намерения. Генерал не согласился, произошел крупный разговор».

Присоединение должно было проходить мирным путем с переговорами, для чего и был прикомандирован Чокан, но Черняев повел себя жестоко с местным населением.

Чокан был вынужден вновь вернуться с группой офицеров в июле 1864 г. в г. Верный, далее в аул старшего султана казахов рода албан Тезека, где женился на его сестре Айсаре.

Potanin in the essay «The episode from the life of Shoqan during theChernyaev expedition «wrote:

«In the spring of 1864 I was sitting in Semipalatinsk and was waiting Struve to go with him to Tarbagatai. At this time, general Chernyaev passed through Semipalatinsk, who had instructed with the army to take Tashkent. It was an event for Semipalatinsk. The whole month Tashkent participants hike went through the city. Except of engineers, sappers and officers of the General Staff after Chernyaev went the scientists and interesting people in some extent. In Semipalatinsk, jokingly said: «Just Napoleon's expedition to Egypt ». The conqueror brought with him a brilliant retinue ; he wanted to dazzle Russian society with its patronage of science. From Omsk to participate in the campaign was involved my friend, Shoqan Walikhanov, from Tobolsk - official ethnographer Yuzhakov.

Shoqan, however, did not take part in Tashkent storming; he broke up with Chernyaev and returned back from the road. Approached to Pishpek city, the first stronghold place on the eastern border of the Tashkent Khanate, Chernyaev was going to take it by force, he promised the soldiers to rob the city during one day. Shoqan, brought by humane literature of 60s, rotating in Petersburg writers, poets and famous scientists circles, being acquainted with Dostoevskiy, botanist Beketov and the others, learned about the decision of General, rushed up to him to persuade him to abandon his intention. The general did not agree there was a big conversation».

Joining procedure has to be held in the peacefully manner by the negotiations way, what for Shoqan was seconded, but Chernyaev behaved himself cruelly with the local population.

Shoqan was forced to return again with a group of officers in July 1864 in Verny town and further to the village of the elder Kazakh`s Sultan family of Alba-Tezek, where he has married with his sister Aysara.

Е. Кимнің суреті./ Картина Е. Кима. / Picture E. Kim.

«Бұл дарынды, оқыған өзге ру адамының киіз үйіне оралуында драмалық нақыш бар секілді. Сезімтал әрі аңғарымпаз адам Шоқан Уәлиханов үшін өркениет пен мәдени жарқылдың ауыр және өткір жағы бар еді. Түңілген сәттерде, ол Алеко Пушкин сияқты, әдет-ғұрпы жәй және таза көшпенділердің күркесіне баратын.

Джентельмен, сәнқой жігіт, тура бір көптеп көрген елорда мен жарықтың бар азғыруынан кейін, жәй ғана балалық сезімді іздегендей, қырғыз қызына үйленді. Қырғыз киіз үйіндегі бала бесігінен шыққан дарынды қырғыз өмірден озар алдын өз ошағына оралды, оны сол бұрынғы даланың мызғымас тыныштығы қоршады» – деп жазды Ш.Уәлихановтың досы.

Шоқан Уәлиханов өзінің туған үйіне соңғы қадамын жасады. Ескі орта, әдеттер, құштарлық, үй, ескі отаны оның жүрегінен оңай бөлінбес, Шоқан өзінің халқын, өзінің руын жақсы көрді. Еуропалық ағартуды байланыстырып, өз халқын сақтап қалу оның арманы еді.

Тезектің ауылында ол қазақ аңыздары мен әңгімелерін жинауды жалғастырды, Батыс Қытайдағы жағдай туралы мәліметтерді жинақтады. Кейде Қапалға барып келетін. Петербургпен байланыста болды. Оның соңғы мақаласы 1965 ж. №51 «Русский инвалид» газетінде жарық көрді. Ш. Уәлиханов Орыс географиялық қоғамындағы болып жатқан істерді аса бір қызығушылықпен бақылап отырды, өзінің қырғыз даласының географиясы туралы ақпараттармен көмектесті, қырғыздар туралы этнографиялық мәліметтер дайындады.

«В этом возвращении в юрту даровитого и образованного инородца есть что-то драматическое, – писал друг Ч. Валиханова – Цивилизация и культурный блеск для Чокана Валиханова, человека чуткого и наблюдательного, имели свою острую и больную сторону. В минуту разочарований он идет, как Алеко Пушкина, в шалаш кочевников, где нравы проще и чище.

Джентельмен, денди женится на киргизской девушке, как будто он ищет простого детского чувства после всевозможных обольщений столицы и света, в которых он много видел. Выйдя из детской колыбели в киргизской юрте, даровитый киргиз перед смертью возвращается к своему очагу, и его окружает та же торжественная тишина степи».

Чокан Валиханов сделал последний шаг назад, опять в родную юрту. Старая среда, привычки, привязанности, дом, старое отечество не отрывается от сердца легко, Чокан любил свой народ, свое племя. В его мечтах было совместить европейское просвещение и сохранить свою народность.

В ауле Тезека он продолжил сбор казахских легенд и преданий, обобщал материалы о положении в Западном Китае. Иногда выезжал в Капал. Поддерживал связи с Петербургом. Последняя его статья появилась в газете «Русский инвалид» № 51 за 1965 г.

Точно так же с интересом Ч. Валиханов следил за тем, что делается в Русском географическом обществе.

Сарыбағыш тегінен шыққан Алшы манаптың ұлы. Ш. Уәлихановтың суреті.

Мальчик – сын манапа Алчи из рода сарыбагыш. Рис. Ч. Валиханова.

A boy is a son of manap Alchi from the sarybagysh family. Pic. by Sh. Walikhanov.

Бұғы тайпасының бас манабы Боранбай. Ш. Уәлихановтың суреті.

Верховный манап племени фугу – Буранбай. Рис. Ч. Валиханова.

Supreme manap of the fugu tribe, Buranbay. Pic. by Sh. Walikhanov.

«At this return to the yurt of talented and educated foreigner there is something dramatic - wrote Sh. Walikhanov`s friend. - Civilization and Cultural gloss for Shoqan Walikhanov, sensitive and observant human, had their acute and affected side. In a moment of frustration, he goes as Aleko of Pushkin, in nomad tent, where manners are easier and cleaner.

Gentleman, dandy get married with Kyrgyz girl, as if he is looking for a simple children's feeling after all sorts of capital and world temptations in which he saw a lot of. Leaving the child cradle in the Kyrgyz yurt talented Kyrgyz human before his death comes back to the hearth, and is surrounded by the same solemn silence of the steppe».

Shoqan Walikhanov has made the last step back again to his native yurt. The old environment, habits, affections, home, the old country does not come off easily from the heart, Shoqan loved his people, his family. His dream was to combine a European education and save its nationality.

In the Tezek village he continued to collect Kazakh legends and traditions, generalized materials about the situation in Western China. Sometimes he went to Kapal. He kept in touch with St. Petersburg. His last article appeared in the newspaper «Russian invalid » № 51 of 1965 year.

Likewise, Sh. Walikhanov watched with interest what was happening in the Russian Geographic Society and helped with his information on the geography of the Kirghiz steppes, prepared ethnographic material of Kyrgyz people.

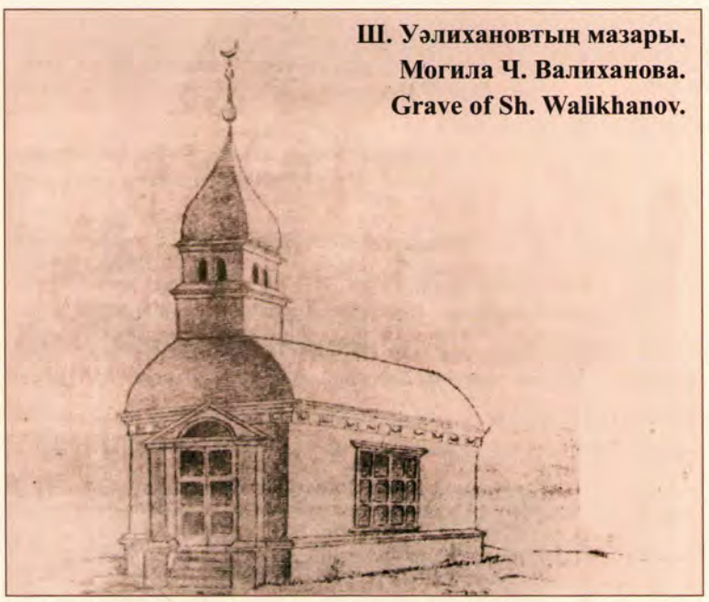

Жас қазақтың портреті. Ш. Уәлихановтың суреті.
Портрет молодого казаха. Рис. Ч. Валиханова.
Portrait of a young Kazakh. Pic. by Sh. Walikhanov.

Шоқан әкесіне жолдаған ең соңғы хатында: «Жетісуға келіп, бейшара Айсараны (әйелі) елге алып қайтыңыз, оны қараусыз қалдырмаңыз», - деп жазған еді. Шоқанның осы ақырғы тілегін орындау үшін 1865 жылдың жазында Көкшетаудан Алтын Емелге керуен жіберілді.

В своем последнем письме Чокан просил отца: «Приезжайте в Джетысу, увезите к себе мою бедную Айсары (жену), не оставьте ее без внимания и заботы». Для выполнения этого предсмертного пожелания Чокана летом 1865 г. из Кокчетава в Алтын-Эмель был отправлен караван.

In his last letter Shoqan asked his father: «Come to Zhetysu, take my poor Aysary (wife), don't leave her without attebtion and care». The caravan from Kokchetav to Altyn Emel was sent to accomplish Shoqan's premortal request.

Ш. Уәлихановтың мазары.
Могила Ч. Валиханова.
Grave of Sh. Walikhanov.

Ш. Уәлихановқа арналған биік ескерткіштің ашылу салтанаты. 1958 ж.

Открытие обелиска, посвященного Ч. Валиханову. 1958 г.

Obelisk opening, devoted to Sh. Walikhanov. 1958.

Әлсіреген денсаулығын Шоқан қайта қалпына келтіре алмады. Ол 1865 ж. 10 сәуірінде Тезектің ауылы Алтынемел жотасында Көшен-Тоған шатқалында дүниеден өтті, және сол жерге жерленді.

Өмірден өтер алдын ол әкесіне соңғы хатын жолдады: «Маған менің қымбат туыстарыммен және достарыммен енді кездесу бұйырмапты... Сау болыңыздар, барлығыңызды құшақтадым, Жетісуға келіңіздер, өздеріңізбен бірге менің байқұс Айсарамды (әйелімді) алып қайтыңыздар, оны ілтипат пен қамқорлыққа бөлеңіздер». Кейінірек Көкшетаудан оның тілегін орындауға керуен келіп жетті.

Шоқанның жесірі – Айсара оның ағасы Жақыптың әйелі болды, өсиетіне қарай оны Сырымбетке алып кетті.

Шоқан Уәлихановтың туыстарының естеліктерінде былай деп жазылған: «Айсара мен Жақыптың қызы Рабиға дүниеге келді. Оның анасының айтуы бойынша: «Шоқан мені қатты сыйлайтын, ешқашан көңілімді қалдырмаған. Мен үйге кірген кезде, Шоқан отырған орнынан атып тұратын. Мен оған: «Сіз оқыған, атақты адам емессіз бе, мен келгенде Сіз орныңыздан тұрсаңыз мен ұяламын», – деп айтатынмын.

Мен саған деген нәзік махаббатымнан осылай істеймін. Таза жүректе, таза жанда жасы үлкендікке орын болмауы керек, босқа ұялма, жаным» – деген Шоқанның жауабын еске алатын.

Сосын Шоқанның достары туралы әңгіме жалғасты, олар оның отбасына оның өлімінен кейін де келетін. «Алайда, менің есімде тек сақалды кәрі кісі Григор (Г.Н. Потанин) ғана қалыпты, ол Шоқанның жақсы досы болатын. Ағам дүниеден озғаннан кейін де ол келіп тұрды. Әр жорығында ол адамдардың оған ертегілер, аңыздар айтуын сұрап, осы үшін ақша беретін, және естігендерінің барлығын ерінбей жазып алатын... Ол жақсы адам еді, әрдайым Шоқанның анасымен сөйлесіп, оның көздеріне жас толып қалатын.

Григор маған көп кеңес беріп, білім алу үшін қалаға алып кетуді ұсынды. Бірде мен одан екі қалың кітап, барқыт әмиян, күміс оймақ, алтын жалатылған қайшы, тіс тазалағыштар, тоқу біздерін, қарындаш, қағаздар алдым.

Григор әкеме: «Рабиғаны сүйгеніне қос, – деп айтып отыратын. Бірақ әкем оның кеңесін тыңдамады», – деп күрсінген қарт ана, осымен әңгімесін аяқтады.

Шоқан өмірден өткеннен кейін көп кешікпей оның туыстарына оның досы, әскери жазушы А.К. Гейнс те келді. Ортаазиялық жерлерді зерттеу үшін құрылған комиссияның құрамында олар бүкіл қазақ даласын аралап өтті. Торғай облысының әскери губернаторы болды. Күнделігіне 1865 ж. 1 қарашасында былай деп жазған екен: «Таңертең Тезекке бардық, Шоқан Уәлихановтың жесірі, Тезектің қарындасының үйіне кірдік. Уақытынан ерте қайтыс болған оның жолдасы үшін көңіл айттық. Жесірі қатты қайғырып отырғаны көрінді. Сынбады, қыңқылдамады, ол өте мейірімді екен».

Подорванное здоровье Чокан не смог восстановить. Он скончался 10 апреля 1865 г. в ауле Тезека, в урочище Кочен-Тоган у подножия Алтын-Эмельского хребта, где и похоронен.

Перед кончиной он написал прощальное письмо отцу: «Мне больше не суждено повидаться с моими дорогими родными и друзьями... Прощайте, обнимаю всех». «Приезжайте в Джетысу, увезите к себе мою бедную Айсары (жену), не оставьте ее без внимания и заботы». Позже из Кокчетава прибыл караван для исполнения его пожелания.

Вдова Чокана – Айсара стала женой его брата Жакупа, который согласно завещанию увез ее в Сырымбет.

Из воспоминаний родственников Чокана Валиханова: «У Айсары и Жакупа родилась дочь Рабига. Со слов ее матери: «Чокан очень уважал меня и никогда не обижал. Когда я входила домой, Чокан всегда соскакивал с места. Я ему говорила: «Ведь Вы образованный и авторитетный человек, и я смущаюсь, когда Вы встаете с места при моем появлении.

– Я делаю это из-за нежной любви к тебе. В чистом сердце, в чистой душе не должно быть места старшинству, не стесняйся зря, душенька», – вспоминала она о Чокане.

Затем зашел разговор о друзьях Чокана, которые и после смерти приезжали к семье. Рабига ответила: «Однако в моей памяти... остался только бородатый старик Григор (Г.Н. Потанин), он был хорошим другом Чокана. И после смерти брата он часто приходил к нам. В каждый свой приход он просил людей рассказывать сказки, легенды, давал за это деньги и, не ленясь, в любое время дня и ночи записывал все слышанное... Это был хороший человек, часто разговаривал с матерью о Чокане, у него в глазах блестели слезы.

Григор и мне давал немало советов, предлагал забрать в город для учебы. Этот человек о нас постоянно заботился. Однажды я получила от него две толстые книги, бархатный бумажник, серебряный наперсток, позолоченные ножницы, зубочистки, спицы для вязания, карандаши, бумагу.

Григор часто наказывал отцу: «Рабигу выдать за ее возлюбленного. Разве отец послушался его совета», – грустно вздыхает старая мать и закончила свой рассказ.

Так заботливо оберегал самых близких людей Чокана Валиханова – племянницу и дочь любимой Айсары (теперь уже вдовы) – беззаветно любящий его друг с детства Г.Н. Потанин.

С визитом вскоре после смерти Чокана был у родственников его друг А.К. Гейнс – военный писатель. В составе комиссии для изучении среднеазиатских владений объехал всю казахскую степь. Был военным губернатором Тургайской области. В дневнике 1 ноября 1865 г. он писал: «Утром поехали к Тезеку, пошли в юрту сестры Тезека, вдовы Чокана Валиханова. Выразили ей сожаления о преждевременной смерти ее мужа. Вдова была, видимо, подавлена своим горем. Не ломалась и не хныкала, у нее очень доброе лицо».

Undermined health Shoqan could not recover. He died on April 10, 1865 in the village Tezek, Kochen-Togan tract t the foot of Altyn Emel` Ridge, where he is buried.

Before his death he wrote a farewell letter to his father : «I no longer destined to see my dear family and friends... Goodbye, I embrace all «, «Come to Dzhetysu, took my poor Aysara (wife) to you, do not leave her unattended and care. «Later came a caravan from Kokshetau to fulfill his wishes.

Shoqan`s widow - Aysara became the wife of his brother Zhakup, who according to the will took her to Syrymbet.

From the memories of Shoqan Walikhanov relatives «The daughter was born from Aysary and Zhakup named Rabiga. In the words of her mother, «Shoqan respected me deeply and never hurt. When I entered home, Shoqan has always jumped down from the seat. I told him:

«After all, you are an educated and respected man, and I'm embarrassed when you get up from your seat when I appear.

- I'm doing this because of the tender love to you. In a pure heart and soul, there should not be a place of seniority, do not be shy in vain, darling»- remembered she about Shoqan.

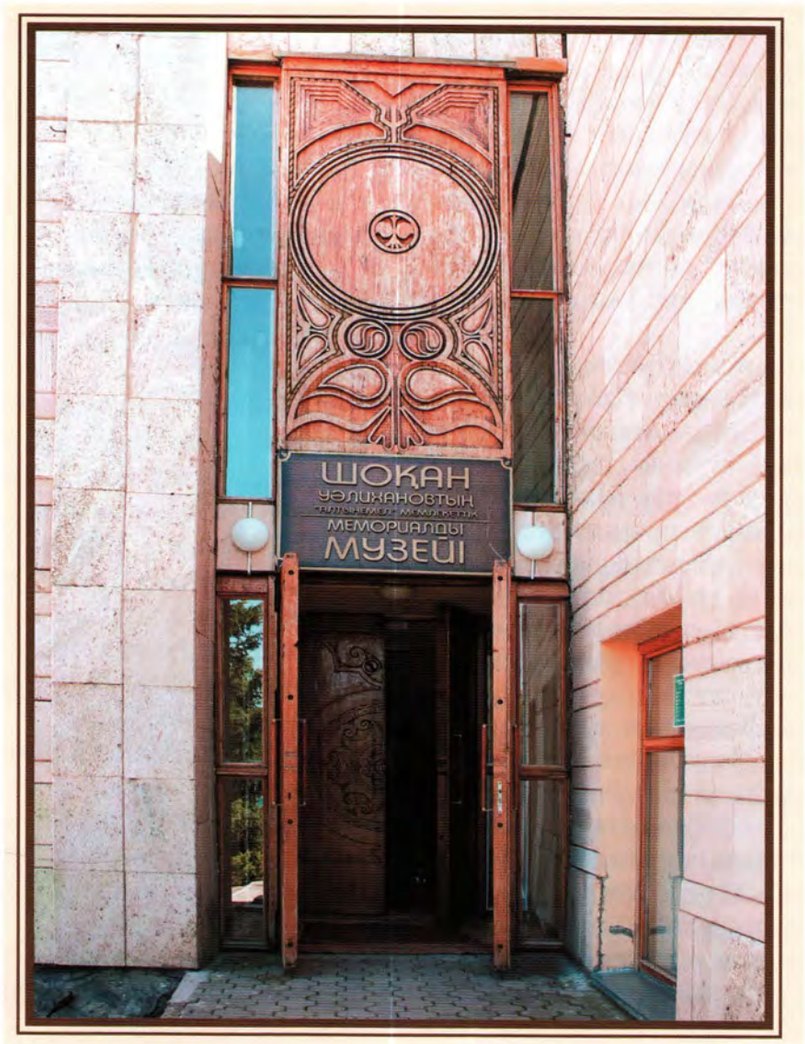
Then the conversation turned to Shoqan friends, who came even after the death to the family. Rabiga said: «However, in my mind... there was only a bearded old Grigor (G.N Potanin), he was a good friend of Shoqan. After his brother's death, he often came to see us. In each of his visit, he asked people to tell stories, legends, gave the money for it, and not being lazy, at any time of the day and night he was writing down all heard... It was a good man, often talked with his mother about Shoqan, in his eyes tears shone.

Grigor gave me too a lot of advice, offered to take me to the city for making study. This person took care of us all the time. One day I received from him two thick books, velvet wallet, a silver thimble, gold-plated scissors, toothpicks, knitting needle, pencils, paper.

Grigor often told to the father, «Rabiga has to be married with her lover. Is the father listened to his advice»,- sad sighs old mother and finished her story.

So carefully guarded the closest people of Shoqan Walikhanov - niece and favorite Aysary`s daughter (now widow) - selflessly loving his friend since childhood G.N Potanin.

After the death of Shoqan there were his friend visiting his relatives A.K Gaines - military writer. As a commission member for the study of Central Asian possessions he traveled all over the Kazakh steppe. He was the military governor of Turgay region. In the diary of November 1, 1865, he wrote: «In the morning we went to the Tezek, went into the yurt Tezek sister, widow of Shoqan Walikhanov. We expressed her our regrets about the untimely death of her husband. The widow was apparently suppressed by her grief. She does not put on an act or plained, she had a very kind face».

ШОҚАН
УӘЛИХАНОВТЫҢ
МЕМОРИАЛДЫ
МУЗЕЙІ

Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ
«АЛТЫНЕМЕЛ» МЕМЛЕКЕТТІК
МЕМОРИАЛДЫ
МҰРАЖАЙЫ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
МЕМОРИАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ
«АЛТЫНЕМЕЛ»
ИМ. Ч. ВАЛИХАНОВА

STATE MEMORIAL MUSEUM
«ALTYNEMEL»
NAMED AFTER
CH. WALIKHANOV

Қазақ халқының тұңғыш ғалымы Ш.Уәлихановтың туғанына 150 жыл толуына орай 1985 жылы «Алтынемел» мемлекеттік мемориалды мұражайы ашылды.

Бұл тамаша ғимараттың архитекторлары Р. Сейдалин, Б. Ибраев, Р. Рустембековтердің жобасы бойынша салынды. Ғимараттың келісті де ықшам сыртқы көрінісі Ш. Уәлихановтың өмірі мен ғылыми қызметін жан-жақты баяндайтын мұражай экспозициясымен үйлесімді үндестік танытқан.

Мұражай архитектурасы халық эпосының символикасымен үндесе келіп, ертедегі қазақтар ұғымындағы дүниенің төрт бұрышын меңзейтін, айшықты қырлары бар мазар құрылысы тәріздес салынған. Ғимарат бұрыштарының көлемі әртүрлі, төбеден арқалық тәрізденіп салбырай төнген басқұрлардың етегі «Бақыт түйіні» деп аталатын түрлі-түсті жіппен өрілген шашаққа жалғасады.

В честь 150-летия со дня рождения первого казахского ученого Ч. Валиханова в 1985 году был открыт государственный мемориальный музей «Алтынемел».

Это прекрасное здание было построено по проекту архитекторов Р.Сейдалина, Б.Ибраева, Р.Рустембекова. Красивый и аккуратный внешний вид показывает его гармоничное созвучие с экспозицией музея, разносторонне рассказывающей о жизни и научной деятельности Ч.Валиханова.

Архитектура музея, гармонируя с символикой народного эпоса, построена как склеп с отточенными боками, указывающими на представления древних казахов о четырех углах мира.

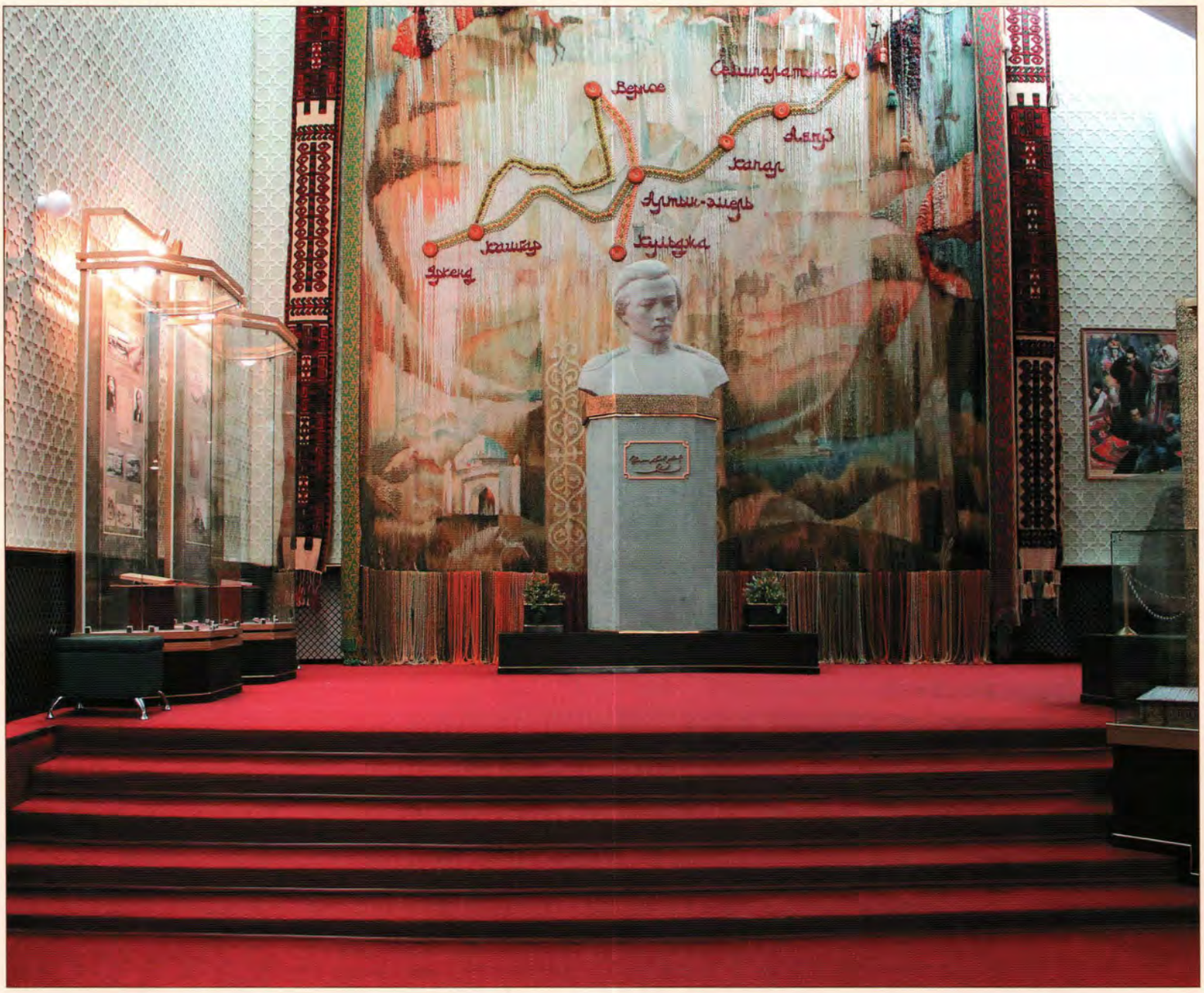
Внутреннее оформление музея напоминает юрту. Здесь эстетическая культура композиции народа, применяемая при бытовом делении юрты, нашла оригинальное решение.

In honor of 150 years from the birthday of the first Kazakh scientist, Ch.Ualikhanov, in 1985 had been established a memorial museum «Altynemel».

This wonderful building was built under the project of the architectures, R.Seidalin, B.Ibraev, R.Rustembekov. Beautiful and neat external appearance shows it's harmonic accordance with the expositions of the museum, telling in every respect of Ch.Valianov's life and scientific live.

The architecture of the museum, by harmonizing with a symbol of national epos and has been built as a crypt with sharp-cut sides that indicate imaginations of the ancient Kazakhs of the four world corners.

Internal appearance of the museum reminds a nomad's tent (jurt). Here, the aesthetic culture of the nation, used in domestic separating the nomad's tent has found it's original decision.

Мұражайдың ішкі безендірілуі киіз үйді елестетеді. Мұнда халқымыздың эстетикалық мәдениетінің бөлу қолданудағы композициясы ұтымды шешімін тапқан.

Ғимараттың қас беті Маңғыстаудың жұмсақ, үгілгіш қызғылтым әк тасымен безендірілген. Экспозицияның көркемдік жағын «Казмузейрестоврация» шеберханасының мамандары атқарды. Залдың ортасында Ш.Уәлихановтың ескерткіш-бюсті қойылған. Бұл бюсттің авторы Қазақстан халық мүсіншісі Хакімжан Наурызбаев. Бюсттің арғы бетінде ұзындығы 10 м, көлденеңі 6 м түскілем ілінген. Бұл түскілемге 250 кг таза қойдың жүні кеткен. Авторы «Заманту» шеберханасының президенті, танымал суретші Шамиль Қожаханов. Музей экспозиция, лекция залдары мен қор қоймасынан тұрады. Көлемі 629,4 шаршы метр жерді алып жатқан экспозицияны көркемдеуге Мәскеу, Петербург, Омск, Бішкек, Алматы, Көкшетау қалаларының мұражайлары мен мұрағаттары белсене қатысты.

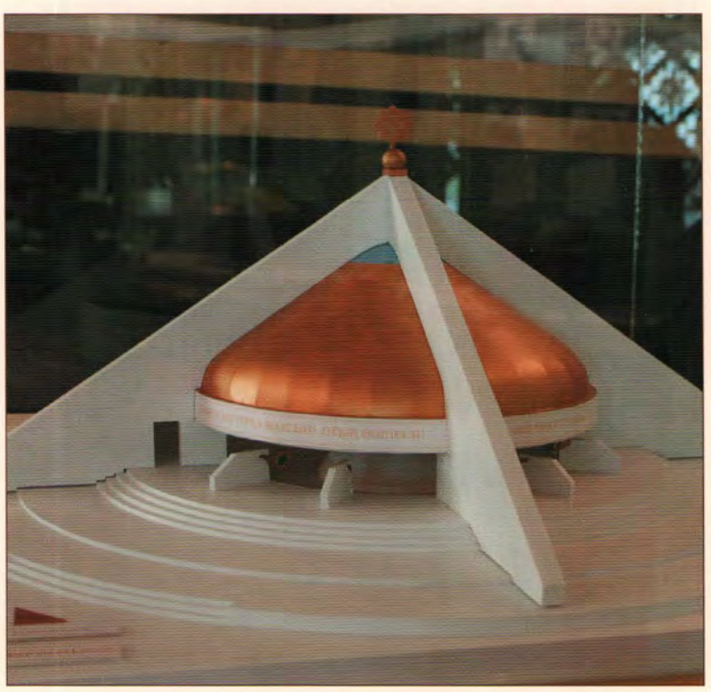
Фасад здания оформлен ракушечником – магистауским рассыпчатым красноватым камнем. Художественным оформлением экспозиции музея занимались специалисты мастерской «Казмузейрестоврация».

В центр зала поставлен памятник-бюст Ч. Валиханова. Автор – народный скульптор Казахстана Хакимжан Наурызбаев. За бюстом висит настенный ковер, длина которого 10 м, ширина 6 м. Для изготовления ковра было использовано 250 кг чистой овечьей шерсти. Автор этой уникальной работы президент мастерской «Заманту», известный художник Шамиль Кожаханов. Музей состоит из экспозиции, лекционного зала и хранилища фонда. В оформлении экспозиции, объем которой составляет более шестисот квадратных метров, принимали активное участие музеи и архивы городов Москвы, Петербурга, Омска, Бишкека, Алматы, Кокшетау.

Embroidery design of the exposition engaged in specialists of the workshop «Kazmuzeirestovratsia». Façade of the building has been done from shell-rock – Mangystau terrain friable red stones.

In the heart of the hall is put up a bust for Sh. Walikhanov. The author is a national sculptor of Kazakhstan, Khakimzhan Nauryzbayev. Behind the bust is hanging a wall carpet 10m long, 6 m width. For making this carpet have been used 250 kg of pure fleece. The author of this unique job, a President for workshop «Zamantu», a known artist, Shamil Kozhakhanov. The museum consists of an exposition, lecture-room and a storage of the fund. In making the appearance of the exposition of which size is over six hundred square meters, took part museums and archival depository of Moscow, Saint-Petersburg, Omby, Bishkek, Almaty and Kokshetau.

Мемлекеттік Эрмитаж бен Ленинградтағы этнография мұражайынан қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен тұрмысына қатысты бұйымдар, құрал-жабдықтар коллекциясының бір бөлігі келіп түсті.

Қазақстан мемлекеттік орталық мұражайы мен Қазақ Ұлттық кітапханасы мұражайға көптеген заттар мен кітаптарды сыйға тартты. Ресей география қоғамы мен сыртқы істер министрлігінің мұрағатынан ресми қағаздар мен мәліметтердің көшірмесі алынды.

Жалпы экспозиция Ш.Уәлихановтың өмірі мен қызметіне байланысты бес бөлімнен тұрады.

Мұражайға кіре берісте қойылған тас мүсіндер ежелгі қарапайым көркемөнер туындысы болып есептеледі.

Мұражайға Шоқанның өз заттары-эполеттер, қару-жарақ, ертоқым, өзі жасаған карталар мен саяхатта болғанда салған графика мен көркемсурет жұмыстары, халық қолөнері туындыларының коллекциялары қойылған.

Из Государственного Эрмитажа и Ленинградского этнографического музея были привезены разные изделия и часть коллекций предметов бытового обихода, касающиеся традиционной культуры казахского народа. Казахстанский Государственный Центральный музей и Казахская Национальная библиотека подарили музею много предметов и книг.

Из архивов Российского географического общества и министерства внутренних дел России были доставлены копии официальных документов и сведений.

Общая экспозиция состоит из пяти частей, связанных с жизнью и деятельностью Ш. Уалиханова.

Каменные скульптуры, поставленные перед входом в музей, считаются произведениями древнего прикладного художественного искусства.

В музее имеются личные вещи Чокана: эполеты, оружие, седло, составленные им карты, графика, художественные рисунки, сделанные ученым во время путешествия, коллекции народного прикладного творчества.

From the Public Hermitage and Leningrad ethnographic museum have been brought every kinds of articles and a part of collections of domestic things regarding the traditional culture of the Kazakh public. The Kazakh National Central Public Library and the Kazakh National Library have presented the museum a lot of articles and books.

From the archival depository of the Russia Geographical Community and Ministry for Internal Affairs of Russia have been taken copies of official documents and data. The total composition is made up five parts connected to Sh. Walikhanov's life and work.

Stone sculptures before the entrance of the museum are deemed work of ancient applied artistic art. There are in the museum Shoqan's belongings such like epaulette, arms, saddle, maps drown by himself, drawing, artistic pictures made by the scientist during his trip and travel, a collection of public applied creative work.

Экспонаттар ішіндегі ұлттық, музыка аспаптары Ш. Уәлихановтың қазақ аңыз әндеріне деген сүйіспеншілігін көрсетеді. Сондықтан да мұражайды жасаушылар бәрін де жоғары талғампаздық тұрғысында, көркем-эстетикалық деңгейде жасауға тырысқан.

Сонымен қатар Шоқанның жанұясының тұтынған заттары да қойылған. Солардың ішінде парша белбеуі, мыстан жасалған табақ, шәй қасық, Шоқанның қарындасының басына тартқан орамалы, бұрыш ұнтақтайтын қол диірменше. Мұражайда ғалымның досы, әрі ұстазы Семенов Тян-Шанскийдің күнделіктері, Шоқан Уәлихановтың қолжазбалары, тау жыныстарының тастары және минералдарының көшірмесі қойылған.

Мұражайдың экспозициясында Жоңғар шапқыншылығы кезінде жауға бірге шапқан білектің күшімен, найзанын ұшымен қазақ елін қорғаған қазақтың Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай батырларына, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Мәшһүр Жүсіп Көпеев секілді қазақтың ұлы-ағартушыларына бір витрина арналған.

Национальные музыкальные инструменты, которые хранятся среди экспонатов, свидетельствуют о любви Ч. Валиханова к казахским народным песням. Поэтому создатели музея во всем старались передать высокий эстетический вкус, высокую культуру казахского ученого.

Также в музее находятся предметы обихода семьи Чокана. Среди них привлекает внимание посетителей парчовый пояс, большое медное блюдо, маленькая чайная ложка, головной платок младшей сестры Чокана, ручная мельница для молотьбы гороха. В музее имеются копии дневников друга и учителя ученого – Семенова Тян-Шанского, копии рукописей Чокана Валиханова, камни горных пород и минералы.

В экспозиции музея одна из витрин посвящена казахским батырам Богенбаю, Кабанбаю, Наурызбаю, которые в трудные для народа годы жунгарских нашествий защищали свой народ и свою землю от злейшего врага, а также великим казахским просветителям Ыбыраю Алтынсарину, Абаю Кунанбаеву, Шакариму Кудайбердиеву, Машхуру Жусипу Копееву.

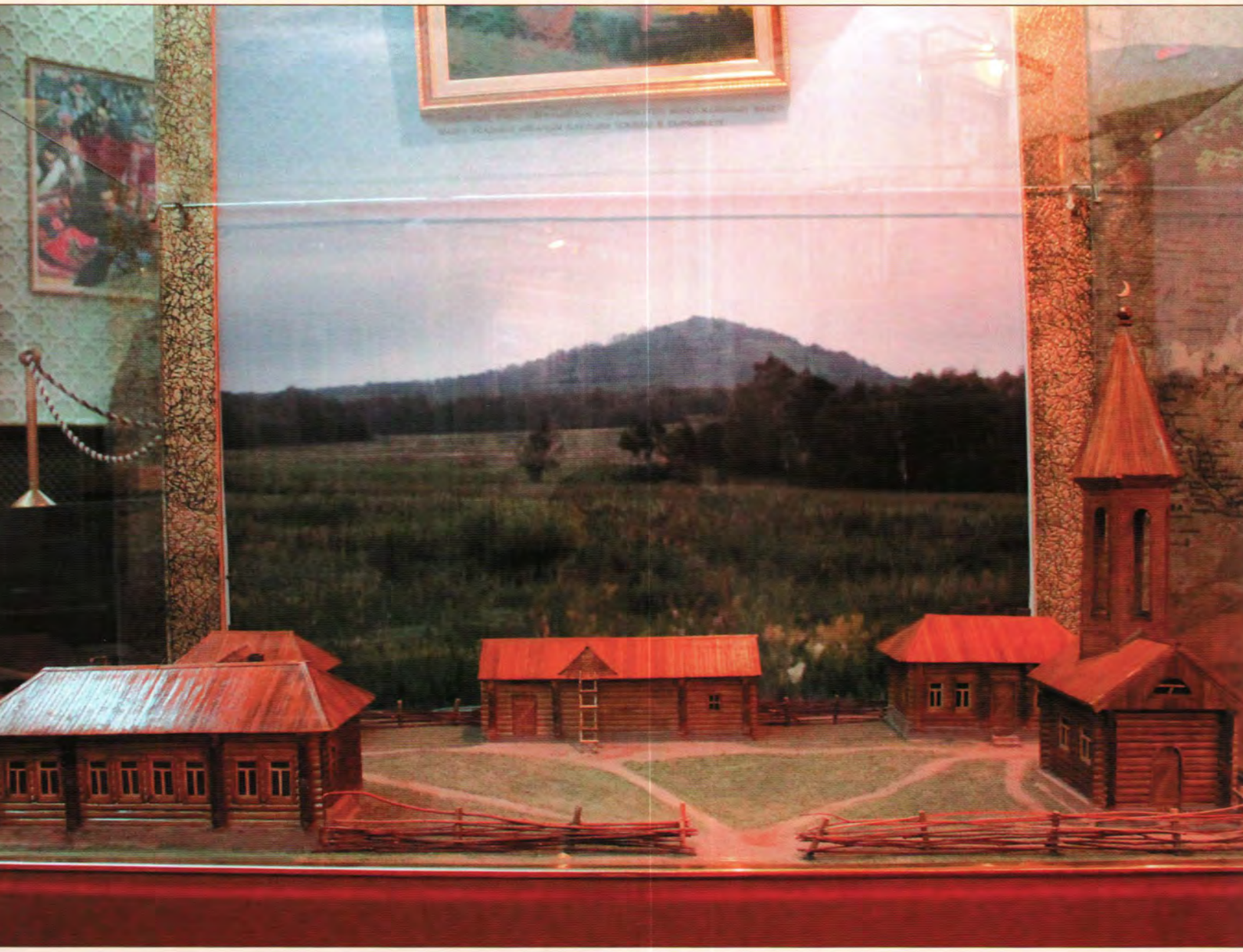
Тас мүсін.
Балбалы. Каменные изваяния.
Balbaly. Stone statues.

National musical tools which are kept among the artifacts are evidence of Sh. Walikhanov's love for the Kazakh national songs. Thus the founders of the museum have tried a lot to show the Kazakh scientist's high aesthetic taste, high culture.

Also in the museum there are domestic articles belonged to Shoqan's family. Among them attract attention of the visitors waistband, a huge copper dish, a little teaspoon, Shoqan's little sister's shawl, quern for milling peas. The museum has got copies of his friend and teacher-scientist's, Semenov-Tyan-Shanskyi, Shoqan's copies of handwritings, stones of rocks and minerals.

In the exposition of the museum one of the showcases is devoted to the Kazakh batyr - brave men like Bogenbai, Kabanbai, Nauryzbai which in hard years for the nation – during Zhongar invasion, protected their own nation and mother land from the evil enemy with their might and deftness, as well to Great Kazakh enlighteners – teachers Ybyrai Altynsarin, Abai Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiev, Mashkur Zhusup Kopeev.

Мұражай ұжымы белсенді түрде конференция, кездесулер, мерекелік кештер, жылжымалы көрмелер ұйымдастырып тұрады.

Ш. Уәлихановтың «Алтынемел» мемлекеттік мемориалды мұражайы қызметкерлерінің жүргізген ғылыми ізденістері – көп жылдық еңбек нәтижесінде жинақталған қымбат мұралар. Ел аузындағы дүниелер қазір де қорда сақталуда.

1958 жылы Алматы облысының Кербұлақ ауданында қазақ халқының дарынды перзентіне белгі ретінде, қабірінің басына обелиск тұрғызылды (авторлары М. Ващенко, П. Усачев), ал 1979 жылы ескерткіш орнатылды (авторлары Ю. Руковишников, Н. Миловидов).

Мұражайға өкімет басшылырынан бастап, республикамыздағы атақты-атақты адамдар, ғалымдар, өнер қайраткерлері әдейілеп келіп, Шоқан атамыздың зиратына барып, бас иіп, құран оқиды.

Қанжар. / Кинжал. /Dagger.

Ш. Уәлихановтың қылышы мен тапаншасы.
Сабля и пистолет принадлежавий Ч. Валиханову.
Sabre and pistol belonged to Ch. Walikhanov.

Коллектив музея активно организовывает и проводит конференции, встречи, праздничные вечера, передвижные выставки.

Благодаря научным поискам, проведенным сотрудниками Государственного мемориального музея «Алтынемел» Ч. Валиханова, найдены ценные материалы, собранные в результате многолетнего труда. Предметы, о которых говорится в народе, хранятся в фонде музея.

В 1958 году в Кербулакском районе Алматинской области, как дань уважения одаренному сыну казахского народа Чокану Валиханову, поставлен обелиск на могиле ученого (авторы М. Ващенко, П. Усачев), а в 1979 году поставлен памятник (авторы Ю. Руковишников, Н. Миловидов).

В музей специально приходят многие руководители государства, известные и знаменитые люди республики, ученые, деятели культуры. Они посещают могилу Чокана Валиханова, отдают дань уважения, читают коран.

The team of the museum organize actively and hold conferences, meetings, festive parties and mobile exhibitions.

Owing to the scientific search held by the members of the State memorial museum «Altynemel» to Sh. Walikhanov, have been found materials, collected as a result of years work. Articles about which are spoken among the peoples, are kept in the museum's reserves.

In 1958 in Kerbulak district, Almaty oblast, as a sign of respect to the talented son of the Kazakh nation there had been put up a obelisk on the grave of the scientist (the authors of which are M.Vashenko, P. Usachev), and in 1979 had been put up a monument (the authors of which are U.Rukovishnikov, N.Milovidov).

The museum pay a special visit a lot of heads of states, known and famous people of the Republic, scientists, figures of culture. Also they visit the grave of Sh. Walikhanov, show dignity and read Quran.

Асханаға арналған үй ыдыстары.
Домашняя утварь для кухни.
Household stuff for kitchen.

Ш. Уәлихановтың жеке заттары (күміс шәй қасық).
Личные вещи Ч. Валиханова (серебряная чайная ложка).
Belongings of Ch. Walikhanov (silver teaspoon).

Ш. Уәлихановтың жеке заттары (бұрыш сауыт, мыс тостаған).
Личные вещи Ч. Валиханова (перцемолка, чаша медная).
Belongings of Ch. Walikhanov (pepper mill, copper cup).

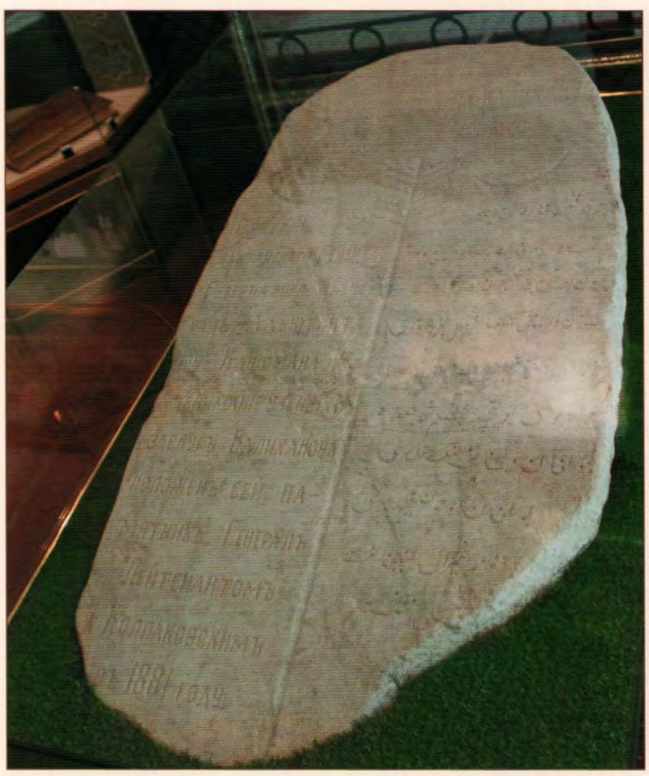

Мұражай негізін қалаушы И. Базарбаевтың үстел сағаты, қаламсабы, көзілдірігі мен марапаттары.
Часы настольные, ручка, очки и награды основателя музея И. Базарбаева.
Clock for table, a pen, spectacles and prizes of a founder of the museum, I. Bazarbayev.

Қымызға арналған жиынтық. / Набор для кумыса. / Set for kymyz.

Көне славян және араб тілдеріндегі жазбалары бар зиратқа қойылған құлпытас.

Надгробная мраморная плита с надписью на старо-славянском и арабском языке.

Marble Gravestone with an inscription in ancient Slavonic and Arabic languages.

Кесене пішіні.
Макет мавзолея.
Model of the mausoleum.

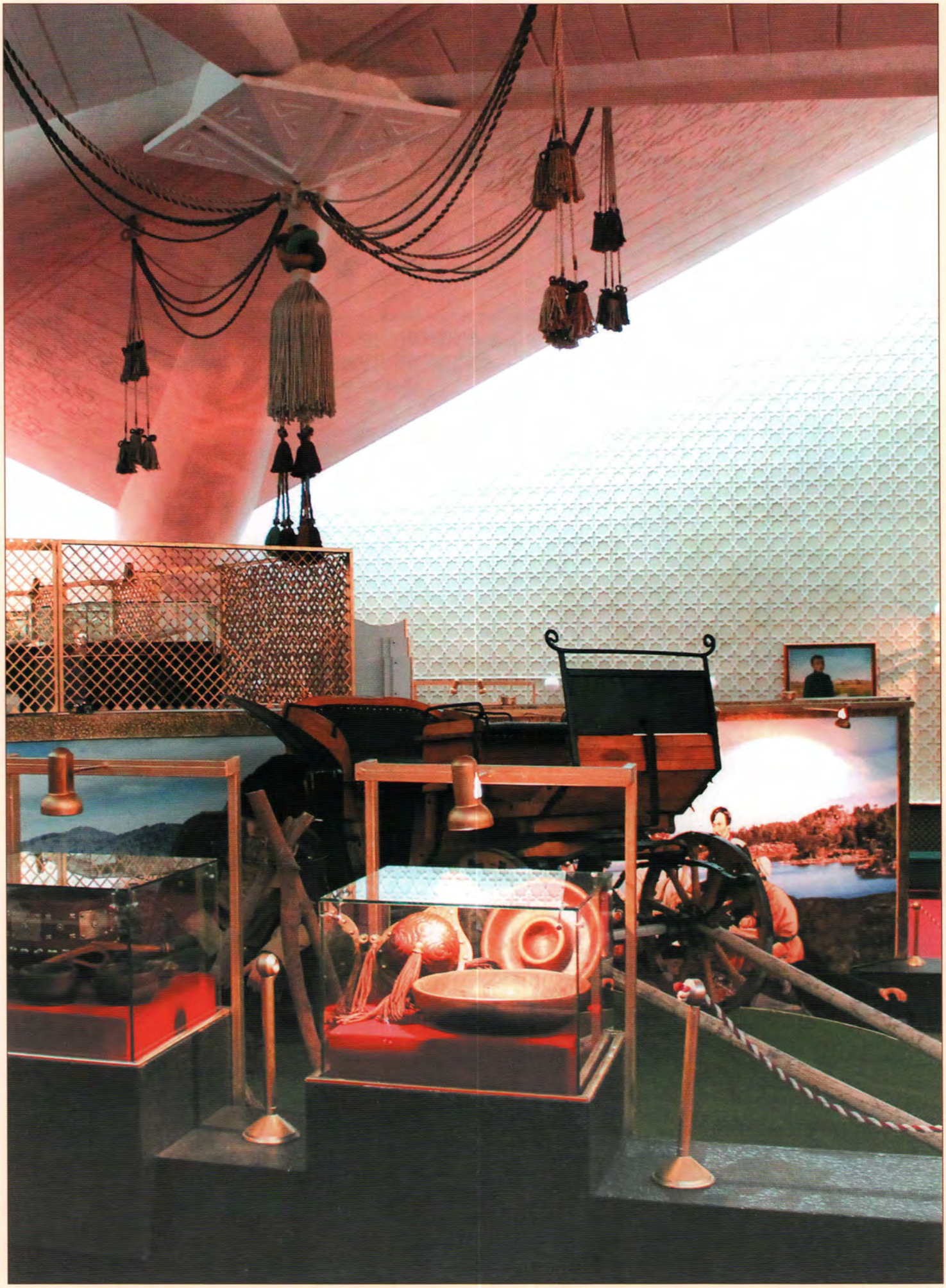

Томаға – бүркіттің басына арналған жамылғы.
Томага – накидка для головы беркута.
Tomagha – a cloak for the head of golden eagle.

Биялай. / Биялай. / Biyalai-mitten.

Қырғыздардың музыкалық аспабы.
Киргизский музыкальный инструмент.
Kyrgyz musical tool.

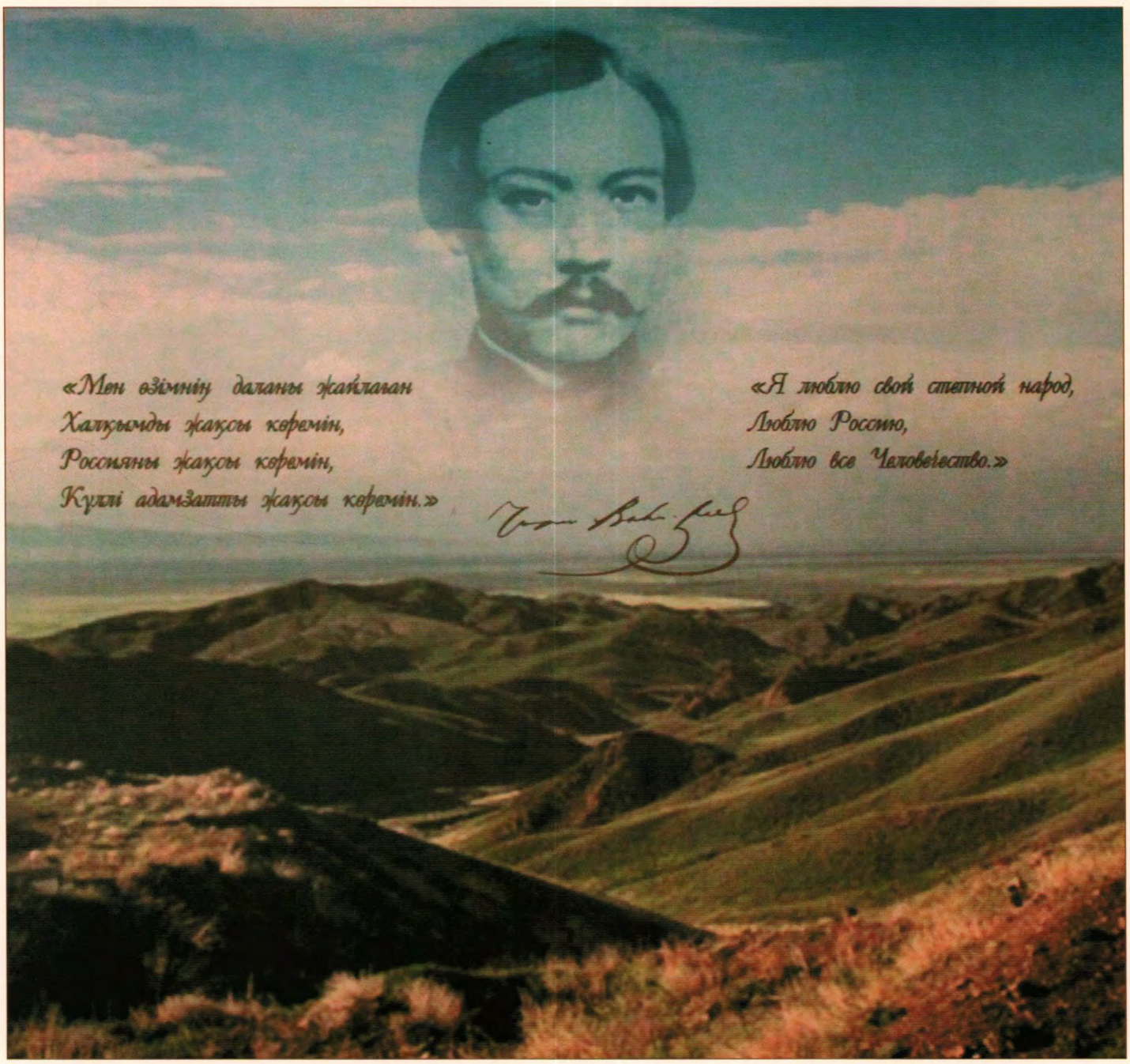
Қобыз. / Кобыз. / The Kobyz.

Нарқобыз. Музыкалық аспап.
Нарқобыз. Музыкальный инструмент.
Narkobyz. Musical tool.

Ш. Уәлихановтың Қашқарияда жинаған тау жыныстары мен минералдардың нұсқасы.
Образцы горных пород и минералов, собранные Ч. Валихановым в Кашгарии.
Samples of mountain rocks and minerals, collected by Ch. Walikhanov in Kashgaria.

Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ
СЫРЫМБЕТ
ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
МҰРАЖАЙЫ

СЫРЫМБЕТСКИЙ
ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ
МУЗЕЙ ИМ. Ч. ВАЛИХАНОВА

SYRYMBET HISTORICAL
AND ETHNOGRAPHICAL MUSEUM
NAMED AFTER SH. WALIKHANOV

Уәлиханов атындағы Сырымбет тарихи-этнографиялық мұражай Айыртау ауданы Сырымбет ауылында орналасқан, тарихи заттарды жинаумен, сақтаумен, көрмеге қоюмен айналысатын мәдени-ағартушылық кәсіпорын болып табылады.

Мұражай 1985 жылдың қараша айында қазақ ғалымының 150-жылдық мерейтойы қарсаңында ашылған. Мұражайда 6 көрме залы бар.

Бірінші залға Шоқанның әйгілі ата-бабалары мен оның туысқандары туралы мәліметтер, фотосуреттер мен құжаттар қойылған. Шоқанның өзі құрастырған шежіре көрсетілген, және де онда Шоқанның ағасы Жақыптың немересі Жанғали Құлышевтың 1983 жылы құрастырған шежіресі де бар.

Екінші зал Шоқанның Омск қаласындағы кадет корпусы жылдарына арналған, ол онда Г.Н. Потанинмен және С.Ф. Дуровпен танысқан, кейірінек Семейде Ф.М. Достоевскиймен достық қарым-қатынас орнатқан.

Сырымбетский историко-этнографический музей им. Ч. Валиханова находится в селе Сырымбет Айыртауского района Северо-Казахстанской области и является культурно-просветительским предприятием, целенаправленно собирающим, хранящим, экспонирующим исторические предметы.

Музей был открыт в 1985 году, в ноябре, в дни празднования 150-летия казахского ученого. Состоит из шести экспозиционных залов.

В первом зале размещены фото и документы, рассказывающие о знаменитых предках Чокана, его родственниках. Показана родословная, составленная Чоканом, а также родословная, автор которой – Жангали Кулушев, внук Жакыпа – брата Чокана, датируемая 1983 годом.

Второй зал посвящен учебе в кадетском корпусе, где он подружился с Г.Н. Потаниным здесь же, в Омске, он знакомится с С.Ф. Дуровым, позже, в Семипалатинске, устанавливает дружеские связи с Ф.М. Достоевским.

Syrymbet Historical and Ethnographical museum named after Sh. Walikhanov is in Syrymbet village, Atyraw district, and also is a cultural and enlightener establishment, purposeful collecting, storing, exposing historical articles.

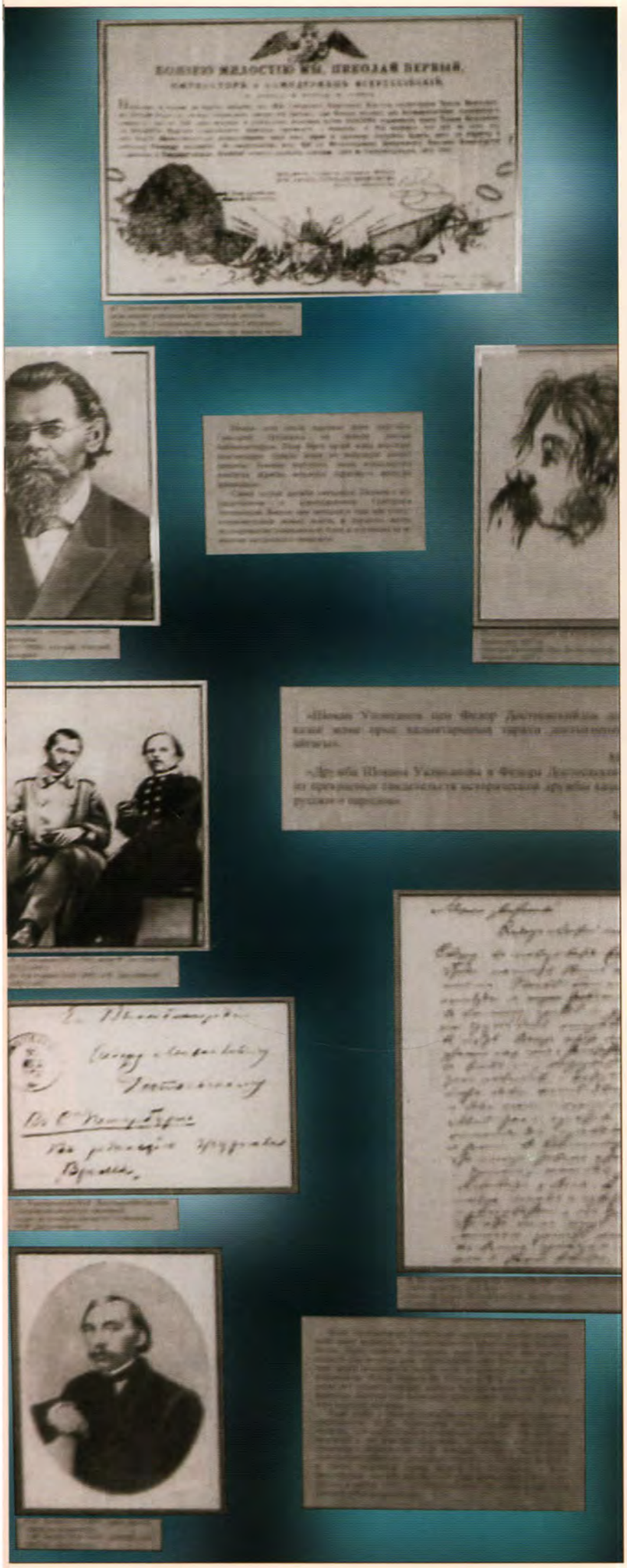
The museum was opened in the year 1985, November, in the days of celebrating 150-years old of the Kazakh scientist. It consists of six exposition halls.

In the first hall are place photos and documents telling of famous ancestries of Shoqan, and of his relatives. Have been shown up a family tree made up by Shoqan, also a a family tree which authors are Zhangali Kulushev, a grandson of Zhakyp – Shoqan's brother, dated in 1983.

The second one has been devoted to his study at military school where he was friends with Potanin G.N., here, in Omby he got acquaintance with S.F.Durov, lately, in Semei, established friendly links with F.M. Dostaevskiy.

Мұражай жанындағы Ш. Уәлихановтың ескерткіші.
Памятник Ч. Валиханову рядом со зданием музея.
Monument for Sh. Walikhanov by the building of the museum.

Мешіт. / Мечеть. / Mosque.

Көрмеде жас ғалымның 1854-1857 жж. жасаған ең бірінші саяхатына куә бола алатын оның салған суреттері, көшірме қолхаттары мен құжаттары көрсетілген. Дәл осы залда Шоқанның саяхатшы, географ, этнограф, тарихшы, шығыстанушы мен суретші ретіндегі жан-жақтылығы кеңінен ашылған. Теориялық мәліметтер мұражай қорында тіркелген.

Үшінші зал Шоқан Уәлихановты ержүрек саяхатшы етіп дамытқан (1858-1859 жж.) Қашқар қаласына жасаған әйгілі саяхаты туралы айтып береді.

Төртінші зал ҰОС қатысушыларына арналған.

Бесінші зал «Суреттер галереясы».

Шоқан Уәлиханов өзінің жазбаларының бірінде қазақтың киіз үйін суреттейді. Алтыншы залда киіз үйдің жасауы көрсетілген.

Мұражайдағы экспонаттардың жалпы саны 7627, 1300 экспонат жалпы аумағы 600 ш.м. жерді алып жатыр. Ш.Ш.Уәлиханов мұражай кешені мен «Айғаным» мекенінің жалпы аумағы – 5693 ш.м.

В экспозиции показаны рисунки, факсимиле, документы, заметки молодого ученого, свидетельствующие о его первых путешествиях в 1854-1857 годах. В этом же зале раскрывается многосторонняя личность Чокана как путешественника, географа, этнографа, историка, востоковеда и художника. Теоретический материал сопровождается экспонатами из фондов музея.

Третий зал рассказывает о знаменитой поездке Чокана Валиханова в г. Кашгар (1858-1859 гг.) принесшей ему славу отважного путешественника.

Четвертый зал посвящен участникам ВОВ.

Пятый зал «Картинная галерея».

В одной из своих заметок Чокан Валиханов описывает казахскую юрту. В шестом зале показана юрта с ее внутренним убранством.

Общее количество экспонатов в музее составляет 7 627, экспонируется 1 300 экспонатов на общей площади 600 кв.м. Общая площадь комплекса музея Ш.Ч. Валиханова и Усадьбы «Айганым» – 5 693 кв.м.

In the exposition have been shown up pictures, facsimile, documents, notes of a young scientist, which are evidence of his first travels in the years 1854-1857. In this hall is exposed all-rounded personality of Shoqan as a traveler, a geographer, a historian, an ethnographer, an orientalist and an artist. A theoretical material is maintained from the museum's reserves.

The third one tells about famous travel of Shoqan Walikanov to Kashghar town (1858-1859) which earned him glory of a brave traveler.

The fourth one is devoted to the participants of the Great World War.

The fifth one is «Picture Gallery».

In one of his notes Shoqan Walikhanov describes a kazakh tent (jurt). In the sixth hall has been shown Tent (Jurt) with it's internal appointments.

Total number of the articles in the museum makes up 7 627, are exhibited 1 300 articles in the total area 600 sq.m. Total area of the museum of Sh.Ch.Walikanov and Country Estate «Aiganym» is 5 693 sq.m.

Ш.Уәлиханов мұражайы мен «Айғаным» мекенін жыл сайын 2 мыңнан астам адам келіп көреді. Мұражай кешеніне келушілердің ішінде ТМД мен шалғай елдердің қонақтары бар.

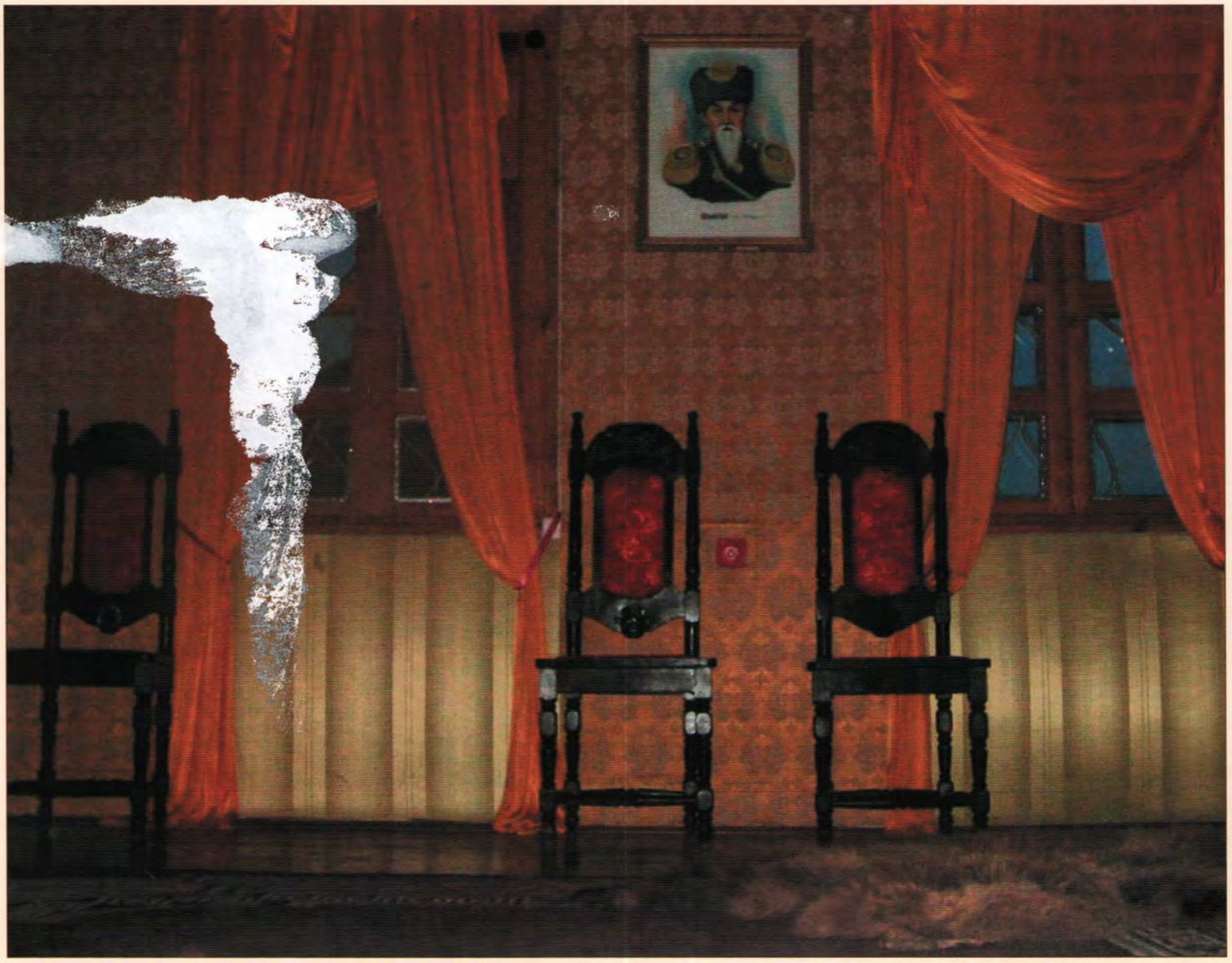
Мекен – бұл бір-бірін алмастырып тұрған көркем қайың ағаштары бар қылқан жапырақты орман, бұл жердегі көлдердің көпшілігі соншалық, оларды санап болмайсың. Бұл көрініс үш үлкен төбе толықтырады, солардың төменгі жағында «Айғаным» мекені орналасқан.

«Айғаным» мекені XIX ғасырдың ағаш сәулет өнерінің естелігі, және де ол мемориалды архитектуралық кешен болып табылады, мұнда қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов тұрып, жұмыс істеді. Мекен Сырымбет ауылының оңтүстік-шығысынан төрт шақырым жерде орналасқан. «Айғаным» мекенінің архитектуралық көркі біртіндеп құралған. Ол ағаш қоршаумен қоршалған, оның құрамына тұрғын үй, мешіт, медресе, шаруашылық қора-жайлар, монша, желді диірмен кіреді.

Ежегодно музей Чокана Валиханова и Усадьбу «Айганым» посещают более 2-х тыс. человек. Среди посетителей музейного комплекса гости из СНГ и дальнего зарубежья.

Урочище – это и живописные березовые колки, густые хвойные леса, которые сменяют друг друга, а голубых озер в этих местах так много, что все и не пересчитаешь. Дополняют этот пейзаж три большие сопки, у подножия которых расположилась усадьба «Айганым».

Усадьба «Айганым» – памятник деревянной архитектуры XIX века, является также мемориальным архитектурным комплексом, где жил и работал казахский ученый Чокан Валиханов. Усадьба находится в четырех километрах юго-восточнее села Сырымбет. Архитектурный облик усадьбы «Айганым» формировался постепенно. В нее входят жилой дом, мечеть, медресе, хозяйственные постройки, баня, ветряная мельница, огражденные деревянным забором.

«Айғаным» мекеніндегі мейманхана. / Гостиная комната в усадьбе «Айганым». / Suite in the country state «Aiganym».

Every year the museum of Shoqan Walikhanov and the Country Estate «Aiganym» visit above 2 thousands peoples. Among the visitors the museums there are guests from the CIS and far foreign countries.

A natural landmark is picturesque birch pricks, thick coniferous woods which replace each other, also there are blue lakes in this terrains so much that one can't count their number. Complete this scene three huge hills and mounds in the foot of which is located the Country Estate «Aiganym».

The Country Estate «Aiganym» is a monument of wooden architecture of the XIX century, also is memorial architectural body where lived and worked the Kazakh scientist Shoqan Walikhanov. The Country Estate is at four kilometers from southern-western village Syrymbet. The architectural appearance of the Country Estate «Aiganym» is formed gradually. It includes a dwelling house, mosque, madrasah, domestic buildings, bath-house, wind mill fenced in with wooden walls.

Ағаш қобдиша.
Деревяная шкатулка.
Wooden casket.

Бұл ата-бабаларының мекенінде өзінің балалық шағын болашақ қазақ ғалымы, ағартушы демократ, этнограф, саяхатшы, зерттеуші Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов өткізген. Бұл жер Шоқанның естеліктерімен байланысты және тарихи оқиғаларға бай Солтүстік Қазақстандағы әдемі жерлердің бірі.

Бұл өлкенің сұлулығын Біржан сал Қожағұлұлы, Ақан сері Қорамсаұлы, Көке Әлжанұлы, Құрымбай Қанқожаұлы, ақын Ажар, Орынбай, Арыстанбай, Жанақ сынды әйгілі ақын-жазушылар, әншілер мен музыканттар, композиторлар өз әндеріне қосқан.

1993 жылы 17 мамырда Қазақстан Республикасы Үкіметінің Бұйрығымен «Айғаным» мекені толық жөндеуден өтті. «Айғаным» мекенінің тарихи мағынасы бар атаулы факторларының бірі үш бірдей президенттің Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев, Өзбекстанның Президенті И. Каримов пен Қырғызстанның Президенті А. Ақаевтың келіп мекенді салтанатты түрде ашуы болды.

«Айғаным» мекенінің суреті.
Картина с изображением усадьбы «Айганым».
Picture with an image of the country state «Aiganym».

Здесь, на усадьбе своих предков, провел свои детские годы будущий казахский ученый, просветитель – демократ, этнограф, путешественник, исследователь Чокан Шынгысович Валиханов. Это красивейшие места в Северном Казахстане, овеянные историческими событиями, с которыми связаны воспоминания Чокана.

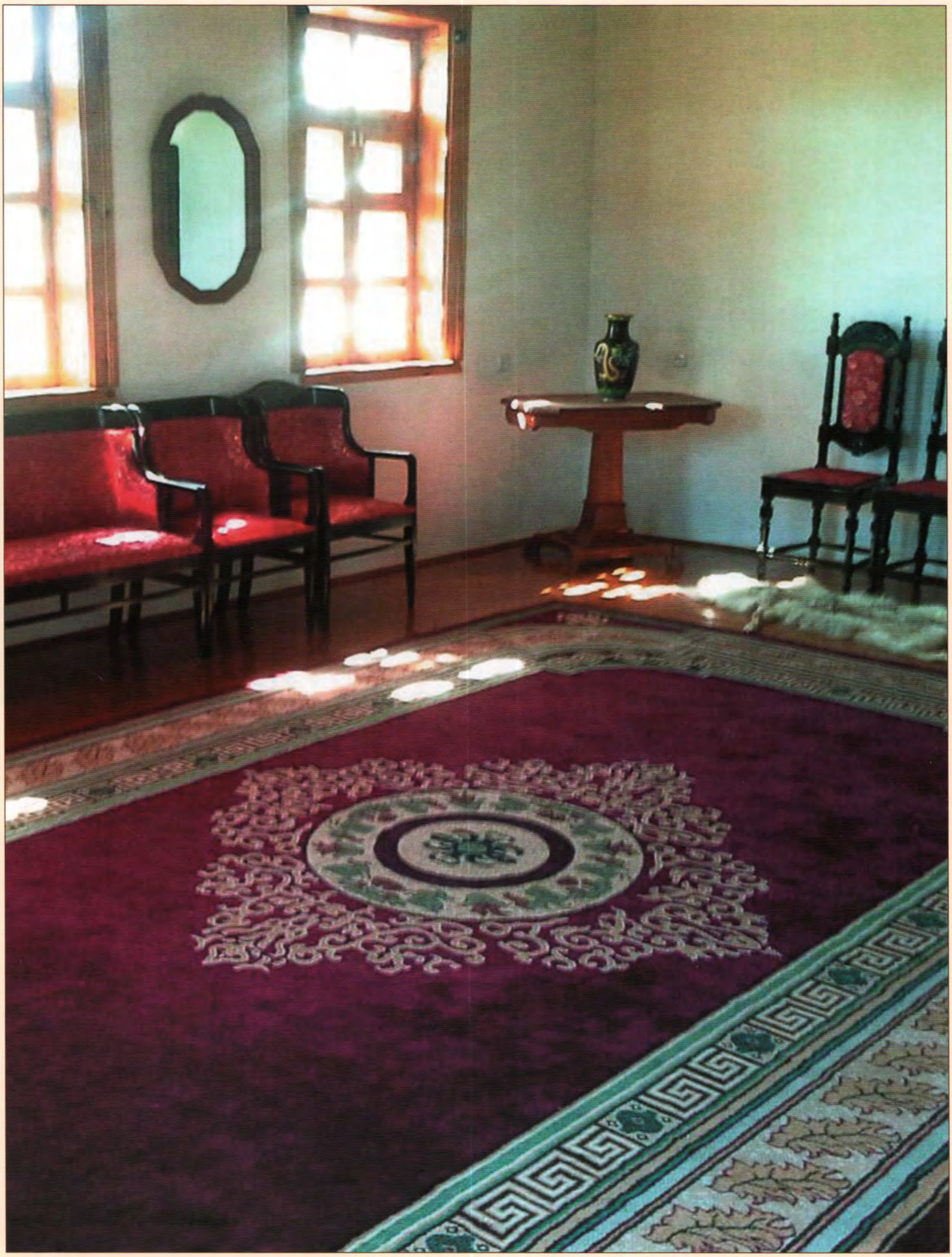
Эти места посещали знаменитые акыны, поэты, певцы, музыканты, композиторы, такие как Биржан – Сал Кожагулулы, Акан – Серы Корамсаулы, Коке Альжанулы, Курымбай Канкожаулы, акын Ажар, Орынбай, Арыстанбай, Жанак, которые воспевали красоту этого края.

17 мая 1993 года Постановлением Правительства Республики Казахстан усадьба «Айганым» полностью реставрирована. Знаменательным фактором, имеющим историческое значение является посещение усадьбы «Айганым» трех Президентов: Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, Узбекистана Ислама Каримова и Киргизстана Аскара Акаева которые в торжественной обстановке открыли усадьбу.

Here, in the Country Estate spent his childhood a future Kazakh scientist, enlightener – democrat, ethnographer, traveler and researcher Shoqan Shyngysulu Walikanov. This is the very beautiful places in Northern Kazakhstan, filled in by historical events with which are connected Shoqan's recalls.

These places have visited famous and known akyns, poets, singers, musicians, composures such as Birzhan – Sal Kazhagululu, Akan – Seri Koramsaulu, Koke Alzhanulu, Kurumbai Kankozhaulu, akyn Azhar, Orynbai, Arystanbai, Zhanak who sang the beauty of this land.

On May 17, 1993, under the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan the Country Estate «Aiganym» had been fully restored. The famous factor that has got a historical sense is visiting the Country Estate «Aiganym» by three Presidents: of the Republic of Kazakhstan, N.A.Nazarbayev, Uzbekistan, Islam Karimov and Kyrgyzstan, Askar Akayev, who opened this Country Estate in ceremonial circumstance.

Үлкен мейманхана. / Большая гостинная. / Big sitting-room.

Ш. Уәлихановтың Қашқариядан алып келген сауыты.
Ваза, привезенная Ч. Валихановым из Кашгарии.
Vase, brought by Sh. Walikhanov from Kashgaria.

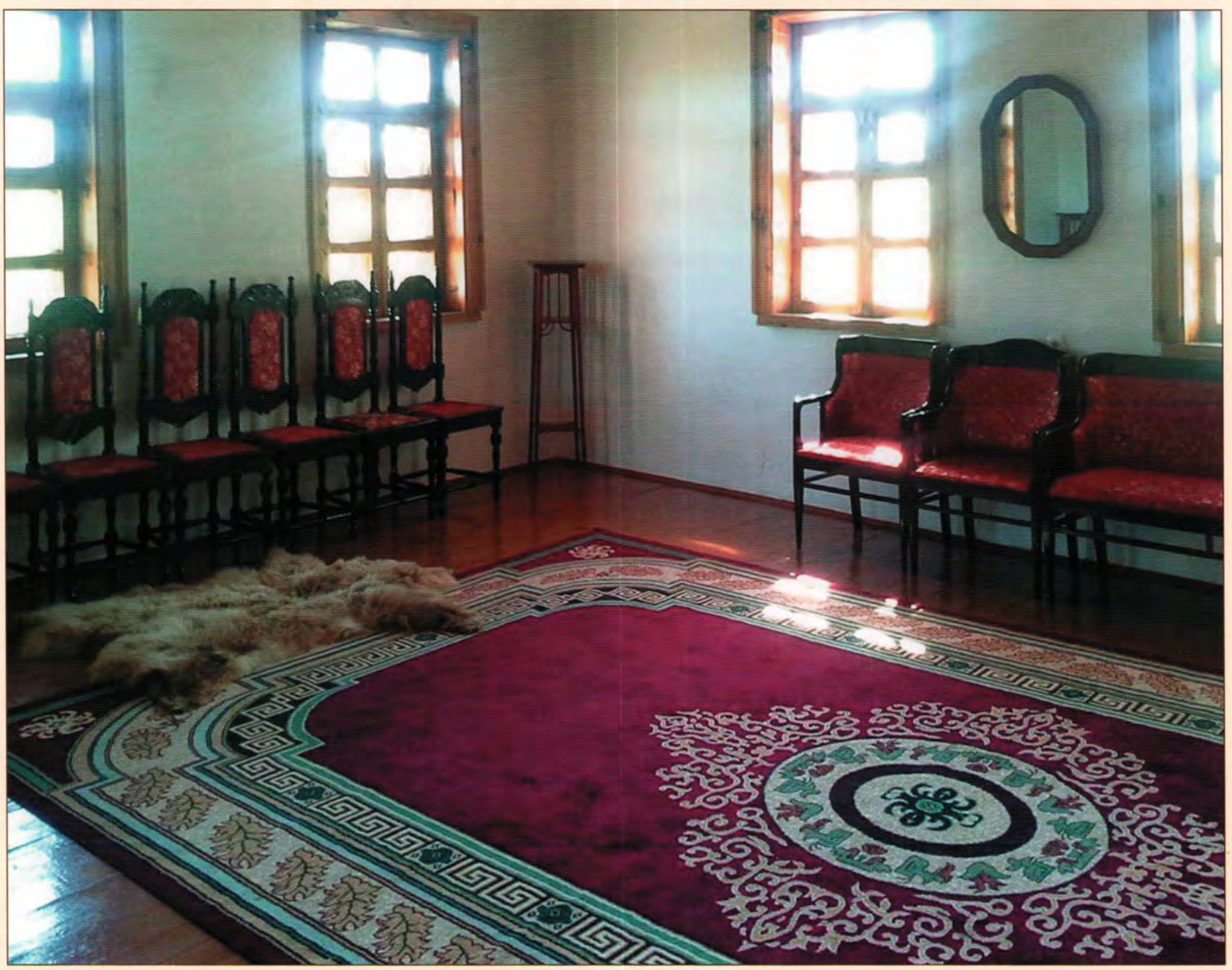

Шыңғыс Уәлихановтың алтын жіптер мен жібек матадан тігілген белдігі.

Пояс из шелковой ткани, вышитый золотыми нитями. Принадлежал Чингису Валиханову.

The belt made of silk fabric, embroidered with golden threads, belonged to Shyngyz Walikhanov.

Үлкен мейманхананың жалпы көрінісі. / Общий вид большой гостиной комнаты. / Overview of the big sitting-room.

Ш. Уәлихановтың қайшысы.
Ножницы, принадлежавшие Ч. Валиханову.
Scissors, belonged to Sh. Walikhanov.

Дөңгелек үлгідегі ағаш қобдиша.
Деревянная шкатулка круглой формы.
Wooden casket in round shape.

Киіз үй жасауы.
Убранство юрты.
Appointments of tent (jurt).

Қобыз пішіні.
Макет кобыза.
Model of the kobyz.

Әжесінің қытайлық сөресі. Тегене – қымызға арналған ыдыс.
Китайский шкаф бабушки. Тегене – посуда для кумыса.
Chinese cupboard of his grandmother. Teghene – a dish for kymyz.

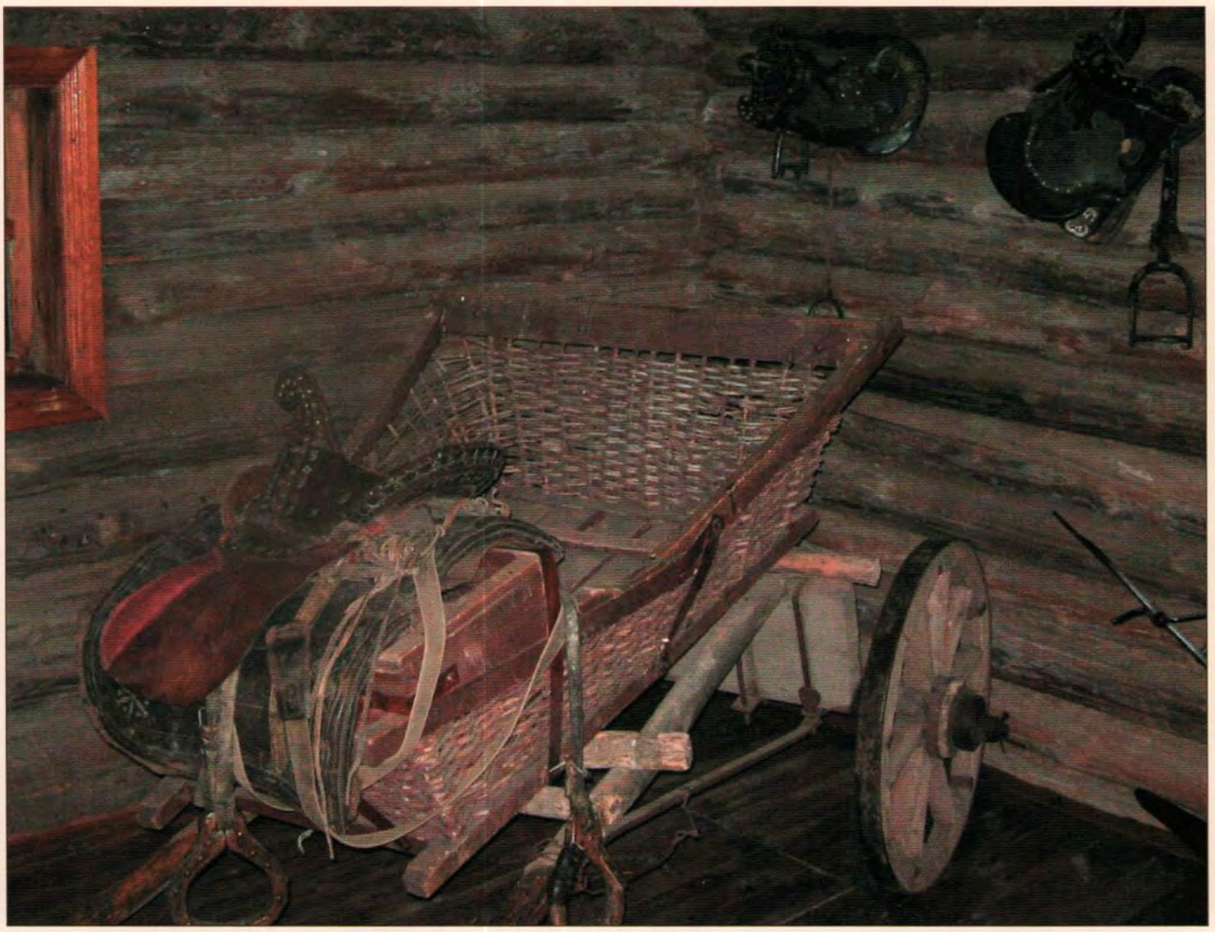
Кесеге арналған қап.
Чехол для пиал.
A cover for piala.

Ш.Уәлихановтың күлсалғышы.
Пепельница Ч. Валиханова.
Ashtray of Sh. Walikhanov.

«Айғаным» мекенінің шаруашылық қоймасы.

Хозяйственный склад в усадьбе «Айганым».

Household storage in the country state «Aiganym».

Ш. Уәлихановтың бөлмесі. / Комната Ч. Валиханова. / Sh. Walikhanov's room.

Ш.Уәлихановтың сапар сандығы.
Походный сундук Ч. Валиханова.
Ch. Walikhanov's marshing chest.

Уәлихановтар әулетіне тиесілі заттар. / Вещи, принадлежавщие семье Валихановых. / Stuffs, belonged to the Walikhanov's family.

Уәлихановтар әулетіне тиесілі заттар.

Вещи семьи Валихановых.

Belongings of the Walikhanov's family.

Айғанымның бөлмесі. / Комната Айганым. / Aiganym's room.

В. Терешкова ат. алматылық фабрикада 150-жылдық мерейтойға арналып жасалған Ш. Уәлихановтың бейнесі бар кілем.

Ковер с изображением Ч. Валиханова, сделанный к 150-летнему юбилею в 1985 году на алматинской фабрике им. В. Терешковой.

The carpet with the image of Sh. Walikhanov made to the 150-year anniversary in 1985 in Almaty factory them. Tereshkova.

Ш. Уәлихановтың мыс шақшасы.
Медная табакерка Ч. Валиханова.
Copper snuff Ch. Walikhanov.

Ш. Уәлихановтың екі жапырақ түріндегі күлсалғышы.
Пепельница Ч. Валиханова в виде двух листьев.
Ashtray Ch. Walikhanov in two leaves.

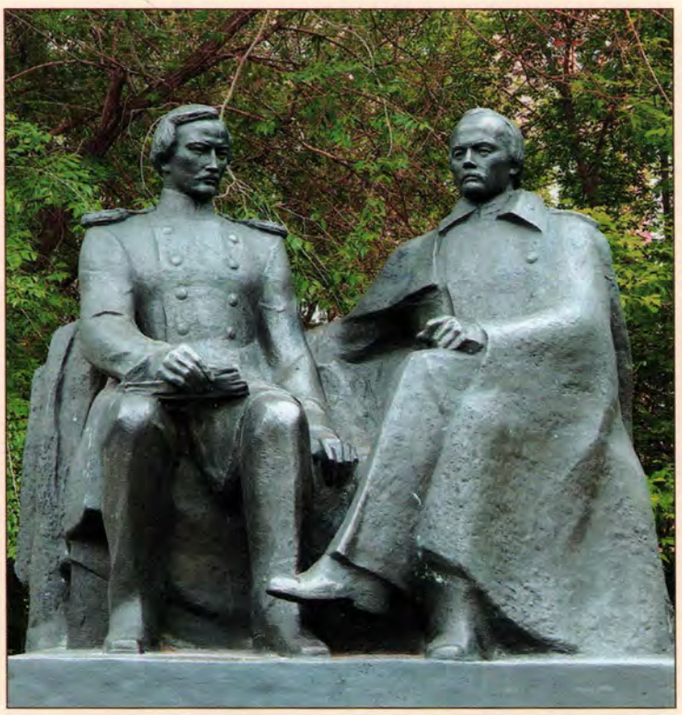

Н. Назарбаев облыстық мұражайдағы Уәлиханов пен Достоевкскийдің барельефі мемориалдық тақтасының ашылу салтанатында. 2005 ж.

Н. Назарбаев на открытии мемориальной доски с барельефом Валиханова и Достоевского в областном музее. 2005 г

N. Nazarbayev at the opening of a memorial plaque with a bas-relief of Walikhanov and Dostoevsky in the regional museum. 2005.

Семей қ. Ш. Уәлиханов пен Ф. Достоевскийдің ескерткіші.

Памятник Ч. Валиханову и Ф. Достоевскому в Семее.

Monument Sh. Walikhanov and F. Dostoevsky in Semey.

Әйгілі қазақ ғалымы Шоқан Уәлихановтың бақытты өмір туралы арманы көп жылдар өткеннен кейін орындалды.

Шоқан Уәлихановтың алғысы шексіз ұрпақтары оның атын құрмет тұтады. Оның есімі бұрынғы Талдықорған және Көкшетау облыстарындағы аудандар мен ауылдарға берілген.

Оның атымен Алматыдағы ҚР БҒМ Тарих және этнология институты, Көкшетаудағы педагогикалық институт аталған. Алматы, Көкшетау, Семей қалаларында ескерткіштер орнатылған. Кербұлақ ауданындағы Шанханат ауылында мүрдесі жанынан мемориалды кешен, ескерткіш пен музей ашылған. Жалпы және география ғылымы мен бейнелеу және сәулет өнері саласындағы жеткен жетістіктері үшін Мемлекеттік сыйлықтар тағайындалған.

1947 жылы экспедиция кезінде альпинистер Шоқан Уәлихановтың құрметіне орай Орта Талған өзенінің жоғары жағындағы Іле Алатауының шыңын, Лепсі өзені алабы Жетісу Алатауының Мұздығын академик Н.Н. Пальгов оның атымен атады.

Шоқан Уәлиханов білім алған Омскідегі бұрынғы Кадет корпусы ғимаратында оған арнап мемориалды тақта орнатылған. Астанадағы кадет корпусына Шоқан Уәлихановтың есімі берілген.

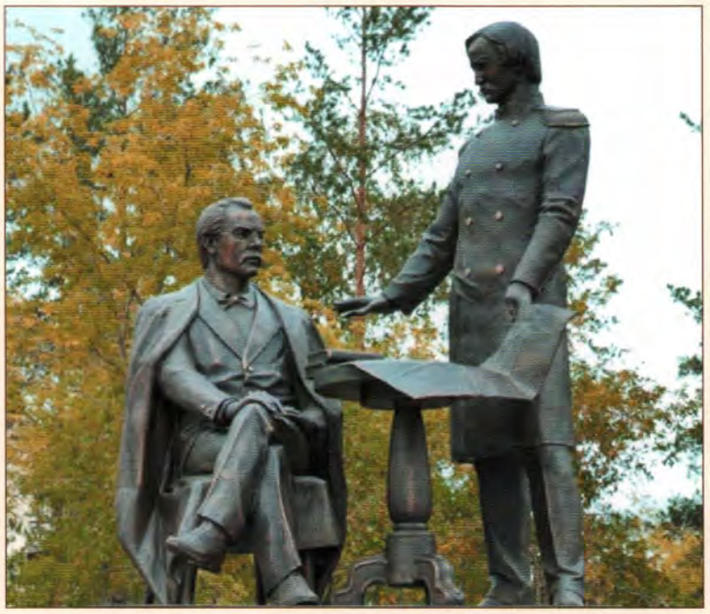
2007 жылы тамызда «Шоқан Уәлиханов» яхтасы Орталық Азия географиялық қоғамдастығының қамқорлығымен, шетелде еліміздің даңқын асқақтату мақсатымен Қазақстанның туын желбіретіп жер шарын айналған саяхатқа аттанды.

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті.

Кокшетауский государственный университет имени Ч. Валиханова.

Kokshetau State University named after Sh. Walikhanov.

Павлодар қ. Ш.Уәлиханов пен Г. Потаниннің ескерткіші.

Памятник Ч. Валиханову и Г. Потанину в Павлодаре.

Monument Sh. Walikhanov and G. Potanin in Pavlodar.

Мечты великого казахского ученого Чокана Валиханова о счастливой жизни осуществились много лет спустя.

Благодарные потомки чтят память о Чокане Валиханове. Его именем названы районы, поселки в бывших Талдыкорганской и Кокшетауской областях.

Его имя носит Институт истории и этнологии МОН РК в Алматы, педагогический институт в Кокшетау. Памятники установлены в Алматы, Кокшетау, Семипалатинске. На могиле в с. Шанханат Кербулакского района воздвигнут мемориальный комплекс, обелиск и создан музей. Утверждена премия за выдающиеся достижения в области общественных и географических наук, а также Государственная премия в области изобразительного искусства и архитектуры.

В честь Чокана Валиханова альпинисты назвали вершину в Илейском Алатау в верховьях р. Орта Талгар, ледник в Жетысу Алатау в бассейне р. Лепсы назван академиком Н.Н. Пальговым во время экспедиции 1947 г.

В Омске на здании бывшего кадетского корпуса, в котором учился Чокан Валиханов, установлена мемориальная доска. В Астане кадетский корпус назван именем Чокана Валиханова.

В августе 2007 г. яхта «Чокан Валиханов» отправилась в кругосветное путешествие под флагом Казахстана под эгидой Центрально-Азиатского географического общества, чтобы продвигать имидж страны за рубежем.

The dream of the Great Kazakh scientist, Shoqan Walikhanov of happy life came true years later.

Grateful descendants reverse Shoqan Walikhanov's memory. His name has been given to districts and villages in previous Taldykorgan and Kokshetau oblasts.

His name carries the Institute of History and ethnology at Ministry for Education and Science of the Republic of Kazakhstan in Almaty-city, as well the Pedagogical institute in Kokshtau-city. Monuments have been erected in Almaty, Kokshetau and Semei. On the his grave has been put up a Memorial body, obelisk and created a museum. Have been appointed a prize for outstanding achievements in the field of social and geographical sciences, also a National Prize in the field of fine arts and architecture.

In honor of Shoqan Walikanov, mountain-climbers name the peak in Ile Alatau in the upper reaches of the Orta Talgar river, Muztau in Zhetisu Alataw in the basin Lepsi named by academician N.N.Palgovy during expedition in 1947.

In Omby, in the yard of the military school building, where Shoqan Walikhanov studied, has been erected a memorial bord. In Astana the military school was given the name of Shoqan Walikhanov.

On August, 2007, an yacht «Shoqan Walikanov» set off to over world trip with the flag of Kazakhstan, under aegis of Central Asia Geographical Society in order to push forward the image of our Country abroad.

Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ БАСТЫ КҮНДЕРІ

ОСНОВНЫЕ ДАТЫ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Ч. ВАЛИХАНОВА

MAIN DATES OF SH. WALIKHANOV'S LIVE AND WORK

1835 ж., қараша – Құсмұрын бекінісінде туған. Шоқанның жеке тұлға болып қалыптасуы жастайынан басталды, ол ақылдылығымен, жігерлілігімен және қабілеттілігімен ерекшеленді.

1835 г., ноябрь – Родился в крепости Кушмурун. Формирование личности Чокана начиналось с детства: он выделялся умом, упорством, настойчивостью и большими способностями.

1835, November – He was born in the Fortress Kusmurun not far from Kostanai. The forming of Shoqan's personality began from his childhood, he was distinguished by his intellect, painstaking, persistence and great abilities.

1847 ж. – Омбыдағы Сібір кадет корпусына оқуға түсті. Дәл осы кадет корпусында Шоқан өзінің туған өлкесін және Шығыс елдерін меңгеруге қызықты.

1847 г. – Поступил в Сибирский кадетский корпус в Омске. Именно в кадетском корпусе Чокан стал интересоваться изучением как родного края, так и стран Востока.

1847 – He went to Siberian Military School in Omby-town. Exactly in Millitary School Shoqan commenced showing interest in studying his native land, as well countries of the East.

1853 ж. – Кадет корпусын аяқтап, Сібірдің казак әскеріне Жеке сібір корпусының командирі Х. Гасфордтың адъютанты болып тағайындалады.

1853 г. – Окончил кадетский корпус, вступил в службу в Сибирское линейное казачье войско, назначен на должность адъютанта при командире Отдельного сибирского корпуса Гасфорде.

1853 – He graduated from Military School, took an office Siberian Kazak troop, had been appointed as an aid-de-camp under the commander in Separate Siberian department of Ghasphort.

1854 ж.– С. Дуров және Ф. Достоевскиймен танысуы. Орыс жазушысы Ф. Достоевский Шоқанға үлкен әсер етті. Әйгілі «Ш. Уәлихановқа жазған хатында» Ф. Достоевский оған ғылыми қызметтің бағдарламасы мен оның жүзеге асыру мүмкіндіктерін жазған.

1854 г.– Знакомство с С. Дуровым и Ф. Достоевским. Большое влияние на Чокана оказал русский писатель Ф. Достоевский. В известном «Письме Ч. Валиханову» Ф. Достоевский практически дает ему программу научной деятельности и возможности ее осуществления.

1854 – Acquaintance with S. Durov and F. Dostayevskiy. A great influence on Shoqan, had a Russian writer F.M. Dostaevskiy. In his known «A letter to Sh. Waliakhanov», F.M. Dostayevskiy practically gives him a program of scientific work, and opportunities of it's carrying out.

1855 ж. – Жетісу өңіріне жасаған алғашқы саяхаты. Қырғыз және Шығыс Түркістан экспедициясының сәтті аяқталуына байланысты штаб-ротмистр, кейін ротмистр шендері берілді.

1855 г. – Первая поездка в Семиречье. В связи с успешным завершением экспедиций в Киргизию и Восточный Туркестан получает чин штабс-ротмистра, а затем ротмистра.

1855 – The first trip to Zhetisu. In connection to successful termination of expedition to Kyrgyzia and East Turkistan, he got a rank of captain, then a captain of cavalry.

1856 ж. – Жетісу және Ыстықкөл экспедициясы. П. Семенов Тян-Шанский-мен танысуы. Үздік қызметі үшін кіші офицерлік шеніне ауыстырылған.

1856 г. – Экспедиция в Семиречье и на Иссык-Куль. Поездка в Кульджу. Знакомство с П. Семеновым Тян-Шанским. За отличие на службе произведен в поручики.

1856 – Expedition to Zhetisu and Yssyk Kol lake. Acquaintance with P. Semyonov Tyan-Shanskiy. And he was forwarded as a first lieutenant for his distinguished services.

1857 ж. – Орыс географиялық қоғамының толық мүшелігіне қабылдануы. 1857 жылдың екінші жартысында Ш. Уәлихановты ұлт-азаттық қозғалыс жанданған көрші Шығыс Түркістанның (Қашқария) саяси жағдайымен танысу үшін Қырғыз жеріне қайта жіберді. Географиялық қоғам мен СІМ Азия елдері департаменті Ш. Уәлихановтың кандидатурасын қолдады.

1857 г. – Избран в действительные члены Императорского Русского географического общества. Во второй половине 1857 г. Ч. Валиханова вновь направляют в Киргизию для ознакомления с политической обстановкой в соседнем Восточном Туркестане (Кашгарии).

1857 – He was choose as a member to the Imperator Russian Geographical Society. In the second part of the year 1857 Sh. Walikhanov was sent to Kyrgyzia for getting acquaintance with a political circumstance in the East Turkistan (Kashgaria).

1858 ж., 28 маусым – Семейден Қашқарға бағытталған керуенге қосылуы. Зерттеудің ең басты нәтижесі «Алтышардың немесе Қытайдың Нан-Лу (Кіші Бұхара) провинциясының шығыстағы алты қаласының жайы туралы» атты үлкен еңбегі болды, онда Ш.Уәлиханов Қашқарға дейінгі жол мен Алатау өңіріне қайтқан жолды суреттеген.

1858 г., 28 июня – Присоединился к каравану, направляющемуся из Семипалатинска в Кашгар. Результатом исследований стал отчет «О состоянии Алтышара или шести городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии в 1858-1859 гг.)».

1858, June 28 – He joined to the Caravan, heading for from Semei to Kazhghar. The result of the research became a report «About a condition of Altynshara or six towns of China provinces Nan-Lu (Small Bukhara in 1858-1859)»

1859 ж., 12 сәуір – керуенмен Верное бекінісіне қайтып келуі. Туған жерінде болса да, ол байланысты үзбеген, достарымен хат алысты, Орыс географиялық қоғамында болып жатқан жағдайларды бақылап және қырғыз ауылының географиясы бойынша ақпараттар беру арқылы көмектесіп, қырғыздар туралы этнографиялық материал дайындады және т.б.

1859 г., 12 апреля – вернулся с караваном в укрепление Верное. Находясь на родине, он не прерывал связи – переписывался с друзьями, с интересом следил за тем, что делается в Русском географическом обществе, и помогал своими сведениями по географии киргизской степи, приготовил этнографический материал о киргизах и т.д.

1859, April 12 – He returned along with the Caravan to the Vernyi Fortress. Being in his mother land, he continued his links – was in correspondence with his friends, and followed what was going on in the Russian Geographical Society, and helped with his data on the geography of Kyrgyz steppe, prepared a ethnographical material of the Kyrgyz and etc.

1860 ж. – Жылдың басында Петербургке келуі. Географиялық қоғамда баяндама оқыды, қарқынды ғылыми, қоғамдық және әдеби қызмет жасады. Н. Чернышевскиймен танысты. Штабс-ротмистрлікке ауысып, әулие Владимир орденімен марапатталған.

1860 г. – В начале года приехал в Петербург. Доклад в Географическом обществе, интенсивная научная, общественная и литературная деятельность. Знакомство с Н. Чернышевским. Произведен в штабс-ротмистры, награжден орденом Св. Владимира.

1860 – In the beginning of the year he arrived in Saint-Petersburg. Report in the Geographical Society, intensive scientific, social and literature work. The getting acquaintance with N. Chernyshevskiy. He was appointed as a captain of cavalry, had been decorated with a medal of Saint Vladimir.

1861 ж. – Туған өлкесіне оралуы. Үйіне қайта келген Шоқан әкесінің ауылы – Сырымбетте тұрды, онда оның денсаулығының жақсаруына барлық жағдай болатын.

1861 г. – Возвращение на родину. Вернувшись домой, Чокан жил в ауле отца – Сырымбете, где были условия для улучшения подорванного здоровья.

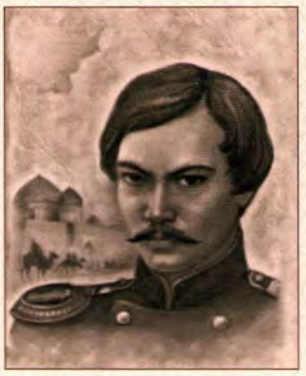
1861 – Returning to Mother land. Returning home, Shoqan lived in his father's awyl (village) Syrym-bete, where there were good conditions for him to improve his ill health.

1862 ж. – Атбасар елді мекенінің аға сұлтаны қызметіне сайланды, бірақ генерал-губернатор тағайындамады.

1862 г. – Выбран на должность старшего султана Атбасарского округа, но не утвержден генерал-губернатором.

1862 – He was choose as a Senior sultan in Atbasar region and had been fixed by a General-Governor.

1863 г. – Сот реформасы жайында халық пікірін жинау комиссиясына қатысуы.
1863 г. – Участие в комиссии но сбору народных мнений о судебной реформе.
1863 – Taking part in commission to collect nation's point of view about Judicial reform.

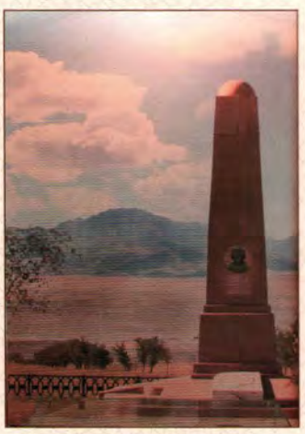

1864 ж. көктемде Шоқан Уәлиханов полковник М. Черняевтің экспедициясына қосылып, Оңтүстік Қазақстанды жаулап алған қоқан әскеріне қарсы әскери қимылдарға қатысты. Экспедицияның мақсаты – Орталық Азияның Ресейге қосылуын аяқтау. Шоқан Әулие Ата бекінісін жаулап алуға қатысқан.

Весной 1864 г. Чокан Валиханов присоединился к экспедиции полковника М. Черняева и участвовал в военных действиях против кокандских войск, захвативших Южный Казахстан. Цель экспедиции – завершение присоединения Средней Азии к России. Он принимал участие во взятии крепости Аулие-Ата.

Spring, 1864. – Shoqan Walikhanov joined to the expedition of colonel M. Cherniyaev and took part in military operations against the Kokhan troops, who occupied Southern Kazakhstan. The aim of the expedition is to terminate the joining the Central Asia to Russia. He took part in taking the Aulie-Ata fortress.

1864 ж., шілде – Шоқан офицерлер тобымен бірге Верный қаласына оралды, ары қарай албан руының аға сұлтаны Тезек төренің ауылына барып, онда оның қарындасы Айсараға үйленді. Тезек ауылында ол қазақтардың аңыздары мен әңгімелерін зерттеді, Батыс Қытайдың жағдайы туралы материалдар жинақтады. Петербургпен әрдайым байланысып отырды. Оның соңғы мақаласы 1965 ж. №51 «Русский инвалид» газетінде жарық көрді.

1864 г., июль – Чокан вернулся с группой офицеров в г. Верный, далее в аул старшего султана казахов рода Албан-Тезека, где женился на его сестре Айсаре. В ауле Тезека он продолжил сбор казахских легенд и преданий, обобщал материалы о положении в Западном Китае. Иногда выезжал в Капал. Поддерживал связи с Петербургом. Последняя его статья появилась в газете «Русский инвалид» № 51 за 1965 г.

July, 1864 – Shoqan returned along with a team of officers to Verniy town, further to a Senior Sultan of the Kazakh from the clan Alban-Tezek, where he got married his sister, Aisara. In the Tezek's awyl (village) he resumed collecting the Kazakh legends and traditions, and generalized the condition in the West China. Sometimes he went out to Kapal. He kept maintaining links Petersburg. His last article appeared in the newspaper «The Russian Invalid» No. 51 in 1865.

1865 ж., 10 сәуір – Алтын Емел жотасына жақын Көшен-тоған деген жерде қайтыс болады, сол жерде жерленді.

1865 г., 10 апреля – Скончался в урочище Кочен-Тоган у подножия Алтын-Эмельского хребта, где и похоронен.

April 10, 1865 – He passed in a natural landmark Koshen Toghan at the foot of mountain ridge Altyn Emel, where had been buried.

МАЗМҰНЫ • СОДЕРЖАНИЕ • CONTENTS

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ Н.Ә.НАЗАРБАЕВ

ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН Н.А. НАЗАРБАЕВ

PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN N.A. NAZARBAYEV.....2

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМІ А.Ғ. БАТАЛОВ

АКИМ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ А.Г. БАТАЛОВ

AKIM OF ALMATY REGION A.G. BATALOV.....4

АЛҒЫСӨЗ

ПРЕДИСЛОВИЕ

FOREWORD.....6

Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ӨМІРБАЯНЫ

БИОГРАФИЯ Ч. ВАЛИХАНОВА

THE BIOGRAPHY OF SHOQAN WALIKHANOV.....12

ӨМІР ЖОЛЫНЫҢ БАСЫ: ДӘРІС АЛҒАН ЖЫЛДАРЫ, ТҰЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

НАЧАЛО ЖИЗНЕННОГО ПУТИ: ГОДЫ УЧЕБЫ, ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ

THE BEGINNING OF LIFE: YEARS OF STUDY, FORMATION OF PERSONALITY.....34

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – ГЕОГРАФ, ЗЕРТТЕУШІ, САЯХАТШЫ

ЧОКАН ВАЛХАНОВ – ГЕОГРАФ, ИССЛЕДОВАТЕЛЬ, ПУТЕШЕСТВЕННИК

SHOQAN WALIKHANOV – A GEOGRAPHER, EXPLORER AND TRAVELER.....56

ПЕТЕРБУРГТЕГІ КЕЗЕҢ

ПЕТЕРБУРГСКИЙ ПЕРИОД

THE PETERSBURG PERIOD.....132

АУЫЛҒА ОРАЛУ

И СНОВА СТЕПЬ

AND AGAIN THE STEPPE.....144

Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ «АЛТЫНЕМЕЛ» МЕМЛЕКЕТТІК МЕМОРИАЛДЫ МҰРАЖАЙЫ

МЕМОРИАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ «АЛТЫНЕМЕЛЬ» ИМ. Ч. ВАЛИХАНОВА

STATE MEMORIAL MUSEUM «ALTYNEMEL» NAMED AFTER CH. WALIKHANOV.....160

Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ СЫРЫМБЕТ ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МҰРАЖАЙЫ

СЫРЫМБЕТСКИЙ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ ИМЕНИ Ч. ВАЛИХАНОВА

SYRYMBET HISTORICAL AND ETHNOGRAPHICAL MUSEUM NAMED AFTER SH. WALIKHANOV.....178

ҚОРЫТЫНДЫ

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

CONCLUSION.....200

Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ БАСТЫ КҮНДЕРІ

ОСНОВНЫЕ ДАТЫ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Ч. ВАЛИХАНОВА

MAIN DATES OF SH. WALIKHANOV'S LIVE AND WORK.....202

УДК 910 (084)
ББК 26.8я6
А37
ISBN 978-601-7059-63-7

Автор: Диярова К.Ш. «Аққан жұлдыз. Шоқан Уәлиханов». «Блестящий метеор. Чокан Валиханов». Фотокнига – Алматы: ТОО Тау-Кайнар, 2016, 208 с. – на казахском, русском и английском языках. Для широкого круга читателей.

А37
ISBN 978-601-7059-63-7

УДК 910 (084)
ББК 26.8я6

Главный редактор: В. Титенев
Выпускающий редактор: Т. Барабанова
Редактор-составитель: А. Бейсен, Г. Сырлыбаева
Переводчики: К. Асанова, М. Василенко, Е. Ералы, М. Жунусова, К. Павлова В. Рослов, Г. Сырлыбаева, К. Турежанов
Корректоры: В. Айгараева, К. Жарылкапова, О. Иванова, В. Печерский
Художники: М. Аманжолов, У. Ажиев, В. Гринясов, А. Джусупов, М. Ержанов, А. Жакыпбек, Е. Ключевская, Т. Мясникова, Н. Рерих, А. Самохвалов, Н. Хлудов, К. Шукирбеков
Компьютерный дизайн, макет, верстка книги: Р. Новиков

Редакция выражает благодарность Институту географии МОН РК, Национальному архиву Республики Казахстан, Республиканскому архиву кино-фото документов и лично А. Сеитовой, руководителю Алмтинского филиала пресс-службе Президента Республики Казахстан В. Жандаулетову, управлению культуры Алматинской области, Государственному мемориальному музею «Алтынемел» им. Ч. Валиханова, Сырымбетскому историко-этнографическому музею им. Ч. Валиханова, Омскому кадетскому корпусу за помощь в подготовке данного издания.

Подписано в печать 04.04.2016 г.
Формат: 70x100 1/8
Объем: 33,54 условно-печатных листов
Тираж: 2000 экземпляров.
Отпечатано: «Курсив»

ISBN 978-601-7059-63-7

© Тау-Кайнар

